



Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (150) март-апрель 2010 ж.

Учредительле –
КЪМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѣлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу



Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѣлмюню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууашлы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тѣппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2010

УЛЛУ ХОРЛАМГЪА – 65 ЖЫЛ

Байрам бла, багъалы шүёхла!

9-чу Май битеу Россияны, битеу алгъыннгы СССР-ни да халкъларыны эм жарыкъ, эм сыйлы байрамларыды, Совет Аскерни уа дунялагъа айтылгъан махтау кюнюдю. Быйыл къыралыбыз бу Къууанчны 65-чи кере белгилейди, алай болгъанлыкъгъа, артыкъ кёп адам билмейди биз кимле бла эмда къалай уруш этгенибизни.

1941 жылны июнь айыны 22-де танг атмай фашист Германия, кишиге бир жукъ билдирмей, Совет Союзгъа чабады. Алай бла Уллу Ата Журт уруш башланады.

Бу жолгъа дери, тенгиз къурааматха къопханча, бирден Баренцево тенгмзден Къара тенгизге дери созулгъан фронт 12 миллион адам, 20 минг танк, 19 минг самолёт уруш бла келе эди. Бу къара кючге битеу къыралыбыз ёре турады. Хар бир инсанны миллетине, къайдан, не жерден чыкъгъанына да къарамай, бир Уллу Мурат бирикдирген эди – чыдаргъа эмда Хорларгъа деген Мурат. Биз кимге къажасу сюелгенбиз, ким эди бизни жауубуз? Бизден сора фашизмге таукел эм къаты сюелген нек болмады? Бу тукъум соруулагъа жауапла жаланда бюгюн табыладыла, жаланда бюгюнлюкде ачылгъандыла бир къауум эшикле тарыхны къарангы бауларына.

Уллу Ата Журт урушну ал кюнлеринде Адольф Гитлер къатлап-къатлап: «Мен бу урушну Германияны рейхсканцлерини неда немис халкъны бачамасыны атындан угъай, битеу Европаны бирикген халкъларыны бачамасыны атындан бардырама. Варвар оруслулагъа къажасу урушду бу уруш», – дегенни айта эди.

Сёз орнуна, фашист Германия Дания бла Норвегиягъа чапханда, бир деп бир ушук таууш эшитилмегенди. Аланы аскерлери сауутсузланып, жесирге берилип къалгъандыла.

«Карл Великий» деген СС-ни француз батальону немислиле рейхстагны къоюп кетгенлеринден сора да, къан къазауат этип, эм ахыргъа дери сермеше эдиле. Кюч бла алыннган Австрия окъуна Вермахтха 26 дивизия бергенди. Аланы санында «Эдельвейс» да бар эди – Минги Тауну тёппесинде 1942 жылда немисли штандартланы орнатхан дивизия.

1940 жыл 25 июньда Франция Германиягъа бой салгъанда, аны сауутланнган кючлерини асламы, вермахтха окъуна къошулмай, кеслерини байракълары бла, кийимлери бла, сауут-сабалары бла Англиягъа, Америкагъа, де Гольну партизанларына къажасу сермешле бардырып болгъандыла. Германияны жанына батыш къыралланы аскерлери бла бирге битеу жандармериялары эм полиция службалары ишлегендиле. Сёз ючюн, Данияда немислилеге 10 минг полицейский, Голландияда 50 мингден артыкъ жандарм,

Францияда уа жаланда гестапо бла милицияда 60 минг адам кӱллукъ этгендиле.

Уллу Ата Журт уруш башланнгынчы битеу батыш кыралланы компартиялары ишчиле бла эллиге Гитлерге кӱажсау бармазгъа, империализм урушха кӱатышмазгъа чакыргъанлай тургъандыла. Европаны кыраллары фашист Германияны транспорт бла байламлы проблемаларына себеплик эте, бек уллу кыыйын салгъандыла. Жаланда Франциядан 1940 жылда немислиле 5 минг паровоз бла 250 минг вагон алгъандыла.

Ары-бери кӱатышмагъан, нейтральный кыралла окъуна болушхандыла Гитлерге. Хар бир немисли снаряд, топ Швецияда кӱазылгъан темир магъадандан этиле эди. Битеу бар вольфрам а Португалиядан келе эди. Испанияны хайыры бла фюрер ненча керек эсе да нефтьни Американы «Стандарт Ойл» компаниясындан ала эди. Была битеу бары да, Германиягъа жакъ басхан – Италия, Венгрия, Румыния, Финляндия, Болгария, Словакия, Харватия Германия аскерине не жаны бла да болушханладыла. Биз, совет адамла, бу болумгъа да кӱарамай, уруш угъай, крестовый поход – баишха тюрлю айтхан кыыйынды – бизге жор жортууул башланганда бирден кӱая кибик сюелибиз. Кыраллыбызны намысын, аны азатлыгъын кӱой да, битеу Европаны азатлыгъын, адам намысын сакълагъанбыз.

Совет Аскер Москва аягъында, Сталинградда, Ленинградда, Кавказда, Курскда, бир сӱз бла айтханда, жер жерледе фашизмни аркъа жилигин ууатханды.

Совет союзу халкъларыны арасында Уллу Ата Журт урушха кесини юлюшон кӱошмагъан, бир адамы да фронтда ӱлмеген юйюр болмагъанды. Уллу хорламны кюню халкъ байрамгъа ма аны ючюн саналады. Бу байрамны сау дунияда да ма аны ючюн белгилейдиле, сыйлайдыла.

Ата Журтубузну азатлыгъын, жалынчакъсызлыгъын сакълагъан, кишиликлери дуниягъа айтылгъан ветеранларыбызны алларында баш ие, хурметибизни кыыйыры-чеги болмагъанын да билдире, Уллу Хорламны 65-чи жыллыгъы бла окъуучуларыбызны жорегибизден алгъышлайбыз, ахишы муратларыгъызгъа жетигиз, – дейбиз.

Редакциядан





Кишилик

Биз билебиз, кишиликни сагъаты
Жетди, – эрлик энтта да бизни атмаз!
Сермешде болурбуз кърурчдан да къаты,
Кишилик энтта зорлукъгъа хорлатмаз.

Жюрекни окъ тешер деп къроркъмайбыз биз,
Окъ жарадан къолубуз бла тутуп,
Барырбыз, хорлагъынчы тюзлюгюбюз!
Бошду, бош – сер душманны сант умуту.

Туугъан журт, анача, сыйлыды бизге.
Да ким унутады палахда анасын?!
Душман кирген эсе уа жерибизге,
Кишилик кючюбюзню бир сынасын!

Биз кишиликни биреуден ёнкючге
Ёмюрде да алмагъанбыз, – шартды ол.
Ол бирде, айланып элия кючге,
Душманны уясы таба салыр жол.

Ол сабийлигинде да болгъанды баз
Битеу дунияны къара кючлерине.
Энди ол ётгюр эр болду, хорлатмаз,
Душманны жокъ этер аны жеринде.

Базгъын кишиле юйретдиле бизни
Отда да кюймеген кърурч кишиликге.
Таукеллик минг къатлады кючюбюзню,
Ёлюм да тыялмаз эрликни тикге!

Май, 1942

Къысхады солдатны жукъусу

Урушладан сора солуйбуз, тохтап,
Биз бир агъач къыйыры талачыкъда.
Арыгъан солдатла уа, тюшлеринде
Сант эте. Жукълайдыла суу кырдыкъда.
Кече тынчлыгъын бузады укуну

Бир тохтамагъан тунукъ кычырыгъы.
Талачыкыгъа, шор сагъышлы агъачха
Ырахатлыкъ себеди айны жарыгъы.

Солдат жукъусу алады юлюшюн,
Сабыр болгъанда урушну даууру.
Къуу тѣшекден тынч кѣрюнюр солдатха,
Салкъын жерни анга жетген баууру.

Кырдык ийис кеф этеди, аулакъдан
Кетгенде сермешни ачы тютюню.
Къысхады, къысха солдатны жукъусу,
Узунду аны кыйын уруш кюню.

Узакъ талаланы эсге тюшюре,
Жарсыгады агъачны шыбырдауу.
Узунду солдатны кезиусюз жолу,
Юзюп кыймаса окъ аны жашаун.

Июль, 1942

Кюнчыгъышха кетип бара

Кюнчыгъышха бара, кѣзлери толуп,
Къарай эди солдат батыш жанына.
Аны кѣп кюнде мудах, кыйын жолу
Бояла келгенди кызыл къанына.

Отха туз атханча, узакъдан жете,
Чачырай эди бир фашист автомат.
Ол кююп баргъан жерин уппа эте:
– Биз энтга кыйтырбыз! – дей эди солдат.

«Биз кыйтырбыз, келтире хорлам кюнюн,
Кечмебиз душманны бар зорлукъларын,
Бузулгъан шахарланы, элле кюлюн,
Не сабийлени, къартланы къанларын!» –

Дей эдик, ары – кюнбатышха къарап,
Анда жерни кююп келгенин кѣре.
Ол кюн окъ жараладан бушуу жара
Бекми ачий болур эди, кюйдюре?!

1942

Урушну бир сураты

Жай кюнню чыгъарын сакълай, шош кьалкъыу
Этедиле тюзде орус элчикле.
Къайнагъан къазанлача, кёксюл тылпыу
Жаядыла чунгурлада кёлчюкле.

Субай акъ къайынчыкъ, белинден сынып,
Жатады, топ окъ юзюп. Андан азчыкъ
Арлакъда, таш ышыгъында къысылып,
Жангы къанча, къызарады бир хансчыкъ.

Солдат а, бир эски ишин этгенча,
Олтуруп, байлайды жангы жарасын.
Айыралмазса, сабан чек ётгенча,
Жашауну бла ёлюмню арасын...

1942



ТУУГЪАН ЖУРТУНА ЖАНЫН КЪУРМАН ЭТГЕН

Жашауда эсден ёмюрден ёлюмге дери эсден кетмезлик ишле боладыла. Улуу Ата журт уруш бизни хорламыбыз бла бошалгъанлы ма 65 жыл болду. Хорлам дегенликге уа, аны багъасы кьаллай бир болду, тёлеую нелеге жетди. Ма андады иш. Халкъыны борчун бойнунда жюрютген совет солдатны жашауу, кюн жарыгъы эди аны багъасы, тёлеую да. Хорламны Кюню – 9-чу Май! Ата журтубузну азатлыгъы ючюн миллионла бла совет адамла кеслерини жашауларын къурман этгендиле, кёрюр кюнлерин а – харам. Бюгюн да адам баласы уруш кьоркъуудан къутулмагъанды. Аны юсюне уа, миллетле аралы халла да бузулуп, хар ким кеси къайгъылы болуп, гитче ишни юсюнде уллу, болургъа боллукъ ишлени, туурадан кетерипми кьойгъанбыз, деген оюмлубуз. Аллай халланы туурасында бизни жашларыбызны бир заманлада – 70-ге жсууукъ жыл мындан алгъа – этген жигитликлерин айтмай болмайбыз. Ол бизге керекди. Манга, санга, бирси бирине. Келир тёлюлерибиз тынчлыкълы, рахат жашар ючюн.

Биз былайда хапарын айтырыкъ жашыбыз аллай, юлгюге тутарыкъ жашларыбыздан бириди. Къарагъыз аны къысха жашаууна.

1942 жыл. Узакъдан келген топ атылгъан тауушла, кёк кюкюрегенча, болгъанны сенгилдете эшитиледиле. Немислиле, кюреше кетип, Бе-

штауну кългъа этгенден сора алларын Узун Къала (Прохладный) таба бурдула.

Тасхачыла Мечукаланы Мурадиннге, Василий Фалькогъа, Григорий Образковха буйрукъ бериледи: душманланы кълларында болгъан жерге кьутулуп, Нарсана тийреледе кюреш бардыргъан партизан жыйынла бла байламлыкъны тохташдырып, кеслери да билмей тургъанлай душман сыйыргъан Бештауда кългъан курсантланы чыгъарыргъа.

Тасхачыла Орус Бахсан тийреледе немислиле болгъан чекден ётюп, Сармаковада бир кесек солуп, Къарма Къабакъны ичине кирмегенлей, артла бла бара-барып, Нарсана тийрелеге жетдиле. Мечукалан Мурадин нёгерлерин жаланда ол кеси билген салма жолчукъла бла элтип, барлыкъ жерлерине жетдиле.

– Тейри, къарындашым, сен эчки жолланы да биле болурса мында, – дейди Фалько Мечука улугъа, аны махтар умутда.

– Мен, Вася, былайлада сабий заманларымда кьойла кютюп айланганма, – деди Мурадин да, аны махтаууна эс бургъанын аз да билдирмей.

Кёз байланыр ууахтыгъа ала Нарсана тийрелерине келдиле.

Уллу жолгъа чыгъа баргъанлай, эки атлыгъа тюбеп кълдыла. Ала да, быланы эсегенлей, ашыкъдыла. Былагъа жууукълашып: «Тр-р-р!» деп, атларын тохтатдыла.

– Кимлесиз?—деп сорду атлыладан бири.

– Къачхынла. Къызылладан къачып айланабыз, – деп жууаплады Мечука улу.

– Урушдан къачханласыз сора?

– Хау. Сиз а бу жерлилемисиз?

– Хау, мынданбыз. Бир заманлада кулакга чыгъарылгъанладанбыз, халкъны душманларына саналгъанла. Энди бийлигибиз къайтды. 25 жылны ичинде къызылла къаныбызны ичип тургъандыла. Энди ма келдиле азатчыларыбыз... Хайдагъыз, къалыгъыз сора... – Ол сёзлени айтып, атлыла узайдыла.

– Малгъунла, – деп ачыуланды Мечука улу.

Экинчи кюнню эрттенлигинде, партизанла бла байламлыкъ жүрютюрюк адамла бла келишип, хар ишлерин да битдирип, тасхачыла мычымагъанлай Бештаугъа тебиредиле. Ала да жолгъа чыгъаргъа, «Эльбрус» кьонакъ юйню аллында майданда шахарчыланы «азатланганларына» аталгъан жыйылыулары боллугъуну хапарын келтирдиле. Артда къайда тюбешириклерин белгилеп, ючюсю да юч башха жол бла ол жыйылыу боллукъ майдан таба кетдиле.

... «Эльбрусну» балконунда «кьулулкъчла» сөөледиле. Бургомистрени сёлешегенине жыйылгъанла, баштёбен болуп, тынгылайдыла. Бир заманда майдан кьозгъалады. Адамла бирден сагъадала. Ёрге къарасала, бийик кьонакъ юйню башы бла бир жашчыкъ чабып барады. Ол юйню байракъ тагъылыучу топпанына жууукълашады да, олсагъат алайда къызыл байракъ жел этип башлайды.

Байракъ! Бизни къызыл байрагъыбыз! Жыйылгъан адамла юйню башы бла аны бирси жанына чабып баргъан жашчыкъгъа солууларын

алмай къарайдыла. Бир ненча ушкок атылган таууш эшитилди. Жашчыкь энишге сойланып тюшдю...

Бир кюнден сора тасхачыла, курсантланы да алып, Лашкутагъа келдиле. Ол кезиуде Къабарты-Малкъарны партизан жыйынларындан бири анда эди.

Андан сора да Мечука улу тасха ишге кѣп кере къатышханды. Анга хар заманда да бек къыйын борчла буюра эдиле. Ол да аланы бир да айыпсыз тамамлап турду. 19- жыллыкь тасхачыны немислилеге къаны къайнап эди. Немисли башкесле да аны билип эдиле да, аны тутар ючюн кѣп хыйла амалла къурашдырып кюрешедиле. Аланы ол этген хыйла амалларыны бири абындырды жашны...

Бир кере уа Узан Къала тийреледе орналган немец аскерлени техника кючлерини юсюнден хапар билирге керек болады. Биягъы чѣп Мечука улугъа тюшеди. Барады къарангы кечени шошлугъун бир шыхыртчыкь бла бузмай. Кече ортасындан аугъанды. Ууакь шулпу киршилейди. Гедуко элни къыйырында биреуленлеге тюбеп къалады:

– Тохта! Кимди келген? – деп, Мечука улуну аллында бир къара кийимли солдат сюелип къалды. Аны къатына олсагъатдан бир ненча къашха солдат да табылды. Мурадин ауазындан танып къоюп, Ваня, деп, солууун алды. Ол а Левченко Иван эди, урушха дери Мурадин бла бирге НКВД-да ишлеген. Бештау къатларында уруш барган кезиуледе Левченко аскерлирибиз бла кетип къалады, Мурадин а тасхачылыкь-да къалып къалады. Къучакълашадыла татахла. Левченко Мурадинни бирде: – Жашау дегенинг, Ваня, алапат затды, алай Ата журтума керек болуп къалса, мен аны да харам этерикме, – дегенин эсине тюшюреди.

Алайда саламлашадыла да, жашла айрылып кетедиле хар бир жол тутхан жары.

Малка элден узакь болмай немецли танкланы кѣреди. Санайды. Отуз танк. Алайдан артха келе турганлай, Мурадин немецли къалауурлагъа тюбеп къалады. Ала аны алайда сакълап турганча кѣрюннген эди Мурадиннге. «Биреу «сатыпмы» къойган болур?» деп келди кѣлюне. Элтедиле жашны немецлилени штабларына. Этедиле соруу. Бир да абери айтдыралмайдыла. Болмазылгын кѣргенден сора немецлиле туйюп, ѳре къопмазлыкь этедиле. Алай болсада, ол ахыр ауалда, ѳрге кѣтюрюлюп, башын да ѳхтем тутуп: «Жашасын Ата журтум! Фашистлеге ѳлюм!» деп къычырады. Аны бла ауазын окь юздю.

Ма алай жан бергенди бизни жигит уланыбыз Мечукаланы Мурадин.

А.ГРУДЦИНА.

1962 ж.

Адам ШОГЕНЦУКОВ



БРЕСТ КЪАЛА

Къзауатда хар зат къалыр эсде.
Къарыуума кёре, борчну элтдим.
Сюйсем да, сермешалмадым Брестде;
Кавказ бла Дон ючюн уруш этдим.

Окъгъа-топха бой бермеди къала --
Солдатча, сюелди къабыргъасы,
Жигитликге юлгюча да къала,--
Аны уа ёмюрлюкдю багъасы.

Будай, кырдык тилни сюйген къала --
Эркинликни сыйлы къалаууру.
Кийди ауушханла ючюн къара --
Бугда сууну да шошду даууру.

Тынчлыкъ къайда да жокъду, хайт десенг;
Къайда -- боран, къайда уа -- жел урур.
Ёхтем болуп, Бугда уа сау-эсен,
Сейир таурухча, Брест къала турур.

Додулары Аскер кёчюргенди



АЛТЫН ЖУЛДУЗУ ТАУЛАРЫБЫЗНЫ ЖАРЫТХАН



«1941-1945 жыллада Улуу Ата журт уруида немецли-фашист ууучлаучулагъа къажсау кюрешиде этген кишилиги эм жигитлиги ючюн Уммайланы Магометгерийни жашы Мухажирге-тамата лейтенантха Совет Союзну Жигити деген атны атаргъа (ёлгенден сора).

**Совет Социалист Республикаланы Союзуну
Президенти М.Горбачев, Москва, Кремль.
1990 жылда 5-чи майда».**

МЕН СИЗНИ УСТАЗЫГЪЫЗМА

Бу Указы улуу жүрек кётюрюлююлюкде, ёхтемликде окъуй, бек алгъа эсинге былай келеди: къыркъ алты жыл озгунчу нек берилмегенди анга Алтын Жулдуз?! Пулемёт ротаны командири, гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажир Совет Союзну Жигити деген атха 1944 жылда апрельде кёргозтюлген эди да?!

...Черекге къошулгъан, суху саркъгъан Иртышги суучукъну бойнунда эски малкъар ауул Ышканти орналып эди. Уммайланы ишни суйген, шуёх юйюрю анда жашагъанды. Магометгерий бла Аминат колхозда ишлегенди-ле, энчи мюлк да тутхандыла. Онбир сабий ёсдюргендиле, гитчеликден окъ-уна аланы ишни сюерге юйретгендиле.

Сабийлени бек таматалары – Магомет, – абаданыракъ болгъанлай, атасына болушуп тебирегенди. Акъ финле бла уруш башланганда уа анга солдат шинель киерге тюшгенди.

Почтальон анда-санда аскерден письмо келтиреду Уммайлагъа. Сора жашлары юйге къагъыт жазгъанын къояды. «Сау болса, бизни унутмаз эди», - деп келеди тынгысыз атаны келюне. Жашы Туугъан къыралы ючюн къазауатда ёлгенинден хапары уа жокъ Магометгерийни...

Мухажир а ол заманда педагогика техникумну ахыр курсунда эди. Аны къалай окъугъанын а эгечи Байханат сакълагъан аттестаты шагъатлыкъ этеди. Ол жыйырма предметни «бешлеге» бергенди, къалгъан ючюсюнден а «ахшы» белгиле алгъанды. Умай улуну тенглери, биргесине окъугъан жашла да техникумну жетишимли бошайдыла. Сёз Киштыкланы Мухажирни, Ксаналаны Ибрагимни, Таукенланы Мухажирни эм Мусукланы Оюсну юслеринден барады. Орта билим алып, 1940-чы жылны жайында шуёхла эллерине къайтадыла. Умай улун бла Мусук улун Огъары Малкъарда Пушкин атлы школгъа жибердиле.

Биринчи сентябрьде уа Мухажир Магометгериевич, класс журналны да сол къолтугъуна къысып, жашаунда биринчи кере дерсге кирди. Жютю кёзлерин кесине бургъан жашчыкъла бла къызчыкъланы алларында сюелип, былай башлады: «Танышайыкъ. Мен сизни устазыгъызма. Математикадан окъутурукъма»... Ол кесини суйген

предметин кюнден-кюннге сабийлеге да суйдюре барады. Ала математиканы дерсине тынгылы хазырланадыла, класда берилген соруулагъа тюз жууап табадыла. Къысха заманны ичинде устаз сабийлеге тамата къарындашларыча, аталарыча, багъалы адам болады. Анга жаланда бир юлгю.

Бир жол Мухажир Магометгериевич келмей къалады. Сабийле, устазлары жашагъан Ышкантыдан кёзлерин алмай, тынгысыз, къайгъылы ётдюрдюле математиканы сагъатын. Сора, аны ызындан барлыкъ дерсни сакъла-май, бирден-бирден жайылып кетдиле. Экинчи кюн школну директору, Уммайланы Мухажир Къызыл Аскерге чакъырылгъанын аныгылатып, окъучуланы ёз классларына кючден къайтаргъан эди.

Къыралыбызгъа къуллукъ этерге Ышканты Этчеланы Абдулланы бла Мухамедни, Киштикланы Мухажирни, Цаколаны Рамазанны, Ксаналаны Ибрагимни, Таукенланы Мухажирни, Мусукланы Оюсну да ашыргъан эди. Кеп да бармай, Уллу Ата журт уруш башланады. Башда атлары айтылгъан Ышкантычыланы асламы, сыйлы жерибизни фашистледен азатлай, батыр жанларын бергенлерин алгъадан окъуна айтабыз.

Болсада очеркибизни жигитини солдат жашауун эсибизге тюшюрейик. Мухажир озгъан ёмюрню къыркъ биринчи жылыны май айында жаюу-аскер училищени таууханын билдиреди. Жашны тенглери бла Монголиягъа жибередиле. Ол атлы аскерчилени къауумунда бардырады къуллугъун. Биргесине Къабарты-Малкъардан чакъырылгъан аскерчиле болгъанларын да, къууанып, жазады юйюне. Аланы бири бла шуёхлукъ жюрютеди, суратха да тюшгенди. Аны эгечи Байханатха саугъагъа иеди.

Алтмыш алты жылдан сора Базойланы Байханат (эрини тукъуму алайды) былай эсгереди:

- Ол суратны кесини да сейирлик тарыхы барды. Сегизинчи мартны огъурсуз, бушуулу кюню. Элибизни ташлы, тар орамлары сауутланган къызыл аскерчиледен толупдула. Арбазлагъа, юйлеге кире, къартны да, жашны да узакъ жолгъа хазырлайдыла.

Бизге да эки солдат келдиле. Аланы бири стол юсюнде аскер белгилери болгъан письмогъа эс бурду. Конвертден къарындашымы орденлери, майдаллары бла тюшген суратын чыгъарды. Анабызгъа да, суратха да, тюрслеп-тюрслеп къарагъндан сора, былай сорду:

- Мамаша, бу тамата лейтенант сизни жашыгъызмыды?

Анамы кёз жашлары бетин жууа, Мухажирни суратын эки къолу бла кёкюрегине къысды.

- Сабырланыгъыз, кесигизни къолгъа алыгъыз, жигит совет офицерни анасы, - деди солдат, бетинден огъурсузлугъу кетип, - сизничалагъа болушургъа келгенбиз биз...

Бизге бурулуп, оруслау жаш былай айтды: «Жол азыкъны асламыракъ алыгъыз. Иги затларыгъызны къоймагъыз...» Аланы болушлукълары бла биз эки уллу чемоданны кийимледен, харагетден тыкъ толтурдукъ. Башлары кючден - бутдан къысылгъан машокланы да арбазгъа чыгъардыкъ.

Алай бир огъурсуз офицер жетди. Ол, атындан да тюшмей, бизге

да кёз-къаш бермей, солдатлагъа кычырды, ачыуланды: «Сиз быланы ярмаркагъамы хазырлайсыз?! Кёчгюнчюлени автомашиналагъа теркирек миндиригиз! Инструкцияны бузгъаныгъыз ючюн а къаты жууапха тартыллыкъ-сыз!»

Офицер, къанын бираз сууутуп, атдан тюшдю. Бизге да эс бурмай, чемоданлагъа къыйналып жыйгъан багъалы затларыбызны жерге текдю. Ол кезиуде мен Мухажир аскерден ийген къагъатла, суратла къайгъылы болама. Мычымай, отоугъа киреме, кюбюрню ачама. Чинг алгъа къарындашым Монголиядан жиберген суратны къойнума сугъама. Ол багъалы зат биргеме сюргюннге да кысталды, кёп жылдан сора, тас болмай, суйген тауларыбызгъа къайтды. Бюгюнда, къарындашымы ёлюмсюз сыфатыча, бек сыйлы суратланы, къагъытланы биргелерине сакъланады ол.

«АЛГЪА, КЮНЪАТЫШХА!»

Байханат айтханнга кёре, къарындашы аскер саугъаларыны араларында бек сыйлыгъа «За отвагу» майдалны санагъанды. Ол аны биринчи саугъасы болгъаны ючюн. Андан сора да, баям, Украинада Верхне-Астаховский эм Давыдо-Никольский хуторланы къатларында болгъан къыйын сермешлени эсине тюшюре болур эди Мухажир...

Уруш кызыуу бара тургъанлай, станковый пулемёт тохтап къалады. Ротаны командири Уммай улу, чабып, алайгъа жетсе, пулемётчу-ёлюп. Ол кеси пулемётну артына жатып, атакагъа суху келген гитлерчилеге от ачады. Немециле эки хутордан да кысталладыла. Ол сермешде Мухажирни ротасы душманны юч пулемётун жокъ этгенди, 57 солдатны кыргъанды эм 32-ин жесирге алгъанды.

Украинаны азатлар ючюн сермешле тохтаусуз баргъандыла. Тамата лейтенант Уммайланы Мухажирни жигитлигин 34-чю гвардиячы жаяу аскер корпусда кёпле билгендиле. «Энчи батырлыгъы бла анга жетген жокъду», - деп, эсгергендиле комкор Николай Макавчук бла комдив Георгий Карамышев. Уммай улуну жигитлигини юсюнден аскер газетледе да жазгъандыла.

Байханатны юйюнде Мухажирни саугъалагъа кёргюзтюлген, заман саргъалтхан къагъытлары да сакъланадыла. Ма аладан бири - 179-чу гвардиячы жаяу аскер полкнуну командири подполковник Дубовикни донесениясы: «Быйыл сегизинчи майда душман контратакагъа кётюрюлгенди. Алдатанкла, аланы ызларындан - автоматчикле келе эдиле. Бир кюнню ичинде аллай беш чабыуул болады. Уммай улуну ротасы аланы барын да артха ыхтырады. Аны бла да къалмай, контратакагъа барып, школну мекаямына киргенди эм жюзге жууукъ фашистни кыргъанды». Ол кюн этген жигитлиги ючюн Уммай улу Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланганды.

Тёрт ай озуп, 1943 жылда 6-чы сентябрьде, 59-чу гвардиячы жаяу аскер дивизия Краматорск ючюн сермешеди. Немециле шахарны къатында бек къаты сюелгендиле. Пулемет ротаны командири Уммай улу,

станковый пулемётланы керекли жерледе орнатып, аладан бирини артында кеси тохтайды. Гитлерчилени эки жаяу аскер роталарындан сау кьалгъанлары бек аз боладыла. Дивизиягъа «Краматорская» деген ат аталады, Уммай улу Ата журт урушну биринчи даражалы ордени бла саугъаланады.

Къыркъ төртюнчю жылны башында, ауур жаралы болуп, Мухажир Нальчикде госпитальгъа тюзгенди. Анасы бла кичи къарындашы аны Ышкантигъа элтирге умут этгенди. Алай врачла унамагъандыла эм Уммай улун Армавирдеги госпитальгъа жибергенди. Бир айдан сора, февральны ортасында, ол он кюннге юйлерине келгенди. Саутуну бла Глашланы къыргъанларын эшитип, бек жарсыгъанды...

Уммайланы Мухажир 1944 жылда 10-чу апрельде Одесса ючюн сермешде кишиликти уллу юлгюсюн эм аскер бѣломге башчылыкъ этиуде усталыгъын кѣртюзтгенди. Аны ротасы душманны юч чабыуулун тохтатханды эм Одесса шахарны кыйырына биринчи болуп киргенди. Къол сермешде Мухажир кеси 18 гитлерчини ѳлтюргенди, аны ротасы уа эки жюзден аслам немецлини къыргъанды. Уммайланы Магометгерийни жашы Мухажирни Совет Союзну Жигити деген атха кѣргюзтгенди. Алай анга Александр Невскийни орденин бериу бла чекленгенди.

КИШИЛИКТЕ - ТИЙИШЛИ БАГЪА

Тѣрт жылны баргъан уллу къазауат бошалды. Фашист Германияны ууатхан солдатла юйлерине ашыгъадыла. Аланы сакълап тургъан аталарын, аналарын, эгечлерин, къарындашларын, сабийлерин кѣрюрге термиледиле. Ёшюнюнде кѣп орденле бла майдалла жылтырагъан офицер Уммайланы Мухажир, юйюрюн излей, Къазахстанга келеди. Военкоматланы биринде анга жарыкъ тубейдиле: «Жолдаш тамата лейтенант, саулугъунг хазна туююлду. Мында тур да, бир кесек солу. Военкоматда санга иш табыллыкъды, жууукъларынгы да бирге излербиз», - дейдиле анга.

Мухажир угъай демеди. Биринчинден, ол военкоматны къуллукъчулары аны ючюн къайгъыргъанларына ыразы болады. Экинчиден а, Уммай улуча офицерле военкоматлада керек болгъанларын тюз ангылайды. Аны бир районнга аскер комиссар этедиле. Адамларыны адресин да табады: «Къазах ССР, Чимкент область, Киров районну Киров атлы жюзюм совхозу».

...Къыйыры-башы кѣрюнмеген аулакыгъа кечюрюлген эдиле огъары малкъарлыла. Алагъа башларын сугъар жерле ишлерге, бахчала ѳсдюрюрге, жашаргъа керек эди. Ол кыйын кюнледе малкъарлылагъа къазахлыла, оруслула, украинлыла болушхандыла, аууз къабынларындан юлюш этгенди.

Жангы мюлк къураугъа Уммайланы Мухажир да къатышханды. Анда аны атасы, экиге айланган къарындашлары, эгечлери, башха жууукълары да ишлегенди.

Элде жашагъанла бары да жигит фронтчугъа хурмет этгендиле, аны ариу кӛргендиле. Мухажир, жыйылыулада сӛлеше, адамланы кӛлсюзлюк этмезге, жашаудан тюнсюлюп кӛалмазгъа чакъыргъанды. Малкӛарлыла, эртте-кеч болса да, туугъан жерлерине кӛайтырыкӛларына ийнандыра эди кӛчгюнчюлени.

- Фронтдан жиберген письмоларында Мухажир жараларыны юсюнден жукъ жазмаучу эди, - деп эсгереди Байханат, - аскерден кӛайтхандан сора билген эдик санында сау жери болмагъанын. Не бек кюрешсек да, фронтда саулугъу кетген кӛарындашымы аякӛ юсюне салалмадыкӛ. Бир жылдан сора аны кӛзаха жеринде асырадыкӛ.

Совет Союзу Жигити Мухажир атасы Магометгерийни кӛатында ёмюрлюк жууукӛгъа батханды. Былайда аны Фин урушда жоюлгъан тамата кӛарындашы Магомет, юй бийчеси Соня, аны жашы Хыйса, башха жууукӛлары да жатадыла.

Бу очеркни жаза, быллай оюмгъа келгенме: «Уммайланы Мухажирни жигитлигине тийишли багъа бичилир ючюн кюрешгенлени кӛыйыларын белгилерге керекди». Сӛз Ностуланы Магометни бла Гадийланы Ибрагимни юслеринден барады. Гадий улу быллай айтады: «Уллу Хорламны 20-жыллыгъына «Боевая слава Кабардино-Балкарии» деген серияны китапларын чыгъарыргъа оноу этиледи. Биринчи китапха кирликлени санында Уммайланы Мухажир да бар эди.

Ностуланы Магомет бла мен СССР-ни Кӛоруулау министерство-суна жазабыз. Москвадан Мухажирни саугъалаугъа кӛргюзтюлген кӛагъытларыны копияларын алабыз. Очерк басмалангандан сора, Огъары Малкӛарда орта школгъа, культура Юйге Уммай улуну атын атаргъа оноу болады. Тюзлюкню тохташдырыуну юсюнден бийик инстанцияла бла кӛагъыт жюрютюу эки жылны баргъанын да унутмайыкӛ!»

...«Красная звезда» газетни энчи корреспонденти, экинчи рангны ка-питаны С.Турченко 1990-чы жылда алтынчы майда быллай жазгъанды: «Тамата лейтенант Уммайланы Магометгерийни жашы Мухажирни саугъалаугъа кӛргюзтюлген кӛагъытында быллай айтылады: «1944 жылда апрельде Одессаны азатлауда жаяу аскер ротаны командири, малкӛарлы жаш, тамата лейтенант Уммайланы Мухажир кесине бойсунган аскерчилеге уста башчылыкӛ этгенди, энчи батырлыгъы бла айырмалы болгъанды. Рота эки жюзден артыкӛ гитлерчини кӛыргъанды. Душманны траншеяларына биринчи болуп Уммай улу киргенди эм кеси онсегиз фашистни ёлтюргенди».

ЮЧ ХАЛКЪНЫ ДА ЖИГИТИ

Уммайланы Мухажирге Совет Союзу Жигити деген ат аталгъаныны юсюнден СССР-ни Президентини Указы басмаланады. Аны жууукӛларына кӛп жерледен алгъышлаула келедиле. Юг Кӛзахастаннга Кӛабарты-Малкӛардан делегация барырын тилеп жазадыла. Черек районну администрациясыны башчысыны заместители Раиса Рамазанова,

Мухажирни эгечи Байханат, Огъары Малкъар эл Советни председатели Нёгерланы Байрамукъ, КъМР-ни культурасыны Сыйлы кьуллукъчусу, журналист Геляланы Елизавета эм башхала узакъ жолгъа атланадыла.

Плодовиноградное элде алагъа туз-гыржын бла тюбегендиле. Митингде Уммайланы Мухажир жаланда Къабарты-Малкъарны угъай, кёп миллетли Къзахстанны да Жигитиди, дегендиле. Совхозда культура паркга аны атын атагъандыла. Орта школда Уммай улуну музейи барды.

Аны юсюнден Юг Къзахстанны газетлеринде материалла басманнандыла. «Рассвет» газетде Мухамбет-Али Бегалиевни «Имя Героя в памяти народной» деген очерки, Киров районну «Шугъула» газетинде Диканбай Эдиловну «Тау халкъны батыры» деген статьясы чыкыгъандыла.

Воткинск шахардан (Удмуртия) аскер историк Фёдор Никонорович Абрамов Украина ючюн сермешледе совет аскерчилени жигитликлерини юсюнден кёп материал жыйгъанды. Ол Уммайланы Мухажирге энчи эс бургъанды. «Совет Союзну Жигитлеринден онюч минг адамны араларында, - деп жазады Абрамов, - малкъар халкъны келечиси Уммай улу тийишли жерни алады. Сизни бир жерлигизни аты 1941-1945 жыллада урушну историясыны Киев шахарда Украина кырал музейни мемореал комплексинде жазылыпды...»

Къысха айтханда, Уммайланы Мухажир, Къабарты-Малкъарны таула-рында ёсген жаш, Совет Союзну Жигити, Украинаны эм Къзахстанны да жигитиди.

«СЫН ТАШЫНГА КЕЛГЕНМЕ САНГА НАЗМУ ЭТЕРГЕ»

1990 жылда 15-чи майда Огъары Малкъарда Мухажирни эсге тюшюруге аталгъан митингге жыйылгъан эдиле. Къууанчха партияны Къабарты-Малкъар обкомуну алгъыннгы секретарлары Зумакулланы Борис, Владимир Сохов, республиканы Министрлерини Советини Председателини биринчи заместители Чеченланы Хасан, КПСС-ни Совет (Черек) райкомуну биринчи секретары Туменланы Мурадин эм башхала келген эдиле. Республикабызны оноучулары, районну эллеринден жыйылгъанла, кьоншу областъланы, крайланы келечилери да махтау бердиле жигит уланны ёсдюрген малкъар халкъгъа. Ала «Былайда Совет Союзну Жигити Уммайланы Магометгерийни жашы Мухажирге эсгертме ишленирикди» деген жазуу болгъан ташха гюлле саладыла. Митингде Мухажирни бир эллилеринден сора да Владимир Сохов, Аушигер эл Советни председатели Анатолий Татуев, Сауутланган Кючлени ветеранларыны республикалы советини ол замандагъы председатели Тимур Ахметов, техника илмуланы доктору Чеченланы Хусейин эм башхала сёлешедиле.

Украинадан Чертков шахарны делегациясыны таматасы Нина Юрьевна Литун былай айтханды: «Бизде Кабард Кардановну мюйюшю ачылгъанды. Энди музейни экспонатларына Уммайланы Мухажирни

юсюнден материалла кышуллукуьдула. Ала экиси да Украина ючюн кыан тэкендиле».

...1995-чи жылда 9-чу майда Огъары Малкърда Совет Союзну Жигити Умайланы Магаметгерийни жашы Мухажирге сын таш ачылганды. Андан кыарагъан батыр таулу жашны жютю кэзлери бийик кыаялагъа итиндиле. Мухажир аны таныгъанланы эслеринде алай турады. 1940-чы жылда ол аскер училищеге киреди. Кэп миллетледен кыуралгъан кыыралыны кыорулукъу болур ючюн. Ахшы умутлары алгъа талпындыра, келир кюнлени планларын сала, атланган эди жолгъа таулу улан Алтын Жулдузу тауларыбызны жарыта, энди сын таш болуп сюеледи жаныча суйген Малкъринда.

Ёмюрден ахыргъа кыайтдын, Мухажир, журтубузгъа!



КИШИЛИК СЫНАЛГАНДА

Танкчы Атмырзаланы Хажибекирни жашы Магомет: «Бизни «КВ» душманны танкларындан кыайда кючлю эди»

ТАМАТА КЫЙДА ДА ТАМАТАДЫ

Ала аскерге тышгюнчюге дери да шуёхла болгандыла. Залийхан улу кыутуруп келиучю Бахсан сууну боюнунда, эки башлы Минги тауну этеклеринде, Огъары Бахсанда туууп ёсенди. Атмырза улуну туугъан эли уа уллу Кёнденлен болганды. Эки Магомет да бир бирлерин комсомолну райкомунда ишлегенлеринде таныгъандыла. Ма мында башланган шуёхлукълары кэп сынауладан ётюп чыныкыгъанды.

1938 жылда 1-чи сентябрьде аланы аскерге чакырадыла. Ол заманда Залийхан улу комсомолну Эльбрус райкомуну секретары, Атмырза улу уа партияны район комитетини биринчи секретарыны болушлукъчусу болуп ишлегендиле. Шуёхла бир бирден айырылыргъа боллукъларын сезип, бир аскер бёломге жиберирлерин тилегендиле. Жашлагъа угъай демегендиле. Ала Рязаньда биржыллыкъ полк школну бошагъанларында уа биягъы бирге кыуллукъ этерге суйгендиле, алай бла уа бир танк экипажгъа тышгендиле. Жашла экиси да бир усталыкъны алгандыла. Алай командир а аладан бири болургъа керек эди. Сайлау этерге тышгенде, аскер жорукъдан эсе, миллет адет кючлорек болганды. Атмырза улу, таматалагъа барып: «Танкыбызны командири Залийханланы Магомет болсун, ол менден эки жылгъа уллуду...» – дегенди.

Аскер машина алгъа барады

Жигитлик сыналган кюн да жетди. Акъ финле бла уруш башланды. Кыыш сууукъ болганына да кыарамай, танкны командири Залийханланы Магомет бла механик-водитель Атмырза улу кеслерини борчларын бет жарыкылы толтурадыла. Аланы жигитликлерини юслеринден 1940 жылда «Большевик» журналда былай жазылган эди: «Кэп бармай шуёхла уллу

сермешге къатышхандыла. Душман, кёпюрню чачдырып, арлакъда орналып, аяусуз от ачханлай турады. Аскер бёлюмню башчысы алайны къурутургъа буйрукъ береди. Эки шуёх да душман от ачып тургъан жерни гунч этдиле, андан сора бизни жаяу аскерибизге алгъа ётерге онг чыгъады.

... Акъ финнле хар жерде темир жип тартхандыла, урула къазгъандыла, танкланы алларына тыйгъычла салгъандыла. Болсада Атмырза улу жюрютген танк, хар замандача, алгъа тохтаусуз баргъанды...»

Журналда жазылгъан сёзлеге уа бу шартланы да къошарыгъым келеди. Залийханланы Магомет белофиннле бла жигит сермешгени ючюн Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланнганды. Аны шуёхуну уа ол жаны бла насыбы тутмагъанды. Урушну ветераны Магомет Хажибекирович артда былай эсгергенди:

- Карелияда къаты сермешле тохтамайдыла. Душман, чыдаялмай, артха туракълап барады. Бузну юсю бла аны ызындан болуп, мен къоркъгъан, сакъ болгъан деген затланы унутхан эдим. Бир жерде уа, буз жарылып, танк суугъа батып кетди. Андан сора бир затымы да билмей къалдым. Эсими жыйсам а, госпитальда ундурукъда жатып турама, врачла да юсюме сюелип, бир затла шыбырдай. «Сау къаллыкъды», - дегенлерин эшитдим...

Госпитальгъа къалай бла тюшгеними артда нёгерлерим айтхандыла. Ала танкны суудан чыгъаргъанларында, жаланда командир сауча кёрюне эди, экипажны къалгъан юч адамына уа ёлгендиле деп, бушуу этдиле. Ол кезиуде мен къымылдадым. Аны эслеген аскерчи, къууанып: «Сауду!» – деп къычырды. Мени олсагъат госпитальгъа жетдирдиле...

БИР КЮНДЕ ЮЧ ТАНКНЫ УУАТХАН

Улуу Ата журт уруш башланнганда уа Атмырза улу Рязань областьда эди. Аны гитлерчи башкесле бла биринчи тюбешиюу Сено сахарны къатында болгъанды. Магомет къуллукъ этген танк взводха бизни баш кючлерибиз жетгинчи, душманны аллын тыяргъа буйрукъ бериледи. Ата журтну къоруулаучула танг атарын, душман бла сермешни ашыгъышлы сакълайдыла.

...Эртгенлик шошлукъну моторланы гюрюлдегенлери буздула. Алгъа тёрт танк, ызы бла бир ненча мотоцикл кёрюндюле. Ала душманны тасхачылары эдиле. Бизни танкларыбыз бугъунуп тургъанлары эслеринде да болмагъан гитлерчиле жуукъдан-жууукъ келедиле. Тап тюшгенлей, алагъа тюзюнлей от ачылды. Атмырза улу, иги марлап, алда келген танкны чачдырды. Ызы бла уа экинчиси да тохтап къалды, юсюн от алып.

Сермеш а къызадан-къыза барады, душманнга жангы сауут, аскер къошула. Ма дагъыда бир машина жанды, ол Магомет гунч этген ючюнчю танк эди. Алай гитлерчиле да топ окъла жиберир ючюн къалмайдыла. Магомет ауур жаралы болду, механик-водитель а ёлду. Врачла Атмырза улуну сау къалдырып ючюн кёп айланы кюрешдиле. Ала ёлюмню хорладыла. Алай танкчыны контузиясы ахыры бла да кетиб' а къалмады.

Госпитальдан чыкъгъанлай, Атмырза улу биягъы къазауатха киреди, Ленинград тийрелеринде тургъан 16-чы танк бригаданы къауумунда сер-

мешеди. Мында да «КВ» («Клим Ворошилов») деген танкны командири болады. Аны кючлююгюн ол артда иш да уллу ёхтемлик бла айтычу эди.

- Душманны топ оклары ол машиналагъа жукъ эталмай эдиле, - деп эскергенди ол. – Сёз ючюн, мени танкыма 129 немецли снаряд тийгенди, алай аланы бири да тешалмагъанды аны кюрчун. Биз а гитлерчилени техникасына, аскерине да уллу халеклик салгъанбыз.

Къыйын сермешледен биринде Атмырза улу, биягъы ауур жаралы болуп, жарым жылны госпитальда турады. Андан чыкыгъанлай а, жашны Волхов Фронтха жибередиле. Алай, саулугъу алыкъа иги болмагъанын кёрюп, танкда сермеширге кёймагъандыла. Бронепоездни бронеплощадкасыны командирине салгъандыла. Магометни жюреги къыйналады, ол танкдан айырылыргъа суймей эди. Алай урушда буйрукъыгъа угъай деген адет жокъду.

Мында да, Большая эм Малая Вишерада, гитлерчиле бегитилип тургъан башха жерлеге да чабыууллукълагъа къатышады. Атмырза улуну аскер усталыгъы, душманны ол гунч этген техникасыны, адамыны да саны жылданжылгъа ёсюп баргъанды. Командирле малкъарлы жашны ётгюрлюгюн, батырлыгъын кёрюп тургъандыла. Магометге танк взводну да бошдан ышан-магъандыла. Ол анга 1942 жылдан 1944 жылгъа дери башчылыкъ этип тургъанды. Ма ол кезиуде жерлешибизни жашауунда унутулмазлыкъ эки иш болгъанды. Магометге Къызыл Жулдузну ордени берилгенди. Алай, къууанч бла палах бир бирин алышындыра туруучудула да, саугъасына къууанып бошагъынчы, биягъы ауур жаралы болады.

ЭЛЬБАДА АМЕРИКАНЛЫ АСКЕРЧИЛЕ БЛА ТЮБЕШИУ.

Врачла Магометни аягъы юсюне этгенлей, ол фронтчу тенглерине къошулады. Гитлерчилени ызларындан болуп, алгъа Ата журтну шахарларын, эллерин, артда уа Польшаны азатлыгъы ючюн сермешеди. Уруш эте, Кенигсбергге жетгенди, бу кючлю къаланы алгъанланы биргелерине болгъанды. Окъла къуюла тургъанлай, Одер суудан ётгенди, немецилени Нойбранденбург, Трептов, Росток, Виттенберг эм башха шахарларын фашистледен тазалагъанды. Аскер жолун а Эльбада тауусханды. 9-чу майны байрамына да ол бу немецли черекни жагъасында тюбегенди. Мында танкчы Атмырзаланы Хажибекирни жашы Магомет американлы солдатла бла тюбешгенди, Уллу Хорламны къууанчын да ала бирге белгилегендиле.

Гвардиялы старшина Атмырзаланы Хажибекирни жашы Магометни хорлаугъа салгъан къыйынына Ата журт тийишли багъа бичгенди. Жыл сайын тогъузунчу майда эки урушну да ветераны кесини айырмалы костюмун кийгенди. Анда уа Къызыл Байракъны, Къызыл Жулдузну, Уллу Ата журт урушну биринчи даражалы орденлери, кёп майдаллары жылтырай эдиле. Ол аскер саугъаланы къатларында «Урунуу ветераны» деген майдал да жерин тапханды. Ол да Магометни жашаууну бир кесегини белгисиди. Уруш бошалгъандан сора ол кёп жылланы Къазахстанда колхозда ишлеп тургъанды. Туугъан жерине къайтхандан сора уа Къабарты-Мал-

къарны Министрлерини Советинде Басмада къырал жашырынлыкъланы сакълау жаны бла управленияда цензор болуп ишлегенди, пенсиягъа да ма мындан чыкъгъанды.

САБИЙЛЕРИ АНЫ КЪУУАНЧЫ ЭДИЛЕ

Бир жол манга: «Фронтчуну юсюнден жаза эсенг, аны аскерде этген жигитлигин кѳгюзтюу бла боша материалынгъ», - дедиле. Алай адамны кѳп тюрлю заглагъа тюбеген узун жашау жолун энчи кезиулеге къалай юзгюн? Адам дунияда бир кере жашайды. Ары уа хар зат киреди: окууу, иши, юйюрю. Ала барысы да къуралсала, артыкъда юйюр жаны бла насыбы тутса, адам кесин насыпллыгъа санайды. Таулулада аны ючюн айта болурла: «Сабийлеринги насыпларын кѳр», - деп. Магомет да сабийлерине, туудукъларына къууанып жашагъанды. Аланы насыпларын кѳрюп: «Къыйыным зырафына кетмегенди...» - дегенди. Юй бийчеси Сайхат бла юч сабий ѳсдюргендиле, окъутхандыла. Тамата къызлары Светлана Москвада аш азыкъ институтну бошагъанды, усталыгъына кѳре ишлейди. Экинчилери Жаннет Къа-барты-Малкъар къырал университетни биология факультетин къызыл ди-пломгъа бошагъанды. Сабийлени бек гитчелери Алий да, КъМКЪУ-ну бошап, кеси сюйген усталыкъны сайлагъанды.

- Сабийлени хар бири бирер жерде ишлейдиле да, бирге терк-терк жыйылыр онгубуз да жокъду, - деп жарсыйды Сайхат. – Алай хар тюбешгенибиз сайын кѳпден-кѳп бола баргъаныбыз а къууандырады. Шѳндю мени жети туудугъум, туудугъумдан туугъан да Кязим деп бир жашчыгъым бардыла. Магомет аланы къалай сюйюучю эди, арабыздан эртте кетип къалды ансы...

Хау, ветеран дуниядан кетгенди, энди Уллу Хорламны байрамларын да ансыз белгилейдиле. Алай ол саулагъа Ата журтха кертичиликни, аны къорууларгъа хазырылыкъны, халкъына, сабийлерине, туудукъларына сюймекликни чынтты юлгюсюн къююп кетгенди.

СВЯЗЧЫ ЗАККИШИЛАНЫ ХАЖИНИ ЖАШЫ АЛИЙ

«Миллетге айып алдырмагъанбыз».

ОНСЕТИЗ ЖЫЛЫ ДА ТОЛГЪУНЧУ...

Алий биринчи кере къазауатха 1942 жылда кюз артында киргенди. Ол связист эди. Алай бла анга хар заманда аскерчилени алларында барыргъа тюшгенди.



Ёсюмлю, субай санлы, къара шинли жаш не кёп адамны ичинде болса да, кёзге терк урунуп къала эди. Аны уллу къара кёзлери хар кимге да жарыкъ къарай эдиле. Акъылбалыкъ болмагъан, алай кесини жыл санын уллу кёргюзтноп, душман бла къазауат этерге атланган жашха 18 жыл толмагъанды деп, кишини да эсине келлик болмаз эди.

Алийни Орджоникидзе шахарда аскер училищеге окъургъа иедиле. Уруш а Кавказны тауларына жууукълаша келеди. Аны себепли, училищени Тбилисиге кёчуредиле. Алай анда кёп окъургъа тюшмеди. Немецлиле Грозныйде нефтьни къолгъа этерге бек ашыгъа эдиле.

...Къазауат Север Осетияны жеринде барады. Душманны алгъа келиу-юн тохтатыр ючюн ары курсантланы да жибередиле. Аланы санында Занкишиланы Алий да болады. Ала, сунмай тургъанлай, жанган отну ичине кирип къаладыла. Эндиге дери урушну хапарын башхаладан эшитген жашла ачы къазауатха тюбейдиле. Башлары бла къара жорлу самолётла учадыла. Фашист танкла жерни титиретедиле. Бу жаханым “макъамгъа” чачылгъан бомбаланы, атылгъан топланы тауушлары да къошулады. Тёгерек жанады, кюйген техниканы тютюню бийикге кётюрюледи.

Занкиши улуну къайгылы сагъышларын командирни буйругъу чачады. 77-чи дивизияны 239-чу полку орнашхан жерге фашист танкланы къаууму келе эди. Аланы тыяргъа кереклисини юсюнден айтады командир. Буйрукъну толтура, Занкиши улуну бёлюмю къолундан келгенни этеди. Алай жауда кюч уллу болгъаны себепли, бир ненча танк бизни батарея таба келедиле. Душман жууукълашханда, бизникиле къолларында болгъан сауутладан атып башлайдыла. Гранатланы, жандырыгучу шешаланы да хайырланадыла. Бир ненча душман машинаны кюйдуредиле жигит связистле бу сермешде. Алай бизникиле да кёп къоранч тюшеди...

Топла “тынгылайдыла”, солдатла, офицерле да солуйдула. Алий артил-лерияны бла жаяу аскерчилени араларында байламлыкъны жангыдан тохташдырыгъа кюрешеди. Асыры кёп къычырып селешгенден, ауазы хырха болгъанды. Алай, нек эсе да, эки жаны да тынгылауны басып тургъан болмасала, кеслерини юслеринден жукъ да билдирмейдиле. Ахыры бла да умут юзгенден сора, ол, инструментлери болгъан рюкзакны да къолуна алып, блиндаждан тышына чыгъады. Алийни командир тохтатады:

- Сержант, къайры жол алгъанса?

- Кабельни юзюлген жерин табаргъа керекме...

- Сен керти да жигит жашса, сержант! Кавказны чынтты уланыса! - деди командир.

САПУН-ГОРАДА

Кавказ фашистледен азатланды. Алай Алийни фронт жоллары аны жангы сермешлеге элтедиле. Энди ол Къырымны ууучлачуладан эркин этерге къатышады. Фашистле бу алапат жерден кетерге бир да суймейдиле. Ала анда къаты аякъ тиреп тохтагъандыла.

Занкиши улу кьуллукь этген артиллерия полк Симферополь ючюн баргъан сермешледе керти да уллу жигитлик этгенди. Кёп аскерчи кьырал сауғалагъа тийишли болгъанды. Алий “Жигитлиги ючюн” деген майдал бла сауғаланнганды.

... Алай Къырымны азатлар ючюн кюреш кьызадан-къыза барады. Алий былай эсгере эди:

- Сапун-гораны тийресинде баргъан сермешни мен бир заманда да унуталлыкь болмам. Анда биз да, немециле да, не ёлюрбюз, не да хорлар-быз деп, бек кьаты кюрешгенбиз. Таулары тийресинде уруш этген кьыйын болгъаны уа белгилиди. Алай ол жыл кьыш да бек сууукь эди. Жел кьар кьатыш бетинге ургъан заманда кирпичкерибиз бир бирге жабышып кьала эдиле. Кёзлерибизни ачхан окьуна эталмай кьалгъан кезиуле болгъандыла.

Кёкде уа немецли «Юнкерсле» учадыла, башыбыздан бомбала “жаудуруп”. Душманни жаяу аскерчилери уа сауутланы битеу тюрлюлеринден да от ачханлай турадыла. Баш кётюрюрге онг бермей. Бомбала, топ окьла чачылгъан, автомат атылгъан тауушладан адамны башы хайран болурчады.

Ол кезиуде жер сарнагъаннга ушай эди. Тёгерек а - жаханым отха. Связистлени алайсыз да кьоркьуулу ишлери ол кюнледе бютюнда кьыйын болгъан эди. Алай хорларгъа кьаст этген совет аскерчилени тыяр кюч жокь эди!

Фашистлени Къырымдан кьыстагъан батыр жашларыбызгъа кьырал сауғала бердиле. Занкиши улу Махтаулукьну ючюнчю даражалы орденине тийишли болду.

Алий кьуллукь этген дивизия энди Украинаны жеринде уруш этеди. Ёлюм бла кьабыргъа кьоншулукьда ётедиле аны кюнлери, кечелери. Алай, Занкиши улуну насыбына, душман огъу аны “табалмайды”. Кьатында уа минала окьуна ненча кере чачылгъандыла!

САУҒАЛАНЫ ДА САУҒАСЫ!

... Аскерчиле атакадан сора солуй эдиле. Ала кеслерини паёкчукьларында болгъан загланы ашайдыла, кружкала бла суу ичедиле. Занкишиланы жаш былай сорады:

- Къарындашчыкьларым, бюгюн 5-чи маймыды?

- Хау, жолдаш командир. Аны уа нек сорасыз?

- Бюгюн сизни командиригизге 20 жыл болады, – деп, Алий аскерчи тенглерине мудах кьарады.

- Командирни туугъан кюнюн белгилерге! – деп, аскерчиле бир ауздан кьычырдыла.

Алий алагъа угъай деялмады. Жашла аны таза да кёллеринден алгьышладыла.

Аскерчиледен бири уа:

- Жашла, тохтагъыз, командирге кьаллай сауға этерикбиз?

Связистле бир бирге кьарадыла. Былай этейик деп киши жукь да айталмады. Командир кеси биринчи сёлешди:

- Шуёхларым, сиз саугъа этерге кечикгенсиз. Саугъа мени къолум-дады.

- Ийнан, сизни къолугъузда уа жукъ да жокъду...

- Ол адам кёзюне кёрюннген саугъа тийюлдю. Аны Уллу Аллах кеси этгенди манга.

- Командир, сизни ангылагъан бек къыйынды.

- Мени сартымдан, былайда ангылашынмагъан бир зат да жокъду. Кавказдан Украинаны запад чеклерине дери жаралы болмай жетгенден уллу саугъа уа къайда?!

Аскерчиле къарс урдула. Атакагъа кирирге уа сагъатдан аз къалгъан эди. Алайлай, тегерекде, жер тепгенча, болгъан гюрюлдеди, титиреди. Бизникиле “Катюшаланы”, ауур топланы ишлетип башладыла, гитлерчилеге от жаудуруп...

Алий ёлюмню кёзюне кёп кере къарагъанды. Ол Украинаны, Прибалтиканы республикаларын фашистледен азатлагъанды, уруш жолла бла Восток Пруссиягъа дери жетгенди...

Хорлам келди, хар кимни анга салгъан къыйынына багъа бичилди. Занкиши улу Махтаулукъну ючюнчю даражалы, Ата журт урушну орденлерине эм кёп аскер майдалгъа тийишли болду.

Алай гвардияны сержантын башына эркин этмедиле. Анга анасын жокълап келирге бир ай бердиле. Кёпден бери бир бирлерин кёрмеген ананы бла баланы тюбешиулери киши жеринде болду. Алий къыралыны жаулары бла сермеше тургъанда, аны ёсдюрген анасы Зайнафны Къыргызстаннга кёчюрген эдиле.

... Къууанчлы тюбешиу! Насыплы кюнле! Болсада Алийни аскерге къайтыр заманы жетди. Зайнаф, жашын ашыра, къайдан биллик эди бу аланы ахыр тюбешиулери болгъанын?!

АДАМЛЫГЪЫ, АТЫ ЭСДЕ ТУРАДЫЛА

Алий къыркъ сегизинчи жылда мамыр жашаугъа къайтады. Фрунзе (Бишкек) областыны Ивановка районунда тюрлю-тюрлю къуллукълада ишле-генди. Райисполкомну эл мюлк бёлмюню тамата инспектору, колхозну баш бухгалтери да болгъанды.

Къабарты-Малкъаргъа къайтхандан сора да къоймагъанды ол сайлап алгъан усталыгъын. Бир кесек заманы Занкиши улу Тёбен Жемталада “Москва” колхозну бухгалтериясына башчылыкъ этгенди. Нальчикни къурулуш управленияларыны биринде да, аш-азыкъ трестде да, “Орбита” тюкенде да баш бухгалтер болуп тургъанды. Кёп саугъала алгъанды, ишчи китапчыгъы бюсюреуледен толгъанды.

Жашлыгъында уруш аулакълада чыныкъгъан пенсиягъа чыкъгъандан сора да он жылны “Орбитаны” баш бухгалтери болуп тургъанды. Жаланда 1994 жылны май айында ол солургъа кетеди. Пенсиягъа ашыра туруп, “орбитачыла” анга кёп жылланы саулукълу жашау тилеген эдиле. Алий байрамланы барындан да Тогъузунчу майны жаратыгучу эди. Аны келтир-

генледен бири болгъаны ючюн. Къалай къууанган эди ол Уллу Хорламны 50 жыллыкъ байрамында!

Алай кѣп бармай, сунмай тургъанлай, хурметсиз ёлюм жигит жашны, асыл адамыны алып кетди. Кеси дуниядан кетсе да, Занкишиланы Хажини жашы Алийни огъурлу ишлери, жарыкъ сыфаты биргесине ишлегенлени, аны таныгъанланы эслеринде къалгъандыла.

КАПИТАН КЪУДАЙЛАНЫ НОХНУ ЖАШЫ ХАСАН:

«Неден да адамлыкъны сайлайма»

АЛ СЕЪНЮ ОРУНУНА



Кѣпню кѣрген, билген, батырлыгъы да, халаллыгъы да, адамлыгъы да болгъан, чынты шуѣхлукъну бир затха да тенг этмеучю Къудайланы Нохну жашы Хасан бла бирге оздургъан зауукълу кюнлерими эсимде тутама. Мен, анда болгъан илишанланы бек жаратып, аланы башхала да билерча этерге итинеме. Аны махтаулу жашау жолуну юсюнден сау кезиуюнде жазалмай къалгъаныма бек жарсыйма. Энди уа жюгюм бютюн ауур болгъанды. Не десенг да, дуниядан кетгенин сыфатын, суратын жангъдан къурагъан алай бош зат болмагъанын кеч ангыладым. Болсада, Къудай улуну иги таныгъанланы айтыуларына, аны аскер къагъытларына таяна, анга кесим билген затланы да къошуп, тамата тенгими атын аны таныгъанланы эслерине салама, танымагъанлагъа, жангы тѣлюге аны хапарын айтама.

Хасанны сабийлиги Кѣнделенде ѳтгенди. 7-чи классны бошагъандан сора Нальчикде Къабарты-Малкъар педагогика рабфагда окъугъанды. Туугъан элине къайтып, комсомолчулагъа башчылыкъ этеди. Той-оюн бла кюрешгенлеге къошулады. Жыр, тепсеу Хасанны жашауунда гыржынча, сууча керек болгъанлары себепли, анга билимин ѳсдюрюрге тюшюп къалады.

Ол биягъы Нальчикге къайтады. Малкъар колхоз-совхоз театрда ишлей тургъанлай, кесини билимин ѳсдюреди. Фахмулу артистлени болушлугъу бла сахнада биринчи ролон хазырлайды. Тренѳвну «Любовь Яровая» деген пьесасында поручик Яровойну сыфатын къурайды. Алай, не медет, Хасан муратына жеталмайды, кѣп къыйын салып къурагъан ролон ойнаргъа къоймадыла, - Къудай улун Къызыл Аскерни тизгинлерине чакъырадыла. Алай бла кесиледи Хасанны миллет сахнабызгъа элтген жарыкъ жолу.

КЪЫЙЫНЛЫКЪЛАГЪА БОЙ БЕРМЕЙ

Узакъ Карелияны тауларында башланадыла малкъарлы жашны солдат кюнлери. Ётгюрлюкге, къатылыкъгъа, кишиликге юйретген унутулмазлыкъ кюнле. Табийгъат битеу чырмауланы бери жыйгъанча, аскерчилеге дуня бла бир сынаудан къутулургъа тюшеди. Ала биледиле: тѣзген тѣш ашайды. Къыйынлыкълагъа бой бермей, Ата журтубузну сакъ къалауурлары боладыла.

Ол кезиуде Хасанны жашауунда магъаналы жерни жаш Къайсын алады. Къулий улу бла Къудай улу аскерге бир кюн чакъбырылып, бир бѣломге тюшедиле. Жерлешлени кѣп зат бирикдиреди. Бек алгъа Туугъан журтха, солдат антха кертчиликлери, поэзиягъа, театргъа сиймекликлери. Аланы бош заманлары зауукълу ѳтеди. Москвада театр институтну бошагъан Къайсын Нальчикден улуу шахарда болмагъан, алай артистни ишин жаратхан Хасанны кѣп сорууна тынгылы жууап бередиди. Къайсын кесини назмуларын окъугъанда уа, Хасанны кѣло кѣтюрюледиди, тенгини фахмусуна баш урады. Аны орус тилге кѣтюрюлген затлары уа къолдан-къолгъа ѳтедиле.

Болсада къадар жерлешлени бир биринден айырады. Къайсынны десантчы парашютистлени бѣломюне жибередиле. Хасан а полковой школда окъургъа кетеди. Аны бошагъандан сора Къудай улу жаяу аскер ротаны политругуну экинчиси болады.

ЖАННТАН ОНУ ИЧИНДЕ

Ата журт уруш билмей тургъанлай башланып къалады. Хасан болгъан аскер бѣломню жолгъа атландырадыла. Кече узуну барып, финнлени чегинден жюз километр узакъда тохтайды пулемѳтчуладан къуралгъан рота. Жашла, жолда арыгъанларына да къарамай, эрлай окопла, дзотла хазырлайдыла. Жангы жерде кереклисича тап орнашып, жау бла тюбеширге хазырланадыла. Ол кесин кѣп сакълатмады. Хасан къуллукъ ѳтген аскер бѣломню аллында, къырал чекде тургъан 101-чи полкнуну ууатхандан сора, душман аскер иги кесек совет жерни къолгъа ѳтеди. Алгъа ѳшон уруп келген малгъунланы жолларын бизни жерлешибиз болгъан рота тыяды. Жашла душманны аллында къая болуп суюледиле. Ала бир кюнню ичинде алгъа мыллыкъ атхан жау аскерчилени жети кере тохтагып, улуу заран салып, артха ыхтырадыла. Бу ачы къазауатда Къудай улу жаннган отну ичинде болады, окопдан-окопха, дзотдан дзотха баууру бла сюркелип барады, тенглерине таукеллик бередиди, кѣллендиреди. Ала да, жан-жан аямай, уруш ѳтедиле.

Ол кюн, 1941 жылны жетинчи июлунда, Иван Кавбас жигитлени да жигити болады. Аны пулемету жетген жерде хазна сау адам къалмайды. Жетинчи чабыуулдан сора ол къыргъанладан 16 солдат бла эки офицер уруш майданда сойлана ѳдиле. Жау ѳлген аскерчилерин, не аз да онгу болгъан къадарда, кеси жерине алып кетиучю ѳди. Баям, ахыр сермешде финнледе ѳлгенлени къайгъысын ѳтерча кюч къалгъан болмаз

эди. Сау кюнню, жети кере артха кетгенде, душман ненча аскерчисини ёлюгюн уруш майдандан чыгъаргъан болур? Аны къайдан биллик эдиле ол кыямат сагъатда Хасан бла аны тенглери! Битеу эслерин, кючлерин, билimlerин туугъан жерни азатларгъа бургъан жашлагъа ёлген фашистлени эсебин бардырыр кереклиси да жокъ эди.

Белгилиди, Къызыл Аскерни тизгинлеринде кыралыбызны жер-жерлеринден келген кёп миллетлени жашлары, кыарындашлага, бир тилли болуп, бир бирге болуша, къуллукъ этгенлери. Сёз ючюн, батыр пулеметчу Иван Кавбас бизни жерлешибизни антлы шуёху болады. Бу халал, тюз ниетли, жаудан къоркъа билмеген украинлы жашны Хасан туугъан кыарындашыча суйгенди. Иван да малкъарлы жаш ючюн жанын берирге хазыр эди. Андан сора да болгъандыла Къудай улуну шуёхлары. Алай, жарсыугъа, аланы кёбюсю кюйсюз душман бла сермешледе жоюлгъандыла. Ол Хорлауну кюнне жеталмагъан аскерчи тенглерини атларын кёлонде тутханды.

Хасанны къадар сакълагъанды палахдан. Ол да кёп кере бетден-бетге тюбешгенди ёлюм бла. Ма бу жол да саулай къалады жерлешибиз. Къудай улуна «Кичи политрук» деген атны атайдыла.

«ТИЛ» КЕЛТИРИГЕ - ЛЫЖАЛА БЛА

Ол кезиуде Карелия фронтда лыжачыладан ючюнчю бригада къуралады. Хасанны политика бёлюмню таматасыны комсомол иш жаны бла башчысына саладыла. Жангы, уллуракъ къуллукъ бла бирге кыйын, къоркъуулу иш да тууады. Аскер корпусну таматарлары лыжачылагъа, тасхагъа барып, юч «тилни» келтирирге буюрадыла. Хасан бек ышангылы, ётгюр жашланы алып, узакъ жолгъа атланады. Иш февраль айда болады. Къар теренди. Лыжачыладан уллу усталыкъ, сакълыкъ изленеди, аны юсюне душман миналаны жанлап ётерге керекдиле. Жашырынлыкъда тургъан жау аскерчилени юслерине чыгып кыалыргъа да боллукъдула тасхачыла. Алай буйрукъну толтурмай амал жокъду. Аны жашланы бары да иги ангылайдыла. Неге да чыдайдыла, тёзедиле, алгъадан-алгъа барадыла.

Ахырында финнле орнашхан жерге жетедиле. Энди аланы бир-бирден айыргъан черекден кирип ётерге керекди. Къыш кыямада белинге жетген суудан ётюу къалай кыйын болгъанын айтыр кереклиси жокъду. Андан эсе тасхачыла сау-эсен черекни бирси жагъасына чыкыгъанларына эс бурайыкъ. Энди бир кесекден, бир аздан эслилик, сакълыкъ, таукеллик, батырлыкъ тасхачыланы муратларына жетдирликдиле. Алай ол сагъатда ала къоркъгъанларына тюбейдиле: жашланы бири, эслемей, минаны басады, аны бла бирге чачылады. Ол ачы таууш шошлукъну бузады. Финнле, къозгъалып, от ачадыла.

Хасан абызырамайды, бу болумда тюзюнлей алгъа барыудан хайыр чыкымазлыгъын ангылайды. Ол, тёгерек айланып, шыбыртсыз, душман дзотну артындан келсе тап боллугъун сезеди.

Жашла, Хасанны ызындан барып, юч жесирни да сюрюп, артха айлана-

дыла. «Тиллени» штабха тапдырадыла. Мында ала бизни аскер башчылагъа бек керекли затланы билдиредиле. Къыйын борчну тамамлагъан тасхачы-ланы таматасы Къудай улуну жигитлиги Къызыл Жулдузну ордени бла белгиленеди.

БУДАПЕШТНИ АЗАТЛАЙ

Алыкъа сермешлени, къоранчланы, бушуулану уллулары алдадыла. Хорлауну жарыкъ кюнню да энди тиерикди. Бу затланы биледи бизни жерлешибиз. Кесини сыйлы борчун тамамлай, жерибизни тыш къыраллы малгъунладан тазалай, мамыр жашауну жууукълашдырады.

Къудай улуну усталыгъы, сынауу ёседи. Анга тамата лейтенант деген чынны береди. 135-чи аскер корпусну политика бёлмню башчысына комсомол иш жаны бла болушлукъчусу этедиле. Хасан, жаш аскерчилени энчи юлгюсю бла кёллендире, хар заманда алларында жюрюйдю.

Уруш бизни къыралны чеклеринден тышында барады. Хасанны къаууму Будапешт сахаргъа киреди. Хар орам, хар юй ючюн уруш барады. Алай деменгили аскерибиз гитлерчилени бюгеди. Аланы кими жесирге тюшеди, кими къачады. Ахыр окъларына дери сермеширеклери уа Венгрияны парламентини межямына жокку боладыла. Фашист пулеметчула, терезеледен атып, бизникилени алгъа аглатмазгъа кюрешедиле. Болсада, артиллерия ишин бошагъанлай, Хасанны къаууму чабыуул этеди. Ингир алагъа парламентни юйю къолгъа тюшеди. Гитлерчилени сау къалгъанлары, кёпюрню чачдырып, Дунай черекни ары жанына къутуладыла. Алай анда да, фашистле уучлагъан башха жерледе да жокъ эди тынчлыкъ, Хасанча жигит жашла, аланы ызларындан болуп, къыра, жесирге ала, Европаны кёп сахарларын, эллерин азатлагъандыла.

Хорлауну кюнуне Хасан Австрияда, битеу дунягъа белгили Венаны тийресинде тюбегенди.

Къудай улуну Хорлауну болдуруугъа салгъан юлюшнине тийишли багъа бериледи. Жигит аскерчини ёшонюн Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну экинчи даражалы орденлери, «За оборону Советского Заполярья», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-45 годы» деген эм башха майдалла накъышлайдыла. Алагъа аскер башчы саугъагъа берген энчи керох да къошулады. Ол Хасанны аты жазылгъан сауут а анга къоркъуулу буйрукъну толтургъаны ючюн бериледи. Командир, аскер кийимлери юсюне алапат жарашхан таулу жашха сойдюмлю къарап, былай айтады:

- Аперим, капитан! Пелиуанса! Шёндю ахлуларынг сени бу халда кёрселе эди! Алай бюгюн сени башынга эркин эталлыкъ туююлме. Юйдегинги да жокълап, солугъан да этип къайтыргъа уа боллукъса...

- Къыралыма къуллукъ этеме! – деп, Хасан, аякъ тюбюнде чёп сынмай, суху чыгып кетеди...

Къудай улу солуудан сора да талай айны аскер кийимлерин тешмей турду. Ол къыркъ алтынчы жылда август айда мамыр жашаугъа къайтады.

КЪЫРТЪЫЗ ЖЕРИНДЕ

Адам дуниягъа жашар ючюн тууады. Поэтибизни сёзлери бла айтханда, «жашау, урушча, къыйынды». Къудай улу аны алайлыгъын ёз кёзю бла кёргенди, кеси башындан сынагъанды. Къыйыры, башы эсленмеген уруш аулакылада айлана, къаллай бир къыйналды ол! Жауунлу, боран кюнде да, жел къаты ургъанда да, къарыны ашдан тоймагъанда да, ичерге бир уртлам суу табылмагъанда да кёлсюзлюк этмеди, бюгюлмеди, душман ууатылырына ийнанганлай турду. Кесини юй бийчеси, ол аскерге кетгенден сора туугъан жашчыгъы, ахлулары, эли, журту ючюн сермешеди. Хорлады. Жер юсюнде мамырлыкъны тохташдыргъанладан бири болду. Бир сёз бла айтсакъ, Туугъан журтну чынтты жашы кесини патриот борчун шарайыпсыз толтурду. Кёп къыйынны бир тынчы дейдиле. Энди дуния зауугъун кёрюр заман жетди Къудай улуна.

Алай урушдан сора жашау ол мурат этгенча тынч, къайгъысыз, чырмаусуз болмады. Юйдегисин кеси термилген тауларындан узакъда, киши жеринде излерге тошеди анга. Ол Фрунзе (Бишкек) шахарны къатында орналган Новая Покровка элине келеди. Мында кёп таулу юйюр жашагъанлыкъга, Хасанны бек багъалы адамлары уа жокъ. Ол, излей кетип, аланы Къазахстанны Джамбул областыны Къурдай районуну Ворошилов атлы колхозунда табады. Къалай-алай болса да, юйюрюн Къыргъызстаннга жыйышдырады. Тюненеги аскерчи бир кесек эс табады. Бу жерли «Заря», «Къызыл партизан» колхозлада ишлей, энчи мюлк да тута, баш кечиндиреди. Къудайлагъа къызчыкъ да тууады. Атына Люба атайдыла. Къууанч жангъдан къайтады бу юйюрге.

Алай къууанч бушуу бла къабыргъа къоншуладыла. Хасан юй бийчеси Шамкъыздан да, къызчыгъы Любадан да бошайды. Жангы юйюр къурайды.

Кеси къайгъылары башын басхан Къудай улуна бир мудах тиширыу келеди. Ол Хасаннга жууукъ жетген Нашхо эди. Нашхо жилямсырап, былай тарыгъады:

- Комендант бизни жашаусуз этгенди. Улутхасыз къоншу элге барыргъа эркин этмейди. Басынчакълайды. Амалсыздан келгенме санга, къарындашым.

Тиширыуну кёз жашлары Хасанны жюрегин къозгъадыла, чамландырдыла.

Комендант, жеринден турмай, Хасанны саламын алды. Аскер низамны къаты сакълаучу, кесине бойсунганладан да аны излеучо капитан буйрукъ берди:

- Жеригизден туругъуз кесигизден тамата киргенде, жолдаш лейтенант!

Алай комендант, олтургъанлай, тютюнню букъулата эди. Ким биледи, ол аллында сюелген капитан таулу болгъаны ючюн буза болур эди аскер жорукъну. Ол кезиуде таулу офицерле, битеу халкъыбызча, комендантны энчи эсебинде тура эдиле. Не тюрлю болумда да сабырлыгъын тас этмеучо таулу жаш шёндю кесин тыялмай къалады. Къоргъашинча ауур жумдурухун жухуна жетдиргенинде, комендант шинтиги бла бирге тёнгерейди.

Иш аманга кетеригин кѳрген Нашхо, ортагъа кирип, жашланы къанларынын сууутады. Андан сора комендант жууушады, кесин тап жюрютеди. Бу ишни къырал къоркъуусузлукъну комитетине белгили этедиле. Хасанны ызындан боладыла. Алай, аскерчини махтаулу жолуна хурмет этип, ишни жабадыла.

Къайда да – фронтда да, киши жеринде да учузлукъ, артыкълыкъ сынагъанда да – халкъыны сыйын, кесини адамлыкъ даражасын бийикде тутханды Къудай улу. Ол бир терсликлери болмай азап чекген жерлешлерине къолундан келгенича болушханды. Артыгъыракъда Кант районну «Къызыл партизан» колхозуну председатели болгъан жылларында кѳп таулугъа жарагъанды. Кѳплени жанларын сакълагъанды. Ол а алай тынч иш болмагъанды мюлке тозурагъан заманда. Колхозну байлыгъын адамлагъа юлешесе дегенни айтып, Къудай улун жууапха окъуна тартадыла. Алай, тюзлюк тохташдырылып, аны партиягъа къайтарадыла, тап иш да береди-ле.

Арадан кѳп жыл озгъандан сора мен ол къара кюнлени эсге тюшюреме. Ышаныулукъдан чыкыгъан, къара чѳпге тюшген халкъыбызны келечисин аллай жууаплы къуллукъгъа салгъанларына сейирсинеме. Хасанны жашы Магомет былай ангълатады:

- Районну таматарындан бири, къыргъызылы жаш, фронтда атам бла бирге болгъанды. Председательни къуллугъуна ол тежеген эди атабызны...

Эштада. Къудай улуну аскерчи шуѳху Берияны мурдарлары халкъыбызгъа этген жалгъан даудан, анга жакыгъан къара бояуладан эсе ѳз кѳзю кѳргеннге ийнана болур эди. Ала сермешлеге бирге киргендиле, ѳлюмню кѳзюне кѳп кере къарагъандыла. Аскерчи тенгине къыйын сагъатында уа билеклик этгенди.

Алай къыргъызылы къарындашла, бизге жюрек халаллыкъларын кѳргюзтюп, бир къабынны эки этгенликге Минги таугъа, тыпыр ташыбызгъа тансыкълыкыгъыбыз, суймеклигибиз селеймегендиле, сууумагъандыла. Ала мукъладисча тарта эдиле кеслерине таулуланы. Аталарыбызны ѳхтем тауларына, суху череклерине, алапат табийгъатына термилип тургъанды бѳлек жылны Хасан да. Алай тюзлюкню иши хорлап, халкъы ѳз жерине къайтырына ийнанганлай жашагъанды.

СЮЙТЕН ТАУЛАРЫБЫЗДА

Туугъан жер бла тюбешиуню къууанчы. Сабийлигини жарыкъ кюнлерин эсге тюшюрген тауладан, агъачладан тансыгъын алалмайды Хасан. Сора Нальчикде ишге тохтаиды. Республикалы радиоа эл мюлк бериулени ана тилибизде бардырады.

Ол заманда мен, университетде окъуй тургъанлай, радиогъа очерк жазама. Ол Къудайланы Хасанны къолуна тюшеди. Хасан, анга тынгылы къарап, эфирге къабыл кѳреди. Сора, жазгъанымы кемчиликлерин ангълатып, кеси бла байламлыкъ тутаргъа чакырады. Ма алай танышхан эдим

мен Хасан бла. Андан бери кѣп заман озса да, ол манга жарыкъ тюбегенин, журналистикада биринчи атламларымы этерге кѣллендиргенин бюгон да унуталмайма. Бара-бара, биз шуѣхла болабыз.

Хасан «Коммунизмге жол» («Заман») газетге энчи корреспондент болгъандан сора биз бир юйде, бир этажда ишлеп башладыкъ. Ол кезиуде мен республикалы «Советская молодежь» газетни редакторуну экинчиси эдим. Хасан районнга кетмеген кюнледе кѣп кере тюбешиучю болдукъ. Мен аны жокъламасам, ол толу киши, ауур-ауур атлай, кабинетиме кирип келир эди. «Къарт къарындашынгы уа унутханса», - дер эди. Оюну, лакъырдасы бла арыгъанымы унутдуруп, кѣлмою кѣтюрюр эди. Иш башымы басып тургъанын эслегенден сора уа шыбыртсыз чыгып кетер эди. Бирде уа, бетиме тюрслеп къарап, былай айтычусу эсимдеди: «Хаджидаут улу, азыкъ ашамагъанча кѣрюнесе. Ахчанг жокъ эсе», - деп, хуржунуна узалыр эди. Чачымы кезиуонде ишлетмегениме да, кийимни кылай кийгениме да эс буруучу эди. Къысхасы, тамата къарындашымча жарсый эди манга.

Ол ишин бек суйген, арый-тала билмеген адам эди. Хасан энчи кор-респондент болгъаны ючюн заманыны кѣбюсюн элдеде, мал фермалада, жайлыкълада, сабанчы бригадалада ѳтдюрюучюсю эсимдеди. Жауунла жаууп, жолла бузулгъанда да, къар терен тюшгенде да барыучу эди ол кесини жигитлери ишлеген жерлеге. Бирде жолда тюбеген автомашинагъа, тракторгъа, арбагъа минип, бирде уа жаяулай жетер эди ол аны сакълап тургъан адамлагъа. Бу жыл саны келген журналистни тирилигин юлгюге келтириучю эдиле редакторла, жашла энчи улоусуз командировкагъа бармагъанларында.

Хасан жыйгъан жангылыкъларын, мычмай къагъытха тюшюрюп, газет окъуучулагъа белгили этиучюсюн иги билеме. Ол а тынчлыкъны унутдуруучу эди авторгъа. Газетни келир номерине жангы зат жаза, редакцияда аз жукъусуз кечени ѳтдюрмегенди Хасан!

Дагъыда Хасанны бир ахшы кылыгы эсима тюшеди. Ол иш сынауларын республикагъа белгили этген сабанчыла, малчыла, агрономла, зоотехникле, инженерле аны шуѣхлары, багъалы адамлары болуп къалыучу эдиле. Аланы асламысы шахаргъа келгенде, Хасаннга жолугъуп, ишлеринде жетишимлеринден, жарсыларындан хапарлаучу эдиле. Шуѣхум къонаклагъа эс буруп тынгылагъан бла чекленмей, айтылгъан затланы юсюнден тынгылы материалла къураучу эди.

Къудай улу къайда не болгъанын къайсыбыздан да иги билиучю эди. Ол таулу кыйчуланы, механизаторланы жетишимлерин къабарты, орус газетлени окъуучуларына да белгили эте эди. Аланы юсюнден не кеси жазар эди, неда къарындаш редакциялада ишлеген журналистлеге жаздырыр эди. Бир-бирлери бла уа шуѣхлукъ жюрютюучюсюне кесим шагъатма. Къабарты газетни эл мюлк бѣлюмюнде ишлегенле Таля Хажикаровну, Чилияни Бекановну эм башхаланы биргелерине командировкагъа да барып тургъанды бизни Хасан. Биригип хазырлагъан материаллары эки тилде да бир кюн басмаланыу-чусун билеме.

- Хасан бирде кабинетиме кирип келир эди да: «Манга не хазырлагъанса?» - деп сорур эди. Хазыр материалым болмагъанын билсе уа, блокнотун

чыгъарып, менден адамланы атларын, шартланы, тарихлени жазып алып эди. Автору мен болган материалны малкяр газетде чыгъарыучу эди, - деп эсгереди «Кабардино-Балкарская правданы» эл мюлк бёлномюно алгъыннгы таматасы Людмила Суднова, - бу асыл адамны жарыкъ сыфаты кёз аллымдан бюгюн да кетмейди».

Бизни Хасан да кёплени атларын эсде къалырча этгенди кесини очерклеринде, хапарларында. Аланы бир къаууму энчи китапда чыкъгъандыла. «Ол кюнледе» деген атны бергенди анга автор. Хасан талай назму да жазгъанды. Ма аланы бири:

*Жер юсюнде адамла
Бирер затны сайлайла,
Мен а барысындан да
Адамлыкъны сайлайма.*

*Тамата болалсанг а,
Намысынгы кёрюрле.
От башына ётдюрюп,
Тийишли жер берирле.*

Аны жазгъанларыны бир-бирлерине макъам салыннганды. Композитор Хасан Карданов Къудай улуну назмусуна этген вальсны радио бла терктерк бере турсала иги эди... Андан да игиси уа замансыз ауушхан къалам къарындашыбызны очерклерин, хапарларын, повестин, назмуларын энчи китап этип басмалауду.

Аталаны огъурлу ишлери аланы сабийлеринде, туудукъларында жашайдыла. Хасандан жаратылгъанла аныча халкъыбызгъа, къыралыбызгъа таза ниет тутадыла, тюз къуллукъ этедиле. Жашауда аталары ызлагъан жолну барадыла.

Ызынг бардан а сен да барса, Хасан!



БЕЛОРУССИЯДА ПАРТИЗАН ОТРЯДНЫ КОМИССАРЫ

*«Къызыл Аскерге къолубуздан келгенча
болушханбыз».*

ЫХТЫРЫЛГЪАНДА ДА УРУШ ЭТЕ.

Жылла бир бирин алышындырадыла. Заман тохтаусуз алгъа барады. Фашизмни къаласын ууатхан, Уллу Хорламны келтирген ветеранла аздан-аз бола барадыла.

Бюгюн мен ол жарыкъ байрамны келтирир ючюн жигитча сермешген малкярлы жашланы бирини юсюнден хапар айтыргъа сюеме. Сёз

алгыннгы белорус партизан – комиссар Къулчаланы Махтини юсюнден барлыкды.

Махти Огъары Малкъарда жетижыллыкь школну бошагъанды. Андан сора колхоз фермада учётчик болуп ишлегенди. Тири, хунерли жашны комсомолну Черек райкомуну экинчи секретарына айырадыла. 1940 жылда уа Къулча улун Къызыл Аскерде къуллукь этерге аладыла. Ол, Белоруссияда полковой школну бошап, старшина болады. Уруш башланганда, Махти Слоним шахарда къуллукь эте эди. Ол узакь, алай ёмюрюнде унутулмазлыкь ачы кюнню эсгере, былай айтхан эди:

- 1941 жылда 22-чи июньда къыралыбызны чегинден ётген гитлерчиле бла сермешге киребиз. Душман бла биринчи тубешиу. Бу ачы сермешде кёп татлы тенглеримден айырылама. Андан сора ротабызда сау къалгъан аскерчилерибизге артха кетерге тюшеди. Пуховичи шахардан чыкьгъанлай, кёпюр бла ётюп келген «Эмканы» кёреме. Ол мени къатымда тохтайды. Полковник, машинадан секирип тюшдю да, манга былай буюрду:

- Жолдаш старшина! Бир къауум солдатны биргенге ал да, шахаргъа къайт. Анда складланы чачдырыгъыз. Кесигиз ётгенден сора, кёпюрню да бузарсыз. Андан сора бизни ызыбыздан жетерсиз. Биз а ма бу Бобруйскеге элтген жол бла барлыкьбыз, - деп, ол къолу бла кюнчыгъыш жанын кёргюзтдю.

Мен, ышангылы жашладан да бир къауумун алып, жана тургъан орамларында къара жорлу танкла айланган шахаргъа къайтдым. Полкнун командирини буйругъун толтуруп, Бобруйскеге элтген жолгъа тюшдюк. Алай биз кесибизни аскерчи тенглерибизни жеталмадыкь. Къаты сермешден сора бизникиле, Бобруйск шахарны къоюп, артха кетгенлерин эшитдик. Алай бла бизге Могилёв таба бурулургъа тюшдю.

... Къызыл Аскерни тозурагъан бёлюмлери, уруш эте, артха, кюнчыгъыш таба, кете эдиле. Ала къуршоудан кёп кере чыгъадыла. Сау къалгъанла уа дагъыда, ахыр кючлерин жыйып, кюнчыгъыш таба барадыла. Алай, Смоленск шахаргъа жетгинчи, Махти къуллукь этген ротадан бек аз адам къалады. Вязьма шахарны къатында уа хал бютюнда осалгъа айланады. Къара жорлу танкланы къуршоуундан чыгып, кесибизникиле кёшулургъа керек эди. Не ёлюм, не жесирлик. Алай Махти да, аны тенглери да ол сёзлени эшитирге да суймейдиле. Башха онг тапмай, ала артха, Белоруссияны агъачларына къайтыргъа оноулашадыла. Жашладан бири, Калиновский, былай айтады:

- Ма энди тапханбыз! Бизни Борисов заповедник алаMAT жерди. Кеси да Минскеден узакь туююлду. Урушха дери мен анда къалауур болуп тургъанма. Къалын агъачлада мен билмеген жолчукь жокьду. Бу терекле партизанла ючюн ёсген кибикдиле. Алай агъач узагыракьды.

- Къайгырмаз, - деди Къулча улу, - шёндю тынчлыкьны излер заман туююлду. Къалай да этип, ары сау-саламат жыйышыргъа керекди. Жолубуз къыйын болгъанын а барыбыз да ангылайбыз. Душман алгъан жер бла барлыкьбыз.

Жолгъа чыгъардан алгъа Къулча улу партия жыйылыу бардырады.

Анда «Буревестник» партизан бригаданы жангы кзуралгъан Кутузов атлы отрядыны командирина лейтенант Горожанкинни, штабны начальнигине Рябуханы, комиссаргъа уа Кзулча улун айырадыла. Кече бара, кюндюз солуй, отряд бир талай кюнден сора белгиленнген жерге келеди.

САЙЛАУ

Кёз байланнганда, Заболотье деген элни кватына жетедиле. Жашла былайда лагерь салыргъа оноулашадыла. Алай халны билгинчи, кшошла этерге базынмайдыла. Элде немецпиле, полицайла болурамы? Аны билир ючюн ары тасхачыла иерге керекди. «Сен бар, мен бар», - деп киши даулашмады. Рябуха бла Кзулча улу бу кюркзуулу ишге кеслери тебиредиле. Кыйыр юйге жуууклашханда, ала бауурлары бла сюркеле, эшик кватына жетдиле. Махти терезени акырын кыакды. Бираздан эшик ачылды. Босагъада узун бойлу киши кёрюндю.

- Сиз кимсиз? Не айланасыз? – деди ол.

- Кюркыма, атабыз! Биз кызыл аскерчилебиз. Тасхачылабыз...

Къарт терк окъуна тюрленди, бир жанына турду да, конакылагъа жол кыйду:

- Киригиз, киригиз юйге, жашларым! - деп, нарат чыракъны бетлерине жуууклашдырып, кёзлерине кыарады, сора кватынына былай айтды: «Кёремисе, кертиси бла да кесибизникиледиле».

Бир кесекден тасхачыла юйню иеси бла кеслерини эрттегили танышларыблача селеше эдиле. Тимофей Сенкевич жашы Михаил Кызыл Аскерде болгъанын айтды. Ол тасхачылагъа мында немецпиле, полицайла болмагъанларын да билдирди. Элни старостасына колхозну алгыннгы председатели коммунист Семен Шаковецни салып кетгенлерин айтды. «Алай ол бек иги адамды, - деди Тимофей, - староста болгъанлыкыгъа, ол бир адамны да душманнга сатмагъанды».

Бу хапар тасхачыланы сейирсиндирди. Сенкевич аланы старостаны юйюне элтди. Семен Шаковец конакылагъа сакъ тубеди. Алай, иги кесек ушакъ этгенден сора, жумушады. Аны кыатында олтургъанла провокаторла болмагъанларын билди. Махти кесини партбилетин аны кюлуна тутдургъанда уа, бети жарыды. Сора ол былай айтды: «Кульчаев Махти Темирканович... Партиягъа членнге Кыабарты-Малкъарда киргенсе...» Бир сагъатдан а Рябуха да, Кзулча улу да аланы нёгерлери да старостаны юйюнде сыйландыла...

Мында партизанла аз болсала да, кёп зат эте эдиле. Жашырын ишлеген эл Совет кзурайдыла, тойла, ингирле бардыргъанча этип, эллилеге фронтда халны юсюнден айта эдиле. Немецли пропаганданы ётюрюкюгюн ачыкылай эдиле. Кызыл Аскер душманны ууатырыгъын ангылата эдиле. Радиоприёмник мажаргъандан сора уа, Совинформбюроу бериулерине хар заманда тынгылап, жазып ала эдиле. Ол билдириуленни кюншу эллеге да жая эдиле.

Партизанла, жаз башы келгенлей, душманнга кыажу кюрешни кыаты

бардырырга оноулашадыла. Анга кыш узуну хазырланадыла. Агъачда төрт база кыраидыла. Эллиле жыйган кийимлени, аш-азыккыны, сауутланы ары элтедиле...

«ПРАВДА» ГАЗЕТНИ, СОВЕТ РАДИОНУ ЎХТЕМЛЕНДИРГЕН БАТЫРЛЫКЪ

Партизанла кепден бери сакълагъан кюн да жетеди. Махти да, аны нёгерлери да жолдан кез алмайдыла. Бир заманда мотор тауушла эшитилди. Юч автомашина кёрюнеди. Иги жууукълашхандан сора, Махти былай буюрады: «Хайдагъыз, жашла!» Совет патриотла фашистлеге кьоргъашин жауун жаудурадыла. Машинала тохтаидыла. Гитлерчиле, машиналадан тюшюп, батыулагъа, хансла ичине бугъаргъа кюреше эдиле. Алай ала ёлномден кытулалмайдыла. Бир кесекден тегерек фашист мыллыкладан толгъан эди. Партизанла бир бирлерин кычакълайдыла, ачык сермешде биринчи хорламларына кыуанадыла.

Кыулча улу жангы буйрукъ алады. Минскени бла Молодечному ортасында жюрюген поездлени ууатыргъа керек эди. Кече ортасында Махти, Семен Заворокин, Анатолий Зыков, Анатолий Комаровский жолгъа атланадыла. Партизанланы ючюсю агъачны кыйырында кыаладыла. Анатолий Зыков а, барып, мина саллыкъ жерге кырап келеди. Андан сора Кыулча улу бла Комаровский темир жолну Зыков айтхан жерине мина саладыла. Танг жарыгынчы, темир жолдан чырпыла ичине созулгъан жипни душман кыалауурла эслемезча жабадыла. Сора немецли поездни келирин сакълайдыла. Алай танг атхынчы, кюнбатыш жанындан поезд келмейди, ахырында ауур жюгю бла узун эшелон кёрюндю. Ол, «ынычхай-ынычхай», партизанла таба келеди. Энди жашла платформалада танкланы, автомашиналаны, вагонлада келген солдатланы эслейдиле. Паровоз партизанла жатхан жерге жетгенде, Махти тенгине былай айтады:

- Хайда, Семен! Бир ненча вагон ётгенден сора, Семен жипни, онг кыолуна алып, кесине тартды. Тегерек темир таууш этди. Солдатла баргъан вагонла жол жанына тёнгереди. Партизанла уа агъачха кыутулдула.

1943 жылда 10-чу июньда гитлерчилени Минск областьда башчылары Шацк деген жерге бара эдиле. Душманла тегерекде партизанла болгъанын уста биле эдиле, аны себепли кеслерини биргелерине кыалауургъа кеп адам алгъан эдиле. Гитлерчилени жууукъ келме кыюп, партизанла от ачадыла. Кыаты сермеш башланады. Бизникиле гитлерчилени кыршалайдыла. Ала жаннган отну ичине тюшедиле. Алай Шацк жанындан немецлилеге болушлукъ келе эди. Махти, эки пулемётчикни да алып, аланы алларына тебирейди. Аны кёрюп, штабны начальниги Михаил Мармулев былай кычырады:

- Кыайрыса, комиссар?! Артха кыайт, жарангы байлат.

- Кыайгырмаз, артда жарабызны да байлатырбыз, - дейди Кыулча улу.

Махти экинчи кере жаралы болады, алай кыйын сагъатда нёгерлеринден айырылыргъа суймейди. Сермешде кеп фашист малгъунну

кьаплайды. Минск областъха таматалыкъ этген гитлерчиле Людвиг Эйнайтер, Генрих Клозе, дагыда башхала былайда сойланадыла. Бу жигитликни юсюнден Битеусоюз радио билдиргенди. 1943 жылда 2-чи июльда «Правда» газет жазгъанды.

Тёгерек шошайгъанда, жаралы комиссарны жер юйчюкге келтиредиле. Бир кесекден ол кьалкыйды. Тюшонде узакъ Малкьарны кёреди. Атасы Темиркьанны Черек ауузунда иги таный эдиле. Ол жангы жашауну мурдорун салгъанланы ал тизгинлеринде болгъанды. Колхоз кьуралгъандан сора уа аны кьой фермагъа тамата этедиле. Махтини тамата кьарындашлары Кьасай бла Мустафа да, аталарыча, колхозну аягъы юсюне салыргъа юлюшлерин кьошхандыла. Энди уа кьайдадыла? Ала шёндю урушда болмай амаллары жокъду! Алай кьалайда сермеше болурла?

Аны тюшон партизан врач бёледи. Махти сескенип уянады да, былай айтады: «Тюнюнде нени юсюнден сагъыш этсенг, тюшонгде ол кёрюнеди дегенни кертилигин сынадым. Шёндю, доктор, мен узакъ Малкьарымда айланып кьайтдым...»

... Бу кьагъыт 1944 жылда 25-чи июльда жазылгъанды. Аны Белорус-сияда «Буревестник» деген партизан бригаданы командири, Совет Союзу Жигити Михаил Муравлев, комиссары Иван Рябуха, штабны начальниги Петр Ловецкий жазгъандыла. Анда Кутузов атлы отрядны комиссары Кьулчаланы Махтини Жигитлик ишлерини юсюнден айтылады. Махти 90 сермешге кьатышханды. Бригаданы таматалары жаланда сегиз сермешни энчи белгилейдиле. Ма аланы бир кьаууму:

... 30.09.1942 ж. Латыговичи. Кьулча улу, кесини пулемётундан тохтаусуз окъ жаудургъанлай, артха кьачып баргъан душманны жолун кесгенди. Аны хайырындан фашист гарнизон ууатылгъанды.

28.10.1942 ж. Червен районну Ясная Поляна эли. Кьулча улу алгъа ёшюн ургъан душманны юч кере тохтатханды. Алай бла жети жаралыны уруш баргъан жерден чыгъарыргъа онг бергенди. Бу сермешде Кьулча улу ондан артыкъ фашист солдатны ёлтюргенди. Урушдан кеси бек артда чыкыгъанды. Жигитлиги ючюн Кьызыл Жулдузну ордени бла саугъалангъанды.

05.11.1943 ж. Комиссар Кьулча улуну отряды 14 автомашинаны кюйдюргенди, 160 фашистни кьыргъанды. Кьулча улу кеси юч немецлини ёлтюргенди.

ЖИГИТЛИКИНГ А ЖАШАЙДЫ, МАХТИ!

... Топ тауушла тохтагъанлы, кёк чууакълай тургъанлы кёп заман озгъанды. Энтта да, алгъынча, терекле чагъадыла, сабанлада мирзеу ёсдюрюледи. Энтта да адамла, алгъынча, бир бирлерине ышарадыла, жарыкъ кюннге кьууанадыла. Махти да хар жангы кюннге алгъыш этип тургъанды. Озгъан урушну юсюнден жашлагъа бла кьызлагъа хапар айтханды.

Кьулча улу уруш тозуратхан халкъ мюлкню аягъы юсюне салыугъа уллу юлюш кьошханды. Минск эл райисполкомну председателини за-

местители, Сленянск эл Советни председатели болуп ишлегенди. Ол «Главвторчерметни» Къабарты-Малкъар управлениясыны начальнигини заместители болганды. Пенсиягъа чыкыгынчы, Къулча улу Нальчикде машинала ишлеучю заводну кадрла бёлюмюне кёп жылланы таматалыкъ этип турганды.

Багъалы окъуучу! Бир затны айтмасам, Къулча улуну юсюнден хапарым жартылай къаллыкъды. Деменгили Совет Союз ууакъ къыраллагъа юлешингенди. Кёп жылланы, къарындашлага, уллу шуёх юйюрге жашагъан республикала бир бири араларында чекле окъуна салгандыла. Алай аланы гитлерчиле бла къанлы сермешледе бирге этген жигитликери уа ёмюрледе жашарыкъды. Жигитликге ёлном жокъду. Белоруссия энди башха къырал болганды, аты да башхаракъды – Беларусь. Алай ол аны фашист ууучлачуладан азатлагъанланы унутмайды, алагъа баш ургъанлай турады. Къулчаланы Махтини республика кеси тохташдыргъан, «белоруссияны партизаны – 1941 – 1944» деген жангы, алтын суу ичирилген омакъ майдал бла саугъалагъан эди.

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусейин.

«УЛУ ХОРЛАМ» ОРДЕНИ АЛГЪАН

Кёнденчиле Къудайланы Шамшудинни урушха 1942 жылда июнь айда ашыргъан эдиле. Ол фронтха кеси тилеп кетгенини юсюнден аны иги таныгъанла айтып туруучу эдиле жаш тёлю бла тюбешиуледе.

Шамшудин душман бла бетден бетге Дон жагъасында тюбегенди. Къудай улу ол кюнню къыйынлыкъны ёлюп кетгинчи унутмагъанды. Сёзсюз, алайда душман аскер кёп адамындан, техникасындан да айырылады. Болсада Шамшудинлары болгъан 153-чю артиллерия полкгъа айдан артха кетерге тюшеди. Ол эди таулу жашны бютюнда чамландыргъан.

Андан бир къауум заман озуп, Шамшудин иги кесек артиллерист тенги бла аскер усталыкъгъа къадалып юйренедиле – тийишли жерде. Артдан артха бизни артиллеристлирибиз душманны аман сагъатлы эте башлагъаны ангылашынады. Сталинград ючюн сермешде ол бютюнда ачыкъ кёрюнеди, – совет аскерчиле жаланда алгъа барып тебирейдиле. Кёп шахарларыбызны, эллирибизни фашистледен эркин этген 73-чю Сталинград гвардия дивизия кишиликини юлгюсюн кёргозте бара эди алгъа, 153-чю артиллерия полкнун аскерчилери уа анда-мында аякъ тирерге кюрешген фашистлени аман сагъатлы этедиле, была жетген жерден башларын алып къачадыла.



– Бизден бир къауум атлам арлакьда фельдмаршал Паулосну къолгъа этген сагъатларын кёзюм бла кёргенме, – деп эсгериучо эди Къудайланы Шамшудин.

Бир уллу элни фашистледен къорууларгъа тюшгенде бек огъурсуз сермешле башланадыла. Бизни артиллеристлерибизни снарядлары тауусулады. Сагъыш эте турургъа заман жокъ эди, ол борчну толтурургъа кеси ыразылыкълары бла барыргъа керекдиле. Алай аскерчиле табыладыла – ала ефрейтор Къудайланы Шамшудинни башчылыгъында кече бла кетедиле ол къоркъуулу, бек керекли борчну толтурургъа. Артда Шамшудин эсгергеннге кёре, была бир чунгурдан ёрге чыкыганлай немециле тюбеп къаладыла. Ала бизни тылгъа къутулуп болгъандыла. Алайда бир бирге от ачыу башланады. Шамшудинлары бёлек фашистни ёлтюрредиле, экеуленни къолгъа этедиле, къалгъанлары къачып къутуладыла.

Жашла снарядланы кезиунде тапдырадыла. Шамшудин ол жигитлиги ючюн «За отвагу» майдал бла саугъаланады.

Андан арысында совет аскерчиле Белгородну, Харьковну фашистледен эркин этедиле, Днепрден жюзюп ётедиле. Сёзсюз, алгъа хар атлам этер ючюн къаты сермеширге, къан тегерге, – ёлномню кёзюне къараргъа, кёп нёгеринден айырылыгуну азабын сынаргъа тюшгенин айтыр кереклиси болмаз.

Ол кюн башха кюнледен эсе кёп да огъурсуз эди, деп хапар айтханды Къудайланы Шамшудин жаш тёлю бла бир тюбешиулеринде, – уруш жолла бла Яско-Кишиневский таба тебиреген заманларын эсгередиди. Бир заманда къаты уруш башланады. Фашистле кеслери тургъан жерден артха кетмез ючюн битеу онгларын хайырланадыла, бизникилени Днестрге жибермезге кюрешедиле. Алайда фашистледе болгъан танкланы башха сауут-сабаны саны жокъ эди. Алагъа къажару селалгъан жалаанда бизни 73-чю гвардия жыяу-аскер дивизиябыз болгъанды. Анда орудияны расчетуна оноу этген гвардия ефрейтор Къудайланы Шамшудин болгъанды. Бизникиле черекни онг жагъасында тохтайдыла. Дивизияны командованиясы ол туугъан жеринде бир атлам артха тепмез ючюн хар затны тергеуге алгъанды, – биз Кишинев шахарны фашистледен эркин этерге керекбиз. Ол 1944 жылда 27-чи апрельде эди. Немесиле алгъа ёшюн урадыла. Олсагъат окъуна Шамшудинни къаууму бир танкны – «Тигрни» кюйдюреди. Андан сора экинчи, ючюнчю, тёртюнчю танкны.

Алай душман алгъа ёшюн урууун селейтмейди. Уруш къатыдан къаты бола барады. Бизни жаныбыздан кёп къоранч болады, Шамшудин да жаралыды.

– Алай мен душманнга от ачыуууму бир такыйкъагъа да тохтатмагъан эдим, – дей эди Къудайланы Шамшудин.

Къудайланы Гергъокъну жашы Шамшудин ол кюн этген кишилиги ючюн (ол алты танкны кюйдюргенди, 150 фашистни уа дуниядан гунч этгенди) Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болгъанын айтып документле жарашдырадыла. Алай таулу болгъаны ючюн анга ол ат берилмейди, Къызыл Байракны орденин а алады.

Къудай улу орденин алгъандан сора аны кемеге чакъырадыла – кёпле жыйылып, уллу хорламны байрамын эте тургъан жерге. Шамшудин Гергокович аскерден 1946 жылда кайтханды – Къыргъызстаннга – адамлары кёчюрюлген жерге. Ол батареяны партия организациасыны секретары болуп

тургъанын эсгере кетейик. Анда 46 коммунист бар эди. Ол иште да кесин иги жаны бла кёргозтгенди Къудай улу.

Шамшудинни сауғалары: Къызыл Байракъны ордени, «За отвагу» деген майдал бла эки кере, «За оборону Сталинграда», «За победу над Германией», Ата Журт урушну 2-чи даражалы ордени, аладан сора да кёп майдалла бла сауғаланнганды.

1990жылда СССР-нихалкъдепутаты, академик Залийханланы Михайил урушну кезиунде Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болуп, миллет туугъан жеринден кёчюрюлгенини хатасындан ол сауғаларын аллай къалгъан адамланы ишлерине тинтиунно жалчытыргъа кёп къыйын салгъанды, – ол борч аны бойнуна салыннган эди. Михаил Чоккаевич Къудайланы Гергъокъну жашы Шамшудин алай адамланы санында болгъанын тохташдырады. Жылла озадыла, Молкъар халкъны реабилитация этедиле. Алай Къудай улуну сауғасы бюгюн да иесин тапмагъанды. Бу затны юсюнден кёпле статьяла жазып басмалагъандыла газетледе, журналлада.

Бу ахшы адам (жаннетли болсун) мамыр жашауда да кесин иги жаны бла кёргозтгенлей тургъанды.

Эльбрус районну Мусукаев атлы колхозунда малчылыкъны айнытыугъа уллу къыйын салгъанды, жашы, къызы да аталарына тийишли адамла болуп ёсгендиле. Жашы Хасан Мусукаев атлы колхозну председатели болуп ишленди кёп жылланы ичинде.

Къудайланы Шамшудинн аты – 2004 жылда «Лучшие люди России» деген энциклопедиягъа бла «Победители. Они защищали Родину» деген китапха жазылгъанды.

2007 жылда 28-чи ноябрьда, Кёнделенде «Горец» деген кинотеатрда бир къууанчлы иш болгъан эди. Ол кюн Социалист Урунууну Жигити, академик, РФ-ни Къырал Думасыны депутаты Россей Федерацияны жамауат сауғала жаны бла ишле комитетни атындан Къудайланы Гергъокъну жашы Шамшудинни Уллу Хорлам деген орденин аны жашы Хасан Шамшудиновичге бергендиле.

Жарыкъ эдиле кёнделенчиле ол кюн, Шамшудинни аты ёмюрден ахыргъа халкъны биргесине жашарыгъына ийнанып.



*Къудайланы Шамшудин
сол жанында*

ЁРТЕНЛАНЫ Лейля



ЭЛИЯ КЪАРАЛТХАН ЖЫЛЛА

Эски Шыккыны аты бир заманда да унутулмазлыгына ийнанганлай жашайма. Анда туугъан адамла: «Мен шыккычыма!» деген сёзлени бюгюн-бюгече да уллу ёхтемлик бла айтадыла. Аланы хапарларында мен энчи эс бургъан зат: элни иги адетлерин, төрелерин, ахшы адамларыны атларын, колхозларыны байлыгын, малчыда, сабанчыда болгъан иш кёллюлюкню юлгюге салып айтыргъа суйгенлериди. «Тейри, Шыккыда Чкалов атлы колхозгъа Солтанланы Хажосну жашы Назир башчылыкъ этиучю жыллада болгъан халны Къабарты-Малкъарда оночулары юлгюге айтычуларын да унутмагъанбыз, – дегенле бардыла шёндю да. – Калмыков эл мюлкде ишлегенлени республикалы жыйылыуларындан биринде Солтанланы Назирни сахнагъа чакъырып, аямай махтап, саугъа бергенин эсде тутадыла бу элни тамата төлсюсюню келечилери. Назир болгъан жерде хар заманда огурулулукъну ызы эсленгенди».

Назирни заманында Чкалов атлы колхозда 24 минг къой, минг тууар (ол санда ийнекле да) болгъандыла. 160 юйюр жашагъан элде ол аз байлыкъ туююл эди. Колхозну кесини жау-бишлакъ заводу (аны таматасы Гайыланы Зекерия).

Бу шартланы юсюнден хапарны бизге Назирни тамата жашы Оюс айтханды. Ол Къыргъыстанда Пржевальский атлы педагогика институтну физика-математика факультетин бошагъанды, анда школда устазыкъ этип тургъанды 1969 жылда Кавказгъа кёчгюнчю, мында уа Назирлары Шалушкада тохтайдыла. Оюс бу элни биринчи школунда ол жылдан бери ишлейди, 15 жылны ичинде завуч болуп тургъанды.

Энтта да озгъан жыллагъа къайтайыкъ, Солтанланы Назир айтычулай – элия къаралтхан жыллагъа.

1941 жылны кеч кюз артыды – экинчи Ата журт урушну бек къыйын, бек къоркьюулу заманы. Солтанланы Назир колхозну иши бла Шыккыдан районнга (Къашхатаугъа) барады. Ол кюн аны къолуна къагъыт тутдуруп, аскер кийимле кийдирип, Прохладный шахаргъа ашырадыла. Кесини кийимлерин а Къашхатауда Мёчюланы Кязимни эгечи Абушну юйюнде къойады. Назирни сабийлерини анасы – Шауаланы Бийбертни къызы Эзам, жолгъа атланады. Жолсуз жолла бла жыяулай Хасаниягъа келеди эгечи Маруса бла. Анда ишни болушун билгенден сора Эзам эгечи бла бирге Прохладный шахаргъа атланады. Хасанияда ахлулары жол азыкъ да къурайдыла быллагъа, орус тил билген жашчыккыны да биргелерине тебиретедиле (жолда, жетер жерлерине жетгенден сора да эгечлеге тилманчлыкъ этер акъылда). Ол жашчыкъ – Ботталаны Баттал эди, ёмюрю узакъ болсун, бюгюн да сау-эсенди.

Прохладныйде урушха кетерик адамла жыйылгъан жерге барып, Назирни излейдиле. Алайдан жашла тизилишип, аскер кийимле бла жырлары бла кете эдиле бир-бири ызларындан. Назир а жокъду. Эки кюн сюеледи-

ле тиширыула да, Баттал да алайда. Сора солдатла арасында Мёчуоланы Кязимни жашы Ахматны эслейдиле. Ахмат кёп мычымай быланы кьатларына келип, хапарлашады, Назирни табаргьа болушады.

Сёзсюз, кьууанчны чеги жокь эди, бир-бирни тансыкьлайдыла, Назир да колхозгьа, элге тынгысызлыгьын айтады Эзамгьа. Андан арысында ишни кьалай боллугьун, жолгьа кьачан атланырыгьын билмей эди Солтан улу. Тиширыула да анда кёп туругьа онг тапмайдыла, Батталны да юйюне тапдырыгьа керекдиле, сабий жашха тынгысыз болуп тура болурла. Кьайтадыла артха, кече Хасанияда кьалып, экинчи кюн жаяулай Шыкьыгьа атланадыла.

... Элге келгенден сора Эзамлары кьой сойдурадыла, аны биширип тынгылы жарашдырадыла – кёп заманга дери бузулмай турурча, не айтаса, лёкьумла, башха ашарыкьла да этедиле. Мычымай жолгьа атланадыла, Нальчикге келип, анда поездге минип Прохладныйге барадыла... Жокь анда Назир. Аланы Майкоп шахаргьа ашыргьанларын биледиле.

Болмады Эзамланы ишлери; артха айланып, Нальчикге келедиле. Назирге элтген азыкьларын Долинскеде госпитальда жатхан жаралы солдатлагьа берип кетедиле.

Артда, урушдан сора Солтанланы Назир юйюрюне, тенглерине айтхан хапарладан биз билген: быланы жангыдан кьуралгьан механизацияланган корпусну санында Таганрогга ашырадыла. Ол заманда немецли фашистле ол тийреге жууукьлашханлары белгили эди бизни аскерчилерибизге.

Назир (жаннетли болсун) кеси айтыгучу хапарладан бизни эсибизде кьалгьан шартла: ол урушда болгьан заманны ичинде кёп минг снаряд ташыгьанды керекли жерге. Кесине буюрулгьан аскер борчну айыпсыз толтурмагьан заманы болмагьанды. 1942 жылда урушда бир-бирде артха ыхтырылыргьа тюшген кезиулерин эсгерсе, Назир артда иш да бек мудах болуучу эди. «Итден туугьанла, кёкден, жерден да юсюбюзге окь жаудуруп, арталлы да кёз ачдырмагьан кезиулери болгьанды, – дей эди Солтан улу. – Аллай заманлада кёп адамларыбыздан, техникабыздан айырыла эдик. Сталинград ючюн сермешлени уа ёмюрге да унутурукь туююлме. «Сталинградны душманны кьолуна берсек, уруш бизни хорламыбыз бла бошалмазлыгьына ийнанып кьалыгьыз, – дей эди командование. Анда 1942 жылны кюз артыны бла кьышыны сууукьлукьлары жай чилледен да кьызыу кёрюннген эдиле бизге...»

Немецлиле Сталинградха жан-жанындан ёшюн ургьанларын кече, кюн да тохтатмай турадыла, бизникиле уа аланы алларын тыйыгьа битеу кючлерин салып. Алайда душманны адам санын, техникасын да иги да жукьартадыла совет солдатла да. Ата журт урушну историясында тынгылы жазылыпды Сталинград ючюн баргьан сермешлени юслеринден. Артда кёплени санында Солтанланы Назир «За оборону Сталинграда» деген майдал бла саугьаланган кюнюню кьууанчын бир да эсинден кетермегенди. Ол уллу намыс эди алагьа Назирни акьылында.

Бизни аскерчилерибиз алайдан Западха тебирейдиле душманны онгун ала. Назирлагьа 4-чю Украин фронт бла бирге 1943 жылны ахырындан

тебиреп, 1944 жылны ал кюнлерине Кърымны душмандан эркин этедиле. Андан ары уа Бахчисарайны, Симферопольну, Севастопольну. Малахово-Курган бла Сапун Гораны къолгъа этер ючюн баргъан сермеш Сталинград тийресинде сермешледен кем элгендирмегенин айта эди Назир, анда жоулгъан тенглерин эсгергени сайын кёлю тола.

Ол жерледе этген жигитликлери ючюн Солтанланы Назирни Къызыл Байракны ордени бла сауугъаларгъа деп документлерин жарашдырып, тийишли жерге жибередиле. Ол 13-чю майда 1944 жылда эди. Орденни бермейдиле мынга, кёчгюнчю халкъны адамына. Аны уа кеси билмей эди Назир. «Мен сизге сегиз кере письмо жаздым. Сизден а бир къагъыт да жокъ», – деп жазгъанды Назир юйуне ийген письмоларындан биринде.

Насыпха, Назирни кёп письмолары сакълангандыла. Алада ол элни адамларыны саулукъ-эсенлик хапарларын билирге суйгенин тилеп жазады, сора урушха кетген тенг-жууукъ къайда болгъанларын, не хапар жазгъанларын сурайды, адреслерин жиберирлерин тилейди. «Салам болсун бизни багъалы адамларыбызгъа: Шауаланы Ногъайгъа, къалгъанланы барысына да, эм гитчеге дери. Багъалы кёрген адамым, Шауаланы Ногъай, хар жазгъаным сайын Киштайдан сени саулугъунгу сурайма. Сизни Хасандан не хапар барды? Андан урушха кетген бирси жашладан не хапар барды? Кесигиз да къалай турасыз?..» Дагъыда бир письмосунда жазыудан төрт-беш тизгин: «... Киштай, письмонгу 1942 жылда 1-чи июнда алдым. Бек къууандым. Аз хапар жазаса элден, жууукъдан-тенгден. Мен тынчма-саума. Тилейме, элден-журтдан терк-терк хапар билдир...». Киштай Шауаланы Адрахманны эгечи эди.

Назирланы аскер бёлом онбеш кюнню къаты сермешгенден сора Кърымны фашистледен эркин этеди. Андан Прибалтикагъа атланадыла была. Эстонияны, Литваны, Латвияны... фашистледен эркин этер ючюн баргъан кюрешни юсюнден тарых китаплада бек терен жазылгъанды. «Бек уллу азапны, – деп эсгере эди Солтанланы Назир, – Шауляй шахарда сынагъанбыз. Фашист Германия иги биле эди Прибалтиканы къолдан ычхындырса Совет аскерге Восточный Пруссиягъа жол ачыллыгъын. Алай ала не бек къан къусуп кюрешдиле эселе да, муратларына жеталмадыла». Солтанланы Назир болгъан аскер бёлом Кенигсберге Гумбина шахар табадан киредиле. 1944 жылны жай айында Совет Аскер Восточный Пруссия таба таукел тебирейди бой салмазгъа кюрешген фашистлени ууата.

Солтанланы Назир ючюнчю Беларус, төртюнчю Украин фронтланы къауумунда болгъанды кёбюсюнде. Саугъаларыны бир къаууму: майдалла – «За оборону Сталинграда», «За отвагу», «За боевые заслуги», «За взятие Кенигсберга»; орденле – Къызыл Жулдуз, Махтаулукъну ючюнчю даражалы ордени.

Назир урушда эки кере жаралы болгъаны жазылады аны аскер документлеринде. Солтан улу урушдан сора Къазахстаннга келип, Жамбул областны Мерке районуну «Красный Восток» колхоунда табып, анда ишлеп кесине буюрулгъан борчну тынгылы этгени, адамла бла уллу жарашыулугъу болгъаны себепли намысы жюрюгенди.

Былайда Назирни адамлыкъ шартын халкъгъа бютюнда ачыкъ этген

бир ишге эс бурайыкъ. Къазахстанда Назирлары жашагъан жерде Кузьменка деген элде ёксюз сабийле кечиннген юй (6-чы номерли детдом) болгъанды. Анда репрессиягъа тюшген халкъланы сабийлери тургъандыла. Былайда дагъыда бир затны эсгертейим. Нальчикде урушха дери аллай детдом болгъанды. Немецциле бизге жууукълаша тебирегенлеринде аны Къазахстаннга кёчюргендиле. Ол сабийле да бу Кузьменко элде биз сагъыннган детдомгъа къошулгъандыла. Солтанланы Назир ары терк-терк барып, таулу сабийлени излеп, аланы адамларын соруп-сурап, жууукъларына тапдырып тургъанды ол мында. Солтанланы Хаким деген жашчыкъгъа тюбейди. Атасы, анасы ёлюп. Аны атасыны эгечи Къыргъызстанда Иссыкъ Кёл тийресинде жашагъанын тохташдырып, жашчыкъны ары Созайланы Мухаш бла жибереди (Мухашны документлеринде миллети осетинли деп жазылгъаны себепли къайры барама десе да анга тыйгъыч болмагъанды).

Бачиланы Ариу деген къызчыкъны да таулула Кавказгъа къайтып тебирегенлеринде (Назирлары Кавказгъа 1969 жылда келгендиле) анда жууукълары кимле болгъанларын билип, алагъа тапдырыгъыз деп, ашырады Назир къызчыкъны.

Башха шарт. Айтханбызча, ол детдомда Нальчикден келтирилген сабийчикле да жашагъандыла. Анда Соховладан Черим, Хабидат деп эгеч бла къарындаш да жашап тургъандыла. Назирни аладан хапары болмагъанды. Кюнлени биринде Черимни башха жерге ашырадыла. Хабидатны уа бир къазахлы юйюр кесине къыз этип алады. Бек ариу сабий болгъанды ол. Муну жыл саны иги да жетгинчи эрге бередила. Къоншу элде Жданов атлы колхозда бир къойчу жашха.

1959 жылда жууукълары Черимни бла Хабидатны излеп башлайдыла. Совет Союзну хар жерине да, артыгъыракъ да Къазахстаннга бла Орта Азиягъа къагъытла жибередила. Бир заманда Нальчикге – Дзуганов Султаннга – КПСС-ни Нальчик шахар комитетини партия-къурау бёллюнюю таматасына, къагъыт келеди Къазахстандан. Анда сабийле Кузьменка элни 6-чы номерли детдомуна тюшгенлини, андан ары къадарларыны юсюнден жарты-къурту билдириуле жазылып. Дзуганов Шауаланы Пагогъа тюбеп, ишни болушун ангълатып болушлукъ тилейди, ары къалай барлыгъын, кимге тюберин билмей.

Паго Созайланы Мухашны табады мычымай. Ол биле эди Мухаш да, Солтанланы Назир да ол тийреде жашаучуларын. Сора была Назирге къагъыт жазып, аны Султанны къолуна тутдуруп ашырадыла Къазахстаннга.

Султан Аллах жол берип, жетеди барыр жерине. Адрес бла Солтанланы Назирни юйюн табады. Къабакъ эшиклерин къагъады. Айтады бу Нальчикден келгенме, Назир керекди деп. Назир да чыгъады юйден. Султан Паголары жазгъан къагъытны тутдурады къолуна. Эзам да, Назир да къонакъны юйге чакъырадыла. Султан ишни болушун ангълатады былагъа. Терк окъуна сюрюшдюредила, къызны къайдагъысын тохташдырадыла. Ол элге бара-келе тургъан адамны – Созайланы Батталны да жол башчыгъа тутуп атланадыла. Табалла къызны. Юйден бир ариу сабийчикле да

ызындан чыгъадыла. Султан кесин ала таба атады, къучакъларгъа чабады. Хабидат юркеди, къатына къоймайды. Алай Дзугановну нек келгенин билген къоншула Хабидатха урушадыла, анангы къарындашы Кавказдан сени излеп келгенди, къучакъла дейдиле...

Эри да келеди Хабидатны. Султан айтады былагъа: «Кавказгъа келигиз, жашар жеригиз хазырды, иш да табыллыкъды».

Унамайдыла. Султан да мудах болуп къайтады. Назир къой союп, тийрени жыйып къурманлыкъ этеди Султан Дзугановха. Султан Назирни ол адамлыгъын унутмагъанды ёлюп кетгинчи.

Артта Черим да табылгъанды. Ол бери келип юйюр-юйдеги къурап жашап тургъанды. Эки-юч жыл мындан алгъа ауушханды, жаннетли болсун.

Назир толу юйюрюне къууана жашагъанды. Алай Эзамны бла аны бир заманда да эслеринден кетмеген къыйынлыкъ – тамата къызлары Назиланы 1944 жылда дунясын ташлагъаныэди. Орусбий, мен бек уллу хурмет этген адам – шоферду, төрт жаш бла эки къыз ёсдюргенди. Назирни къызлары Зоя сатыу-алыу бла кюрешеди, Надя Бызынгыда Чочайлада, школда устазды, Лида да сатыу-алыу бла кюрешеди. Оюсну юсюнден да хапар айтханбыз. Солтанланы Назирни тудукълары онбеш боладыла. Аппаларыны атына тийишли адамла болуп ёссюгле.

ЖАРНЕС УЛУ Хасан.



ЖАШАУ ЖОЛУМ

Дунягъа жаратылгъанлы бири бирин унутдургъан къыйынлыкъланы сынар ючюн къалмагъанма. Билеме, менден сора да кёпдоле аллайла. Жер башында бек огъурсуз уруш – Уллу Ата журт уруш бизни хорламыбыз бла бошалгъанлы 65 жыл толгъаны бла байламлы жашау жолуму юсюнден эсгериулерими къагъытха тюшюргенме да, аны бла «Минги-Тау» журналны окъуучуларын шагъырей этерге сюеме.

Кесим кесими билгенли, ётюрюкден кёрюп болмагъан затым жокъду, аны себепли болушун болушунлай жазама.

1923 жылда Холам-Бызынгы ауузунда Шыкъыда туугъанма (ол эл жокъду бусагъатда). Атам Шауаланы Дулла заманында къолайлы жашагъан адам болгъанды,- кеси къыйыны бла кёп мал, мюлк къурап, эки къатлы юй ишлеп, кереклисин табып жашагъанды. Къуру Тёбен Хасанияда окъуна 60-дан артыкъ тууар малы болгъанды. Аны ючюн Совет властьны ал жылларында окъуна «къара чёпге» тюшюп, кёп къыйынлыкъларгъа тёзгенди.

Ол затланы юсюнден анабыз – Солтанланы Туугъан хажини кызы Баблина бизге кѣп хапар айтыучу эди.

Атабыз, жангы властын бир-бир билимсиз, эссиз адамлары берген кыйынлыкъны кѣтюралмай, кыйын ауруп, тѣшекге тюшеди. Ол 1929 жылдады. Бек уллу зорлукъла башландыла олсагъатда: малларыбызны, мюлкюбюзню сыйырып тебирейдиле. Бизден сыйыргъанлыкъгъа, малланы башларына жараталмай эдиле. Аланы кыйры элтирге, кыйда кечиндирирге акыйллары жетмей, орунлагъа уруп, аш, суу бермей кыйнай эдиле. Малла уа, къарап-къарагъынчы арыкъ болуп, адамны жаны аурурча халгъа келген эдиле.

Атабызны ѳлген жылын биз, сабийле, эсибизде туталмагъан эдик, анабыз а къарангы тиширыу. Артда, кѣчгюнчюлюкте Уявланы Мазан – адамлыгъы болгъан коммунист, айтхан эди Дулла 1929 жылда ауушханын. Былайда Мазанны юсюнден бир-эки сѣз айтайым. Уявланы Мазанны 1929 жылда Шыкыдан Пятигорскеге жибередиле окъургъа – сатыу-алыу этерге юйретген курслагъа. Ол заманда анабыз кыйын ауруп жатхан атабызны ѳгюз арба бла Мазан окъугъан шахаргъа элтгенди дохтурлагъа къаратыргъа. Мазан быллагъа анда тюбегенин айтхан эди, хапарлаша келгенибизде. Мазан окъуун бошاپ кыйтхандан сора Шыкыда тюкенде ишлеп турганды, револьвер да жюрютюучю эди.

Анабыз юч ѳксюз сабий бла къалады. Юйюрюбюзге кулак деген атны атайдыла. Узакъ бармай кълубузда кългъан малчыкъланы да сыйырадыла. Мени ыннам Дауха бир кюн манга былай айтады: «Бар, жашым, комсомол секретарьгъа, киеуюбюз да болады, хатерибизни кѣрюп, эшегибизни гылыучугъун окъуна кыййсунла кесибизге».

– Не гылыу хапарды ол, биз сизни элден къурутургъа айланабыз, – дейди комсомол секретарь. – Гылыучугъ а, ол ингирде арбазыбызгъа келип, эрттенликге ѳлюп чыкыгъан эди.

Кюз артында бизни юйюбюзден кыстайдыла, эшикте атылып къалабыз. Эсимдеди, терен къар жауа тургъан сагъатда анабыз бизни хуна ышыгына элтип, жилягъан да эте, юсюбюзге эски эшек жауурлукъланы жабып кюрешгени. Элни оноучулары уа: «Былагъа аш-суу бергенни неда юйюне кыйгъанны «гепоугъа» берликбиз», – деп къркыута эдиле шыкычыланы. Жан татлыды, эллилерибиз бизден жол ташлап жюрюй эдиле ары бла бери. Бир ингирде уа Шауаланы Гона (бизни тукъумда «къара чѣпге» тюшмеген жокъ эди ол заманда) халкъ тынчайгъандан сора, «бир кюн туугъанма, бир кюн ѳлюрме», – деп, бизни ийнек орунуна элтеди. Аш да келтиредиди. Ол кече дунягъа жангъдан жаратылгъанча болабыз.

Андан арысында кече мал орунда кечинебиз, кюндюз а бир жаны ауругъан бир зат къапдырыр деген акыйлда эл тюбюне жыйылабыз, анабызгъа тагъылып, Солтанлагъа барсакъ, ала, худур этип, къарыныбызны тойдуруп ашырыучу эдиле.

Атабызны эгечи Мисли (жаннетли болсун), бек огъурлу тиширыу эди. Хусейналада эди, кесини да уллу юйюрю. Иги жашагъандыла. Аш-азыкъ сакълагъан юйчюклеринде кѣп къакъ этлери болуучусун да унутмагъанма. Мисли, аш юйчюгюне чакъырып, иги тойдуруп ашырыучу эди бир-бирде. Ол халаллыкълары башларына жау болду бу огъурлу юйюрню – Мислини

жашы Исмайылны тутуп (терслиги – анасы кулак сабийлеге аш бергени), школда отун жыйылган баугъа уруп, кече бла кюнню анда тутхан эдиле, аш-суу бермей.

Кимни жаны ауругъанын билмейме, кюнлени биринде кеси юйюбюзню бир гитче отоучугъун къайтардыла кесибизге. Ары жаланда бир темир ундурукъ сыйына эди, анда темир пешчик да бар эди.. Аны анабыз ата юйюнден келтирген эди. Аякъдан-башдан жатып, кючден сыйына эдик отоучукъда, – мен жерде, эки кичи къарындашым ундурукъда.

Юйюбюзню баш этажында уа колхозну председатели жашаучу эди, тюп этажда колхозну складлары. Мен аскерге кетгенде да юйюбюз ол отоучукъда кълган эди. 1944 жылда Азиягъа да андан кѣчгендиле.

Дагъыда бир адамсызлыкъ эсеме тюшдю: юч киши, бири бизни тукъумдан, болгъанны дауургъа алдырып келдиле юйге. Анабызгъа: «Сизде къазан барды деп эшитгенбиз, бери терк чыгъар!» – деп кычырадыла, бир бирге ал бермей.

– Юйюбюзде хапчук, ыстауатыбызда мал къоймай жыйгансыз, не къазан хапарды ол? – деди анабыз, бу жол иги да таукел сѣлеше.

Анабыз литр бла жарым кирген къазанчыкны чардакъда букъдуруп туруучу эди – бизге худур этерге керек заманда аны энишге тюшюрюп, андан сора ёрге чыгъарып турганды. Тюз да аллай бир орунубуз да бар эди анабыз таукълагъа суу салычу, къабыргъасында да 070 коп. деп жазылып. Ма къазанлары уа ол.

Жауун жаугъанлай, ырхы келип, Бызынгъа Акъ Къаладан Шыкыгъа барган жол оюлуп, ары-бери барыргъа онг болмай къала эди. Аны тазаларгъа-ишлерге кулаклары къатынлары деп, мени анамы бла дагъыда бир тиширыуну жибериучю эдиле. Ол заманлада колхозда ишлегенлеге трудодень жазычу эдиле; жылы ахырында колхозчулагъа бир затчык бере эдиле, кулаклагъа уа жукъ да угъай.

Холам-Бызынгы тарында Агъач башына чыкыган тѣш жолну ишлерге да эр кишиле бла бирге кулаклары къатынларын сюре эдиле. Мен да, анам бла ары барып, элге келмей, черек боюнунда туруучубузну унутмагъанма. Жаз башында ёгюзле бла сабан сюргенде, ашылыкъ сепгенде да кулак тиширыула эдиле эр кишилеге болушханла. Сабан сюрген заманда мандалакъла жыйып ашаучу эдик да, аланы татыуларын бюгюн да унуталмайма.

Заман барады. Биз да ёсе, жашаугъа юйрене бара эдик.Школ да ачылды элде. Яникойдан узакъ болмай Моллаланы Хуторда интернат школ болгъаныны хапары Шыкыгъа да жетди. Анда окъургъа кѣлленеме. Алай атам къарындашыны жашы Шамилни бла мени ары алыргъа унамадыла, кулакны жашларысыз деп. Шамилни кичи къарындашы Ботта анда ийнекле кюте эди да, ол тилеп алдырды интернатха да. Анда эки жыл окъуйма, интернатда алган билимим битеу жашауумда, аскерде уа бютюнда бек жарагъанды.

Андан сора, Бызынгыны школунда жети классны тауусуп, окъургъа Нальчикде педучилищеге киреме. Аны биринчи курсун бошап, юйге келеме. Сора мени Шыкыны школунда ишлерге аладыла, директор тилейди, устазла жетишмейдиле деп. Ол затха анам да ыразылыгъын береди. Иш хакъым 192 сом, бир пуд къара будай ун, отун да береди устазлагъа.

Алай бир жол жюрегим бир бек кыйналыргъа тюшдю. Школну директору, шыкычы жаш, мени биргеме ишлегенлеге былай айтханды: «Шауа улугъа ышанмагъыз, ол кулакны жашыды». Окъ тийсе да, аллай бир ачырыкъ болур эди жюрегим; директорну ол сёзлери бюгюнда ачытадыла мени. Устаз нёгерим Сюдюмланы Жашарбекни жашы Ахмат (жаннетли болсун) бек уллу тенглик этген эди кыйын кюнюмде. Кёчгюнчюлюкте да бир жерде жашагъанбыз аны бла. Аны анасы Баттай этген бозаны махтамагъан жокъ эди. «Баттайны акъ бозасы», – деп барычу эдик юйлерине.

1941-1942 окъуу жыл бошалгъанлай, мени аскерге аладыла. Нёгерлерим Ахкёбекланы Гиняз, Рахайланы Азрет. Бек ахшы жашла, жаннетли болсунла.

Мен бек ауруп, Грузияда госпитальгъа тюшеме. Сау болгъандан сора анда Гори деген шахарда ючайлыкъ полковой (газетде танковый деп жазгъандыла жангылып) школгъа жибередиле. Сора, сержант да этип, 1942 жылда Орджоникидзе шахаргъа элтедиле. Алайдан башланган эди ол кюнледе гитлерчилени Кавказдан кыстау. Аскерге олсагъатда алынган жаш адамланы (99-чу стрелковый полк) биз болгъан жерге келтиредиле, баш борчубуз – аланы аскер усталыкыгъа юйретебиз. Жарым жылдан битеу полкну поезд бла Тамбов шахаргъа ашырадыла, андан а фронтха атларыкыбыз.

Поезд Сталинградха жетмей тохтайды. Солдатла хауагъа тёгюлебиз. Алайда кыты урушлада жоулгъан адамланы ёлоклерин кыушла, къара къаргъала чач-тук этгенлерин кёрген адамгъа бек кыйын эди кесин тыялгъан – кёплерибиз ачыгъындан жыладыкъ.

Мени, дагъыда бир къауум жашны Моршанск шахарда стрелково-миномёт училищеде окъурубуну тийишли кёрдоле. Урушну кыстау баргъан заманында бизни анда 14 айны юйретедиле, ол кёп заман эди. Уруш бошалгъандан сора да керекдиле кыралны аскерине командирле, бизни ол затха хазырлайдыла дегенле бар эдиле курсантланы араларында. Алай, эсде болмай тургъанлай, бизни, кичи лейтенантла этип, Беларусь фронтха ашырадыла. 628-чи жаяу-аскер полкда взводну командири болама. Польшаны Сувалки шахары фашистледен эркин этилгенден сора Восток Пруссияны чегинде оборонагъа тохтайбыз. Гитлерчиле бизни позициягъа артиллериядан от ачханлай турадыла, кёп адамыбыз ёледи алайда, жарсыугъа. Гитлерчиле бир-бирде агъач кыйырында ачыкъ талагъа чыгып, бизни власовчула жанлы болургъа чакъыра эдиле – ол аскерге ётерге, Германияны жашауун махтай эдиле. Биз ушкок агъып башласакъ, артха къача эдиле.

1945 жылны 14-чю январында алгъа барып башлайбыз. Восток Пруссияны халкы юйлерин, мюлклерин, малларын...кёюп къачадыла, бизни аскер шахаргъа жуукълашханда. Бир-бир юйледе от жана, къазан къайнай тура эдиле. 15-чи январьда ингирикде бир немец элни кыйырында тохтайбыз. Аллыбызда бир къара дуппур. Немецдиле, аны башына ёрлеп, бизге от ачаргъа хазырланып тургъанларын англайбыз. Ротаны командири манга былай айтады:

– Приказано выбить врага с безымянной высоты, ваш сигнал для наступления красная ракета.

– Мы не штрафники, а вы нас посылаете на верную гибель,- дейме.

– Приказ командира не обсуждается! – деп кьойду ол да.

Къызыл ракета кёкге уады. Ушкокну бир-эки кере къабындырып, жашлагъа алгъа дуппурну кьолгъа этерге деп буйрукъ береме, кесим а алларында. Жаннган окъла юсюбюзге бузча кьуюлдула. Бир заманда, жыгъылып, ёрге кьобалмай къалама. Бир затым а аурумайды. Кьолум бла узалып, бутларымы кьармайма, – онг бутуму тапмайма. Базыкь бутума окъ тийип, сюегин ууатып, жыгъылгъанымда териси аз тутуп тургъан саным бир жанына кетип. Фашистле уа юсюбюзге от жаудургъанлай турадыла. Тёгерегимде дуня ёлюк, аналарын эгерип жилигъан жаралы солдатла. «Ура!» деп кычырып, алгъа баргъанла да кёп – саула. Отделенияны командири (атын унутханма) азербайджанлы жаш, къатыма чабып жетеди. Аллах кечсин, кеси да жаннетде жатсын, жерге жатып, мени сыртына алады. Сюркелип бир кесек баргъанлай, тохтап къалады. Нек тохтадыңг десем, сёлешмейди. . . Анга болуру болуп эди. Бауурум бла сюркелирге кюрешеме. Бизни кьырып бошагъанларындан сора ушкок, автомат. . . тауушла тохтамайдыла.

Къаным кёп кетип, эсим ауады.

Билмейме, алайда къаллай бир заманны жатханымы. Артда Вильнюс сахарда госпитальда уянама.

Бутуму гипсге саладыла. Бир къауум замандан сора таякъла бла аз-маз атлап тебирейме. Бир кюн госпитальны коридорунда, эки буту да кетип, алаша шинтикчикге олтуруп, кьолларына таянып тургъан жашха эс бурама. Ол а мени взводумдан.

– Санга да бу кюн ол ингирдеми келген эди? – деп сорама.

– Угъай, – деди ол, – ол ингирде женгил жаралы болгъан эдим. Башха сермешде болгъанма былай. Артда мени Москвада 3447-чи номерли госпитальгъа кёчюрөдиле. Анга Москваны 2-чи подшипник заводу шефлик этип болгъанды. Андан жаш къызчыкъла келип, мени кибик саусузланы къатларында кёп туруп, кереклисине кьарап, алай кетип тургъандыла.

Ол ингирде бизни керексиз ачыкь ёлюмге нек жибере болур эдиле деп, кёп сагъыш этгенме. Жауаб а табалмагъанма. Бир-бирде акъылыма былай да келеди: командирле гитлерчилени акъылларын бизни взводха буруп, башха аскер бёлөмле уа арт жанларындан келип, аланы кьуршоугъа алып умут этген болур эдиле. . . Ол тенгиме бек жарсыдым.

Жаралы аягъымы бармакълары кьаралып башладыла. Москвачы врачла гангрена болургъа кьоркьууду деп, аягъымы ырбыны бла кетердиле. Операцияны белгили профессор Языков этген эди.

Заман барады. Бутум гипсде тургъанлы жылдан атлагъанды. Кьолтукъ таякъла бла жүрюрге уа юйренгенме. Кюнлени биринде, врачладан эркинлик алып, туугъан журтумда халны билейим, тансыгъымы да алайым деп, Нальчикге тебирейме.

Дагъыстанлы шуёхларымда – Никаевлада тохтайма. Бызынгыда окъугъанымда, устазым Николайны адресин да аладан алама. Ол, бызынгылы кьызгъа юйленип, кёнюп кетип, Кьыргъызстанда жашай эди. Артда кеч ол билдирген эди анам бла эки кьарындашым Кьыргъызстанда Исык-Кёл областьда жашагъанларын.

Бир кюн Нальчикде «Победа» кинотеатргъа барам. Билет алып, киногъа кирирге заман жетгинчи, алайда шинтикге олтуруп тургъанымлай, эки

жаш, кыатыма келип: «Мында турургы эркин туйюлсе, битеу таулуаны Азиягы кёчюргендиле», – дейдиле.

Ма санга, палахны ызындан палах тууады. Москвагы госпитальгы кыайтама. Гипсни кетередице. Ол жарамагъан эди. Базыкь бутуму окь чачхан тешигинден, кёзге илинмеген сюекчикле ирин кыатыш чыгып. Врачла уа былай жазгъан эдиле кеслери жюрютген кыагытлада: «Остеомилит правого бедра».

Алай ала жангылгъан эдиле. Эки жылдан сюекчикле да кетип тауусуладыла, ирин келген да тохтады...

Жолгы – Кыргызыстанга атланама. Билдиреме адамларыма Фрунзе шахарда не заманда боллугъуму. Келедиле, кыарындашым Паго комендантладан эркинликсиз келгени себепли, мен да кыарап тургъанлай темир жол вокзалдан тутуп алып кетедиле – 15 сутканы ичинде башына эркин этмейдиле. Кёргенмисиз ол кыйынлыкъны! Мен ким ючюн уруш этгенме, бир санымдан нек айырылгъанма?!

Жашап турама «Тамычы» деген совхозда. Комендантла мычымай чотха алгъандыла, бизден эркинликсиз жерингден тепме деп эсгергендиле.

Эки-юч айдан район арагы барама, НКВД-ны начальнигине Пржевальск шахарда бухгалтерле хазырлагъан курслада окьургы эркин эт деп.

– Эркинликсиз бери нек келгенсе? – деп, онг кыолу бла керохуна узалады. Кыоркъама. Таягы бла уругы чапхан эди да, андан ёлтюргенме десе ийнанып кыаллыкь эдиле.

Артда заман озуп, кыйынлыкъларыбыз да бир кесек жумушагъандан сора, мени бухгалтер курслагы барыргы эркин этдиле, окьуууму бошап, анда совхозну бухгалтери болуп да ишлеп турдум, журтубузгы кетгинчи.

Кёчгюнчюлюкден кыайтхандан сора Хасанияда тохтайбыз. Нальчикни «Курортпродторгуну» кадрла бёлюмюне иш тилеп барама. Анда бир эр киши бла эки тиширыу олтурадыла. Эр киши тиширыулагы, манга да эшитдирип: «Была мында кимге керек эдиле?» – дейди. Тиширыула бир сёз да айтмадыла. Миллетде аз тюрлю адам болмайды, кюлдюм да кыойдум.

Бек кыйын эди Хасанияны тюкенинде ишлеген – бир саным да болмай. Аллах биледи кыаллай бир аш-азыкь ташыгъанымы. Халкь бек излеген затла ала эдиле.

Тюкенден кетгенимден сора махтау бла сагыныучу эдиле эллилерим атымы. Нальчикни башха тюкенлеринде да кёп ишлегенме. Пенсиягы кетгинчи, «Нальчик» курортну ара складларына таматалыкь этип тургъанма 14 жылны ичинде.

Сагынылгъан кыужур болумладан кыутулуп, тёрт сабий ёсдюргенме. Ала да, насыплы юйюрле кыурап, кыуанып жашайдыла. Туудукъларым, аладан туугъан да юч сабий.

Мени жазууму окьурукыла – хар тутхан ишигизде адам турсун эсигизде.

ШАУАЛАНЫ Олий.
Хасания эл, 2008 жыл.



МИСИРЛАНЫ МУХТАР

«Мисирланы Исмайылны жашы Мухтар 1916 жылда Огъары Малкъарда туугъанды, аскерге 1942 жылда чакъырылгъанды, солдат, 1943 жылда ёлгенди. Житомир областьда Бердичевский районда Дмитриевка деген элде асыралгъанды». Мисирланы Мухтарны юсюнден «Урушну бушуулу тизмесинде («Заман», 1994, 22-чи октябрь) алай айтылады. Урушха алгъанларында, жыл санын уллугъа кёргюзтген эдиле. Тюзю уа Мухтарны бюгюннге дери сакъланган дефтеринде жазылыпды. Ма анда кеси кьолу бла жазгъаны: «Мен, Мисирланы М. И., 1921 жылда Огъары Малкъарда, Черек районда туугъанма. Юйюрюбюз малчылыкъ бла кюрешген адамладыла. 1930 жылда колхозгъа киргендиле, андан бери «Сарбашев» атлы колхозну ишчилерине саналадыла. Ата-ана жанындан тутулгъан, кёчюрюлген неда тыш кыраллада жашагъаны болуп жокъду. Колхозчуладыла. Мен 1930 жылда эл школгъа окъургъа киргенме. Анда алты классны бошагъандан сора, 1937 жылда, рабфакга киргенме. Бусагъатда аны экинчи курсунда окъуй турама. Окъургъа уллу итиниуюм барды...»

Жазылгъан заманы: 25.01.1940 ж.

Мисирланы Мухтарны назму дефтеринде, не заманда жазылгъаны да белгиленип, «Къызны жыры» деген назмусу барды. Халкъгъа кент белгиле бу жырыны Мисирланы Мухтар жазгъанды.

Жокъду заман олтурургъа,
Барды борчум толтурургъа,
Къоркъмай атла, алакёзчюк,
Эркин солу, келбет къызчыкъ.
Къоймам санга юрген итни,
Къоймам санга бир фашистни.
Мен минерме темир къушха,
Юйренирме зенит топха,
Къыстау салып анга окъну,
Чачдырма жаннган отну!
Тёкдюрсем да къызыл къанны,
Аязма жалгъан жанны.

21.10.1940

Тёгерегимден душман от ала,
Кесим а жангыз тургъанлай...
Топдан а къыстау атама, ала
Пулёмётланы бургъанлай.

Огъум бoшалды. Басылып, жаууп,
 Душманладыла келгенле.
 Къырылгъанлагъа къошуддум, аууп, -
 Къутхаргъандыла ёлгенле.

1942



КЪОЖАКЪЛАНЫ АНЫУАР

Къожакъланы Адилгерийни жашы Аныуар 1922 жылда Кёнделенде туугъанды. Нальчикни педучилищесинде окъугъанды. Ал кезиуде Быллымда устаз болуп, ызы бла уа Эльбрус район газетни бёлюмюню таматасы болуп ишлегенди. 1939 жылда аскерге чакъырылгъанды. Андан окъ жаралары бла 1945 жылда къайтханды. Аладан иги болалмай, аланы юсюне да кёчгюнчюлюк жаралары къошулуп, 1951 жылда Къазахстанда, Джалал-Абадда ёлгенди. «Боевая слава Кабардино-Балкарии» деген китапда Аныуарны урушда жигитлигини юсюнден айтылады.

Аныуар назмула да жаза эди. 1944 жылда «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде (23-чю февраль, №45) Къулийланы Къайсынны бла Къожакъланы Аныуарны урушха къажау назмулары басмаланган эдиле. Ары дери да, андан сора да жазып тургъанды. Аныуарны «Сюймеклик жыры» уа («Кёзлеринг кёзюр ойнай, сёзлеринг жүрек байлай» деген жыры) халкъ жыры болуп къалгъанды. «Малкъар халкъ жырла» (1969) деген жыйымдыкъда ол «Аныуарны жыры» деп басмаланады. Отарланы Керим «Жолла» (Фрунзе, 1956) деген китабында, ол фахмулу адам алай жашлай кетгенине бушуу этип, «Ёлген тенгиме» деген назмусун басмалагъанды. Аныуарны бу китаптагъы назмулары эгечи Шакурада сакъланган дефтериндендиле.

ТЕНГИМЕ

Макытланы Магометге

Биз жилямадыкъ, сууукъдан юшюп,
 «Сау къал» деген сёз жилятды.
 Сени ашырдыкъ къазауат иште,
 Тангыбыз аман бла атды.

«Жаным сау болса, унутмам сени,
 Сен да къагъытчыкъ ата тур.
 Кесинги аяма, мен да аямам,
 Душманны, - дединг, - къаты ур!

Туугъан элиме къагъыт жазсанг а,
Сюйгенчигиме салам айт,
Ёлген иш этсем, юйге билдирме,
«Келликди» де да, алай айт».

Элия урду, жетди да ачыу,
Чархымы бирден кюйдюрдю.
Мен танымагъан орус офицер
Сени ёлгенинги билдирди.

Жанындан сюйген бир солдат тенгинг
Жиляп айтханды манга аны:
«Бир уллу къайын терек жанында
Асырадыкъ, - деп, - Мамманы...»

Ананг, ийнанмай къара къагъытха,
Уой, ачы жиляр, титирер.
Элия уруп кюйдюрю жерни,
Кёк да сытылыр, кюкюрер.

Ананг дагъыда аллынга къарар,
Жашым сау келсин деп туруп.
Черек булгъаныр, жан-жанын талар,
Кёкню да къарны бек буруп.

1942

КЁНДЕЛЕН

Ой жашла, мени сюйген тенглерим,
Эсен кетмейди Кёнделен!
Кече тюшюме, кюндюз кюнюме
Кирип келеди кенгледен.

Мен бу жырны да айтып башласам,
Бир бек толады жүрегим.
Туугъан элиме учуруп ийдим
Мен жүрегими, жыр этип.

Къарылгъашчыкъ да жырлап башлайды,
Анасы ашын бергенлей.
Окъ тийип аусам, туруп къалырма,
Кёнделеними кёргенлей.

Ёлгюнчю, мени эсимден кетмез
Бузоучу жашчыкъ кюнлерим.

Тауда, ол таза гарадан ичип,
Бир кьанса эди жюрегим!

Ой, туугъан элим, жигит жашларын
Урушда артха кьалмайла.
Не жаудан кьоркьуп, не антын бузуп,
Сауутну жерге салмайла...

1943, Саратов шахар

СЕЛЯЛАНЫ АХМАТ БАТЫРНЫ ЖЫРЫ

Терен Балыкъда атылгъан ушкок
Бир уллу таууш этгенди.
Туугъан элибиз кьалкьып тургъанлай,
Бир ачы кьуугъун жетгенди.

Мен а, жаш болуп, иги бишгинчи,
Туугъан элимден кетгенме.
Эжиу этигиз, бир эсгерейик,
Жыры Ахматха этгенме.

Сызгырып келген окъладан кьоркьмай,
Урушха таукел киргенди.
Жашланы арсар болгъанын кёрюп,
Бир кьаты буйрукъ бергенди:

- Эй, жашла, жаугъа кьаты туругъуз,
Кьоркьмайын, алгъа барырча!
Эслеп атыгъыз, марап уругъуз,
Итлени жанын алырча!

Бу буйрукъ бла кенделенчиле
Жауну да таукел сермейле.
Уруш шошуракъ болгъандан сора,
Къарап, Ахматны кёрмейле.

Ахмат батыргъа бир зат болгъанын
Олсагъат окъун билелле.
Терен ханслада жыгъылып тургъан
Ахмат батырны кёрелле.

Эй Селяланы сен Батыр Ахмат,
Ачыкъ урушха киргенсе.

Элибиз ючюн, халкъыбыз ючюн
Сен жаш жанынгы бергенсе.

Фашистле къырып, санлары чирип,
Нёгерлеринги кёмгенсе.
Ачыкъ урушда халкъыбыз ючюн
Сен жаш жанынгы бергенсе.

Терен Балыкъдан узакъ элиме
Чыкъды Ахматны ёлюсю.
Ол кюн, чыдамай, ачыкъ жилияды
Кёндеденими тёллюсю.

Ой Кёндеденим, ой туугъан элим,
Сен кёп ачыула кёргенсе.
Къыш сууукълада кёплени асырап,
Жазда Ахматны кёмгенсе.

Селяланы ол Батыр Ахмат
Ачыкъ урушха киргенди.
Тау эли ючюн, халкъыбыз ючюн
Ол а жаш жанын бергенди.

ЖУРТУБАЙЛАНЫ ХАЖИ-МУРАТ



Журтубайланы Жюнюсно жашы Хажи-Мурат 1922 жылда Огъары Басханда туугъанды. 30-чу жыллада, Налъчикде Ленинчи окъуу городокну жетишимли бошагъандан сора, туугъан элинде устаз болуп, школну директору болуп да ишлегенди. 1939 жылда аскерге чакъырылгъанды. Горький шахарда командирлени школун бошагъанды. Урушда уллу кишилигин кёргюзтгенди. Тамата лейтенант, танкчы

Журтубайланы Хажи-Мурат урушну ахыр кюнлеринде, Венгрияны ара шахары Будапештни азатлай туруп, ауур жаралы болады. 1945 жылда, 25-чи сентябрьде госпитальда ёлгенди. Къабыры Венгрияны Мишкольц шахарындады. Эсгертмеси барды.

Хажи-Мурат назмучу жаш эди. Аскерге чакъырылгъынчы, сабий-леге деп, «Кишиучукъ» деген аты бла назму китапчыгъы чыкъгъан эди. Эгечи Зулийхада (Боташлада, Хасания) сакъланнган аскер дефтерлеринде, урушдан юйге жазгъан къагъытларында назмулары, къол хаты окъуна аны билимли, фахмулу жаш болгъанын айтып турадыла. Назмуларыны асламы биринчи кере басмаланадыла.

АХЫР КЪАГЪЫТДА

1

Къызыл аскерле байракъ чанчдыла
 Будапешт деген городда.
 Уруш бошалды, жүрек къууанды,
 Мен - сизни кёрюр муратда.

Уруш ючюн а адам ёлмейди,
 Ажал келир деп айталла.
 Совет чегине къайтаралмадым
 Кесим жүрюючю танкамы.

Топ окъла тийип мени танкама,
 Ажалдан къалдым кёп кере,
 Тёрт жыл урушдан чыкъмай айландым,
 Жаралы болдум бир кере.

2

Ой, тюбюмдеги темир ундурукъ –
 Ол темир туююл, къалайды.
 Къайда туусанг да - анда ёлмезсе,
 Аскерлик иши алайды.

Ой, тереземден къарап тургъанлай,
 Ай къая артына ташайды.
 Орус да болмай, таулу да болмай –
 Мында венгерли жашайды.

Кёкде баргъан а кёк кёгюрчюнчюк
 Терезе аллына къоннганды.
 Бюгюн жанымдан бир бек тюнгюлдюм –
 Кёзюмю нюрю онгнганды.

Бу аскер дохтур дарман тапмайды,
 Къадалып къоймайд жарам а,
 Бу жолдан сора, къагъыт да жазмам,
 Келликди деп да къарама.

Кече жукъласам - тюшюме болуп
 Аскерде уруш керекле...
 Жаныма дарман боллукъ сунама
 Басханда нарат терекле.

4

Мени юсюмдеги - командир шинель,
Ол кирленмейин кьалгъанды.
Стол юсюнде аскер сумкамы
Оруслу кьызчыкь алгъанды.

Кече тюшюмде терк-терк кёреме
Бир терен уру кьазылып.
Сатыла барса, алырса, Зоя,
Сумкамда атым жазылыпд.

5

Жууукъла да жокь, тенгле да жокьду
Мени кьабырымы кьазаргъа.
Оруслу кьызчыкьгъа сагъатымы бергенме,
Ёлсем, хапарымы жазаргъа.

Жашаууму да ахыр кюнюнде
Кёрюрге бир бек излейме.
Окьюучу тенгим, устаз нёгерим,
Унутуп кьойма, тилейме.

6

Ёлгеними сен сурамай кьойма,
Эки кьолунгу бир кьыйна.
Элибизге ёлмей кьайталсанг, Зоя,
Атымы айтып, бир жилия!

Кьагъытларымы атып кьойгъанма
Хужу госпитальны полуна.
Сиз сау кьалыгъыз, кетип барама
Башха дуняны жолуна.

Венгрия, 1945, сентябрь



Жазыучуну юсюнден

Гуртуланы Элдарны биринчи хапарларына окъуна республикабызда бийик багъа берилгенди. Ала окъуучуланы, критиканы да ыразы этгендиле. Бизни литературабызгъа фахмуду жаш келгени баямды. Энди уа жазыучуну чыгъармаларын битеу да уллу къыралыбызда окъуйдула. Бу барыбызны да къууандыргъан ишди.

Жолунг болсун, багъалы къалам къарындашым Элдар!

Къулийланы Къайсын.



Малкъар проза кенден-кенг жайыла барады. Бююнлюкде ол тюрлю-тюрлю жанрлары бла белгилиди. Аланы ичлеринде уа эслерча жерни чам хапар, кюлкюлю новеллала аладыла. Жангы сёзю бла, тюрлю-тюрлю суратлау амалла таба билгени бла Гуртуланы Элдар белгили жазыучуланы санына къошула келгени хакъды. Ол бютюнда ахшы новеллалары бла белгили болгъанды.

Алим Кешоков.

...Бу орус-монгол тилледе бирге чыкъгъан китапда эки да къыралны сабийлери сюйген жазыучуларыны чыгъармаларын табарыкъдыла. Ол санда Гайдар бла Кассильни, Мустай Карим бла Баруздинни, Драгунский бла Гуртуевни хапарларын да сюйюп окъурукъдула.

Сергей Михалков.

«Жанкъозла» деген китап сейирлик жыйымдыкъды. Мында отуз белгили жазыучуну чыгъармалары басмалангандыла. Ол санда Чингиз Айтматовну, Шукурбек Бейшеналиевни, Спиридон Вангелини, Эльдар Гуртуевни хапарларын энчи белгилеп айтыргъа боллукъду.

Сергей Баруздин.

Эльдар бу дунягъа ышара келгенди, жарыкъ кёллю адамды. Аны бла къалмай, окъуучуларын къууандыра, кюлдюре да билген жазыучуду. Ол а – уллу фахмуду, жашауда алай кёп тобемеген хунерди.

Александр Чернышёв.

Бююнлюкте Гуртуланы Эльдарны аты битеу да кыралны белгили жазыучуларыны санында айтылады. Бютюнда бег а ол юмористика бла сатирада белгилиди. Алай арт жыллада ол, бир талай повесть бла романны да автору болуп, окъуучуларын кыуандырганды. Аны чыгъармачылык усталыгы «Одиссейни кыайтырын сакълай», «Чум терекле», «Акъ кыарда кыузгун кыанаты», «Темирбаши» деген повестлеринде, «Кызылкъанат тангларым», «Шамсудин» деген романларында бегирек да кырюнеди.

М. Эльберд.

...Жазыучуну китапларында биз бююнню малкыар литератураны тюрлю-тюрлю жанрларыны кылай айныгъанларын эслейбиз. Эльдарны чыгъармаларында миллет энчилик бла бирге жангы амал бла кыуралгъан сыфатланы да кыребиз. Ол а жазыучу ата журтун, тауларын суйгени бла кыалмай, таулуланы жашау халларын, ич дунияларын тынгылы, ийнангылы кыргюзталгъанына да шагъатлык этеди. Бютюнда тиширыуланы сыфатлары улду усталык бла ишленгендиле.

Вера, Аслижан, Марзият, Ирина, («Уялчакъ Аслижан», «Желли кыолну отлары», «Кыобузчу Марзият», «Узакъдан келген жолоучу» дегенча чыгъармалада) эсде кыалырча жазылгандыла.

Казбек Кулаев.

Эльдарны новеллаларын окъуй баргъанда, жазыучу бу жанрны малкыар литературада жангы бийиклеге чыгъаргъанын эслейсе. Автор кеси да хапарны бардыргъан, аны туурасындан кыарай, «семирте», кюч бере келген иесине ушайды.

Фатима Урусбиева.

Гуртуланы Эльдар жашауну теренинден билген уста суратчыды дерге боллукъду. Алай ол кырген затын кыагъытха турушунлай кычюргени бла чекленип кыалмайды. Ол сыфатлагъан жигити бла бирге жарсый, кыууана, чамлана, сагъышлана да билген устады. Ол а айхайда илхамлы жазыучуну шартларыдыла.

Александр Царикаев.

Гуртуланы Эльдарны «Альпийская повесть», «Жанбермез Асланбий» деген чыгъармалары поэзия формада жазылгъан повестьледиле. Жашаугъа суймеклик бла жашау кертилик аланы баш магъаналарыдыла. Ала ариу ишленген, кып тюрсюню суратладыла.

Александр Тверской.

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР: АНЫ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫ

Литература терек кибикди. Терекге кюч-къарыу, кенглик, бийиклик да берген бутакълары эселе, сёз искусствону агъачын субай этип, анга жашау да, бийиклик да алдыргъан жазычуладыла. Литератураны агъачын жасагъан, аны къанын жюрютген жазычуланы терекни бутакълары бла тенгледирирге, алагъа ушатыргъа да боллукъду. Бу да кертиди, терекни бутакълары бирча болмайдыла: бирлери жашил чапыракълы, бийикге тартынганла, башчалары – аз эсленгенле. Терекни агъачында жангы чирчикле да аз тубемейдиле.

Литератураны жашауу да алайды: анга жашилик бла ёсом берген жазычула бирча туююлдуле.

1960 жылланы ал кезиулеринде сёз искусствобузну жашиллендирген, аны жилигин айнытхан жазычула эки къауум эдиле: литературагъа 1930 жыллада келгенле бла отуз жылдан сора чыгъармачылыкъ ишге къошулгъанла.

Тамата тёлю бла байламлы (Къулийланы Къайсынны айтмасакъ) адабият эртте тохташдырылгъан тёреледен азатланмай, юйренген ызы бла бара эди. Инсан урушну, колхоз къурулушну, озгъан заманны суратлауда, партиягъа бла къыраллыкъгъа кёз къарамларын ачыкълауда жангырыу къууандырырча туююл эди. Заман да алай эди: 12-13 жылны ичинде, жүрек жарсыуларын айтыргъа онглары сыйырылып, зинданда тургъанча кечинген жазычула чыгъармачылыкъны терегин жашнатмагъандыла деп, даулагъан терс болур эди. Бютюн да 1940-1950-чи жыллада социально-саясат сапарыш, суратлау-эстетика мардалыкъ орус халкъны литературасына окъуна тузакъ салып тургъанларын эгсе алсакъ, башында айтылгъанны толу ангыларыкъбыз.

Уллу Ата журт урушдан сора 10-15 жылны ичинде «совет къыралда» жашау «чюйреликсизди» деген терс оюм да суратлау оюмгъа такъырлыкъ сынагыр ючюн къалмагъанды. Анга кёре совет жазычула, малкъар халкъны келечилери да ичлеринде болуп, насийхат, чакъырыу не да жарыкъландырыу чыгъармаладан азатланып, усталыкъларын тынгылы ачыкълаялмагъандыла.

Аллай къыйын кезиуде келген эдиле малкъар литературагъа бусагъатда аны атын махтау бла айтдыргъан поэгле, жазычула. Орта Азия бла Къзахстанда ёсген 18-20 жыллыкъла, туугъан жерлерине тансыкълыкъда аякъланганла. Ана тиллерин кюсеп, ана тиллеринде китапла окъургъа термилген жаш адамла. Аны бла бирге орус тилни, орус литератураны да тынгылы билип, «менсиликлерине» чып тюшюрмегенле. Миллет литератураларын не бек къубултсала да, аны кемчиликлерин да эслеген жютю тёлю.

Халкъны ниет ырысхысыны кемчиликлерин кёре билмеклиг а фахму бла байламлыды. Фахмулула итинедиле миллет маданиятха къошумчулукъ этерге бла аны жүрюшюн жангыртыргъа. Ол жылла-

да басмаланган эдиле бюгонледе литератураны төрүндө олтурган жазычуланы биринчи китаптары да: «Къаяда гюлле» (Зумакъулланы Т.), «Жюрегими тебиую» (Мокъаланы М.), «Жолгъа чыгъама» (Бабаланы И.), «Жаным сенсе» (Төппеланы А.), «Эрттен» (Гуртуланы С.) эм башхала. Аланы хар бири литературабызда жангы сөз эди, жангы жыр, терекни агъачын жашиллендирген, аны көрүмдүсүн айбатлагъан жангы бутакъла кибик.

Гуртуланы Бертни жашы Элдарны «Тенгле» деген биринчи китабы да 1960 жылла башланган кезиуде чыкъган эди. Мычымай ёсюп, айнып, литератураны терегини кюннге, бийикге да тартдырган бутакъына ушап. Къысха заманны ичинде жаш жазычуну фахмусу, жашнап, энчи бийик терек боллугъун белгилеген китап эди ол.

* * *

Андан бери 40 жылдан аслам заман озгъанды, жазычуну да ана, орус, немис, тюрк тилледе кёп китаптары басмалангандыла. Элдар малкъар литературагъа къысха чам, мас-хара хапарны чынтты устасыча келгенди. Алай чыгъармачылыкъ ишни къайсы тюрлюсю да анга тынгылы бойсунадыла. Къысха хапарла, новеллала, повестьле, романла – барысы да Гуртуланы Элдарны жазычулукъ ишинде толу шартлангандыла. Гуртуланы Эльдар сабийлени, энди акъылбалыкъ бола келген адамланы ашау-жашауларын, къылыкъларын ачыкъларгъа да устады. «Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестинде жазычуну ол энчилиги тынгылы белгиленгенди. Алай бу чыгъармада авторну мураты, жалан да сабий-лени иги къууумларын, татлы умутларын көргюзтүп, сыфатларын суратлау бла чекленмейди: сабийле сынагъан къыйынлыкъланы шартлай, аланы юслери бла миллет сынагъан кюйсюз жашауну, сталинчи заман малкъар халкъгъа берген артыкълыкъларны да ачыкъларды. Ол аман заман бир-бир сабийлени, уллайган адамланы да кюйсюз, хурметсиз этгенин да Гуртуланы Элдар жашырмайды. Онбешжыллыкъ Айтекни бла аны атасыны сыфатлары ол жаны бла кимни да ийнандырырча толу суратлангандыла. Болсада, уллу жазычу кёп тюрлю шартлагъа эс бурады, анга кёре кёп тюрлю чыгъармаланы да аякъландырады. Алай аны жазгъанларында энчи окъуучула айырма суйген, авторну аты сагъынылгъанда, бек алгъа эсинге келген чыгъармалары боладыла. Ол чыгъармала жазычуну мухуру кибикдиле, аны инсанлыгъын, оюм къолайын, суратлау-эстетика излемин ангыларгъа болушхан. Аллаи чыгъармала литературагъа бла окъуучуланы эслерине терен сингенлери бла байламлы жазычуну атын айтыр орунуна чыгъарманы не да чыгъармаланы атларын сагъынып да чеклениучюдоле.

Биз не ары-бери десек да, жазычуланы хар жазгъан чыгъармалары окъуучуланы жүреклерине жол табып, эслеринде тохташып бармайдыла. Кёп чыгъармаладан бир къаууму жазычуну атыча эшитиле эсе, аны фахмусуну белгисича ангылашына эсе, айхай да, ол къууанырча ишди,

ол жазычулукъ насыпды, дегре тийишлиди.

Гуртуланы Элдарны да бардыла аллай чыгъармала, окъуучуну ич маданиятына къошулуп, къайда, не заманда сагъынылсала да, олсагъат танылып къалгъанла. Сёз ючюн, «Къобузчу Марзият», «Азретни къуанч кюню» не да «Хасанны хапарлары», «Къарт эшекни къадары». Элдарны башха чыгъармалары осалдыла да, окъуучуну эсинде туююлдюле дегенден айтмайбыз биз аны – ол тюрлю хапарлары, авторну фахму, усталыкъ даражасына окъуучуланы эртте сагъайтып, жол нёгерлери болуп къалгъандыла демекликден айтыбыз. Экинчи жаны бла къарагъанда уа – ангылау тохташхан окъуучуну суратлау-эстетика жаны бла ёз ёлчеми, излеми да болгъанлары кертиди. Баям, Элдарны биз сагъынган чыгъармалары аны излемлерин тынгылы шартлайдыла. Ким биледи суратлау чыгъармаланы жашырын кючлери уллуду. Иш анда да туююлдю – Гуртуланы Элдар искусствону кюнюн терен ангылайды, аны аллында жауаплылыгын сезмеклиги да сылтаусузду. Ол себепден жа-зычууну кёп чыгъармаларында искусствогъа, бютюн да музыкагъа уллу эс бурулады.

«Азретни къуанч кюню» деген хапарында Бетховенни «Ай сонатасыны» макъамы эшитилгенлей турады. Аллай ариу да, къыйын да макъамны окъуучу эшитирча этерге Элдар керексиз базынып къалмагъанды. Музыка тауушлагъа энчи белгиле табып, аладан жыйышдырылгъан сыфат къурагъаны бла чекленмей, урушда уллу хорлам бла байламлы жигитни сезим байлыгын, жүрек къуанчын ачыкларгъа бойсундуруп ючюн сабыр усталыкъ керек эди. Ол усталыкъ «Къобузчу Марзият» деген хапарны тынгылы жарытады.

Эки чыгъарма да, инсанлыкъгъа бла ёхтемликге, тазалыкъгъа бла адеплиликге махтау салгъан бла къалмай, малкъар халкъ къыйынлыкъ, азаплыкъ сынап, урунууда баш кётюрмей келген миллет эсе да, бийик искусствону кишиден кем суймегенди деген ниетни ачыклайды. «Азретни къуанч кюню» деген хапарда кесин дуняны тутуругъу сунуп тургъан немисли офицер Бетховенни музыкасын жаланда ёз башына ёлчем этерге кюрешеди. Азретча жесир инсан, тау тыгъырыкълада ёсген жаш, Бетховенни атын эшитгенди деп окъуна ий-аналмайды ол. Нек дегенде, музыка – бийик искусстводу, бийик искусство уа кёп санлы, кючлю миллетлени даража юлюшлериди деп, анга ийнанып, алай жашайды немисли офицер. Алай Азрет бла офицерни жашырын даулашларында таулу жаш хорлап чыгъады.



Гуртуланы Элдар
Бабаланы Ибрагим бла

«Къобузчу Марзият» деген чыгъармасында да таулу къызны ариу къылыкълылыгы, фахмусу, суймеклиги, инсанлыгы музыканы юсю бла ачыкъланадыла. Музыканы терен ангылап, аны кючю бла тынгылагъанланы къууандыра билмеклик жаланда фахмуну шарты туююлдо, ол бек алгъа бийик адамлыкъны, тазалыкъны шартыча кѳргюзтюледи. Инсанлыгы болмагъан адамгъа музыка бойсунмайды, инсанлыкъгъа сангырау анга да сангырауду деген ниетни Гуртуланы Элдар «Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестинде да ачыкълагъанды.

Осал къылыкълы, адепсиз Айтек къобуз согъаргъа юйренирге кѳп юрешгенди, алай бир тюекни да басаргъа тюзелалмагъанды. Аны къылыкълысызлыгъындан тийреде сабийле, хоншула къалай юрке эселе да, къобуздан чыкъгъан къатыш-къутуш тауушла да андан алай юркедиле.

Жюрек нюрден бла тазалыкъдан азат инсан адамла бла келишим табалмайдыла. Ол себепден Айтекни тобукъларында ариу къобуз, эси, жаны болгъаннга ушап, инжилген этеди, Айтекни келишимсизлиги анга азап чекдиреди.

* * *

Гуртуланы Элдар, айтханыбызча, чыгъармачылыкълы ишге биринчи атламын этгенли къыркъл жылдан озгъанды. Болсада, жазычу жылланы саркъыууна хорлатып, ызларындан бошуна къарамагъанды. Ол угъай, хар озгъан жылын жангы китабы бла белгилеп, заманны терклигин селейтирге базыннганды: бюгюнледе Элдарны тюрю-тюрю тилледе чыкъгъан китаплары кѳплеге белгилдиле.

Гурту улу, жашауну кенген, теренден да кѳрюп, аны хар айланмасын тынгылы ачыкъларгъа итинген жазычуду. Кюлкюге, чамгъа тийиншли окуяла, урунуугъа суймеклик, иш юсюнде чыныкъгъан инсан къылыкълы («Къызылкъанат тангла» деген повесть, сѳз ючюн) миллет жашауну жарсыулу, бушуулу да бетлери («Къош да, бара-бара, тюзеледи», «Къарт эшекни къадары»), инсан уруш («Жанбермез Асланбий»), Уллу Ата журт уруш («Ёр жол»), малкъар халкъны узайгъан тарых жашау («Шамсудин къаласы») – быллай темала барысы да, Элдарны чыгъармачылыкълы ишинде тынгылы суратланып, аны жазыу ызыны, ёнюню энчилигин шартлагъандыла. Болсада, Гурту улу малкъар литературагъа сабий хапарланы («Хасанны хапарлары», сѳз ючюн), чам новеллаланы устасыча къошулгъанды. Жазычуну ол жаны бла уллу къыйынын, аны бла бирге бизни сѳз искусствобузгъа келген жангылыкълыны унутургъа керек туююлдо.

Элдарны «Балтаны багъасы», «Мѳлекледе къонакъда», «Шайтан арба», «Акъл телефон» деген эм башха къысха хапарлары, айтханыбызча, окъуучула ийнакълагъан чыгъармаладыла. Ала барысы да чам, кюлкюлю хапарлача жюрююдюле, кесамат сѳзю да анга кѳре айтылады. Ол кертиди, Элдар кѳп новеллаларын чам халда, кюлкюлю илишанланы сайлагъанча жазады.

Болсада Гурту улу ачыклагъан, окъуучусуна билдирген фикир кюлюге бла чамгъа тийиншли туююдюле, аны кесин да, бизни барыбызны да жарсытхан шартланы юслеринден жазады ол. Тюзюн белгилегенде уа, жашауну кылыкъ-ылыкъ илишанларыны юслеринден чам этген халда хапарлайды Элдар. Алай чам, кюлюкю суратлау мадарланы кюлюкю бла танышхан инсан кылыкъла чыгъарманы окъуп бошагъандан сора жарсытадыла окъуучуну. Юлгюге айтханда, «Акъ телефон» деген новелланы баш жигити Азнаур Бекболатовичди – «бир учрежденияны таматасы («начальниги»)». Телефон салыннганды деп, кюуаннганына кёре, эшта да, уллу оноу этген кюуллукъчу туююдю. Болса да, аны атын кюбултуп айтадыла: «хоншулары, ахлулары да суйген». «Хурметли Азнаур Бекболатович», - дейди автор да.

Кертиди, Элдар «хурметли» деген сёзюн не магъана бла айтханын, анда чам да, терслеу да болгъанын биз ангылайбыз. Алай «таматаны» фатарына акъ телефон салынмаса, окъуучу аны танымай да къалыр эди, аны оспарлыгъын бла малкёзлюгюн, гудучулугъун бла кесинден къалгъанланы учуз этерге итиннгенин жюрегини теренинде жашырып тургъанын. Былайда Элдарны хапары кёп затны юсюнден сагъышландырады. Бютюн да жамауат аллай инсанлагъа тёзюп, тёзген угъай да, таматалыкъгъа ышанып жашагъаныны юсюнден. Тёзюмлюк – ол иги шартды, алай бир бирледе тёзюмлюк сансызлыкъгъа ётюп кетеди. Сансызлыкъды Азнаурчалагъа жамауатны тонаргъа онг берген.

Тийреде жашагъан адамла, хоншула ангылаялмагъан хыйлалыкъ бла адепсизлик эртте-кеч болса да туурагъа чыкъмай къалмайдыла. Бир бирледе уа халсызлыкъны бетин ачыкъларгъа аз зат окъуна тамамлыкъ этеди. Бютюнда ол халсызлыкъ эссиз, жукъа адамны баш шарты эсе. Аны белгилегеним: гитче болумланы, окуяланы, не да аз шартны юсю бла адамны кёз къарамын, ич дуниясын ачыкъларгъа итинмеклик Гуртуланы Элдарны энчилигиди. Усталыгъын белгилеген энчилиги.

«Шайтан арба» деген хапарын Гурту улу былай башлайды: «Барды мени бир татлы тенгим. Аны аты Мурадинди. Таный да болурсуз ол инженер жашны. Аламат адамды, сейирлик жашды. Аныча жарыкъ кёллю, татлы сёзлю, хар заманда да огъурлу, таукел жашны бизни шахарда излеп турсанг да, тапхан къыйынды».

Андан ары да жазычу Мурадинден махтау сёзлерин аямайды, аны таныгъанлагъа ол къаллай кёрюне эсе да, автор да кеси атындан аллай суратлау бояуланы тийишдиреди. Алай, адамла иги сунуп, махтау, аперимлик да берип тургъан инсанла асламында эки бетли да, терс ниетли да боладыла – жашауну жарсыулу шартлары аны бла байламлыдыла. Бир бирле кеслерини ич чийлерин, жекбашлыкъларын уста жашырып, танышларын алдап, атларын къолайлылагъа бла сабыр акъыллылагъа чыгъарып алай кечиннгенлери кертиди. Элдарны жигити Мурадин аллай «огъурлу, билимли» адамладанды. Айтхан сёзлери, «тыш кёрюмдюсю» бла этген ишлери бир бирге келишмеген жигитни аллайлыгъын кёргюзтүп, «баш ауун» ташлатыр ючюн жазычу аны «шайтан арбагъа» миндирирге керек эди.

Гуртуланы Элдар малкъар литератураны фахмулу, тынгылы келечилеринден бириди. малкъар халкъны сёз искусствосу уа, Россейни литературалары айныгъан жол бла барып, айный, ёсе келгенди. Аланы жарсытхан соруула бизни литературабызны да жарсытхандыла. Россейде жашагъан миллетлени сынаулары бирди, бир халкъгъа келген кемлик не да жетишим башхасын сансыз этип къоймагъанды. Темаланы алып къарагъанда да, сёз ючюн, уллу энчилик болмагъанды. Октябрь революция, инсан уруш, колхоз къурау, ызы бла Уллу Ата журт уруш дегенча темалагъа къайсы миллет литература да сакъ эди. Ол угъай, баш темала болуп, ачыкълана келгендиле ала.

Литературала ол затла бла чекленмегенлери да кертиди.

Бютюнда искусствону жашау бла байламлыгъын, ол жашаугъа социально-саясат, тарыхгъа кёре айныгъанын эсге алсакъ, темала бир бирлерин алышындыра баргъанларын ангыларыкъбыз.

Аны айтханым: 1960-чы жыллада Россейде кёп тюрлениуле болгъандыла, илму-техника ёсюп, элде жашагъанланы асламы шахарлагъа кёчюп. Илму бла техниканы къыстау айныгъаны, эллилени, табийгъатдан бла жерден айырылып, шахар жашауну сайлагъанлары, жамауат сезимни, инсанланы эслерин, къылыкъларын да тюрлендирмей къоярыкъ туююл эдиле. Алай ол тюрлениулени барысын да къабыл кёрюрча болмагъанлары да белгилиди.

Илмуну, техниканы ёсгенлери, эл жашауну шахар жашаугъа алышыннганы адамланы кёп жаны бла жютю, къолайлы этгени бла къалмай, аланы къылыкъларыны иги илишанларындан да айыргъанны, жерге, табийгъатха сууукъ къаратып, узакъ ёмюрледен бери сакъланып келген адет-къылыкъ сансызлыкъ сынатып. Адамла, хоншулукъну бла ахлулукъну, жюрек халаллыкъны унута башлап, ассыры нени да тергеучюле, къырс жюреклиле, адепсизиракъла да болгъанларын ачыкъ айтыргъа тийиншлиди.

Ким не десе да, жашауну тутуругъу жюрек жумушакълыкъ бла инсанланы бир бирлерине сакълыкъларыды, намыс, адеп жаны бла жамауатны бийик умутларыды. Алай заманны къыстаулугъу миллетни бийик умутларындан, аны бетин чыгъаргъан төрелеринден да айырып, жашауну татыусуз этгенин ангылап жазыучула, жарсыгъанларын чыгъармалада ачыкълагъандыла. Бютюн да орус халкъны жазыучулары. Излеген, термилген умутларына бла адет-къылыкъ төрелерине шахарда таянчакъ табалмай, эл жашаугъа эс бургъандыла. Жаш тёлю къачып, урунуудан да айырылып, къуру да тамата тёлю сакълап къалгъан элле-ни юслеринден жазып, орус миллетни бурун заманладан бери келген төрелерини, адежлик бла ариу намысны юсюнден жазгъандыла. Сёз ючюн, В.Распутин («Последний срок»), С.Крутилин («Липяги»), В.Белов («Привычное дело»), В.Астафьев («Последний поклон») дегенча. Бусагъатлада орус литератураны ол бутагъына «деревенская проза» дейдиле.

Бир бир кесаматчыла эл прозагъа («деревенская проза») С.Залыгинни

(«На Иртыше»), М.Шолоховну («Поднятая целина»), М.Алексеевни («Хлеб – имя существительное») дагыда ала кибик колхоз жашаугъа аталгъан чыгъармаланы да къошадыла. Болсада, ол терс оюмду: колхоз жашаугъа аталгъан чыгъармаланы бла «эл прозаны» борчлары бир туююдюле. «Эл проза» деп биз элде жюриюген ариу адетлеге, төрелеге, ол жаны бла умутлагъа жораланган чыгъармалагъа айтабыз. Эл – урунуугъа, жерге, миллет төрелеге суймекликни уясыды, къаласы дейдиле, жазычула. «Эл прозада» жазычуланы озгъан заманнга (сабийликлерине), бешиклери тебретилген арбазлагъа, къачан эсе да жюриюген кенг орамларына, жолларына термилиулери да уллуду. Кёп орус жазычула шахарладан туугъан эллерине барып, эллерин, къарт-къарыусуз ата-аналарын, ахлуларын тансыкълап, алай къурайдыла чыгъармаларын (Солоухин, Шукшин, Астафьев, сёз ючюн).

Илму-техниканы айныуу, шахарны сайламакълыкъ малкъар халкъны жашаууну башы бла озуп кетгендиле, жетежакълары болмай десек, биз окъуучуланы алдар эдик. Заманнга кёре, миллетни билими, илмуда не да бийик окъуу юйледе окъугъан адамларыны саны, бир халкъдан артха къалмай, ёсгенди. Жаш тёлнюю, элде тохташыр, межам-журт къууар онгу болмай, шахарланы (Нальчик, Баксан, Нарткала) сайлагъаны белгилиди. Жылдан жылгъа эл жашауну сакълагъан, анга тутурукълукъ этген хунерледен (малчылыкъ, къойчулукъ дегенча) ёнгелегенле, шахарда ана тиллерин унута, адет-къылыкъ төрелерине да сакълыкъларын селейте, алдана баргъанлары да ётюрюк туююдю.

Анга кёре, бизни миллетибиз башхала бла байламлыды. Алагъа келген илму-техника ёсюу, шахарчылыкъ малкъар халкъдан да кенге къалмагъандыла. Игимиди ол, огъесе осалмыды деген соруула чыгъадыла. Шахарчылыкъ бла жерчиликни, не да узакъ ёмюрледен бери келген иш усталыкъны, хунерлени башхалагъа алышындырыу малкъар халкъгъа не къошады, не къоратады? Жашау ол халда барса, тау намыс, адет-къылыкъ төреле, жүрек халаллыкъ сакъланырламы, огъесе миллетни миллет этген шартла юзюлюрлеми? – быллай соруула, малкъар халкъны жазычуларын да жарсытып, литератураны «эл проза» деген бутагъын тамырландыргъандыла.

Сёз ючюн, элинден, жеринден айырылып, шахарда ишсиз-кючсюз тургъанланы бушуулу къадарларын Тёппеланы Алим кесини «Туманда ажашхан акъ тайым» деген повестинде терен да, уста да ачыкълагъанды. Чыгъарманы жигитлери – жаш тёлнюю келечилери бир тюрюлю миллет даражагъа сыйынмагъан къылыкъсызлыкъны кёргозтедиле. Ёз миллетини топурагъындан айырылып, аны төрелерин сакълаялмагъанла, айхай, адамлыкъдан чыгып, къайсы халкъгъа да палах келтирирден артха турмайдыла, малны, табийгъатны аяй билмейдиле. Жүрек къатылыкъ, динсизлик, иймансызлыкъ ол жаш тёлнюю илишанларыдыла. Болса да, Алимни повестини баш жигити Асиятды. «Туманда ажашхан акъ тайым» деп жазычу анга айтады. Жашауну алдаулу шартларыны кёп болгъан, тынч жолуна термилип, Асият «къыйын тузакъгъа» тюшеди да, миллет даражасын, намысыны тазалыгъын тас этеди. Айхай

да, ажашып, Асият шахаргъа келмесе, элинде, жеринде жашап, жамауат аллында жауаплыгъын сезсе, бушуулу къадарлы болмаз эди.

Шауаланы Хасанны «Жерни кёзлери» деген повести да эллилени жашауларына жораланнганды. Алай озгъан кюнле бла бюгюннго кюнлени байламлыкълары, жигитлерини бюгюннго кылыкъларын, ишлерин ангылатыуда урушну эсгериую авторгъа жашау кертиликни кёргюзтюрге болушады.

Повестьни къурулуш тутхучу – эндиги заманны адамлары, аланы ишлери, дуня ангыламлары, юйюор жашауларыды. Жигитлерин къауумлагъа юлешген, ич дунияларын ачыкълагъан чюйреликлени сылтауларын, тамырларын эски төреледе излей эсе да, инсанлыкъны уллу кыйматын, ол неден да баш болгъанын энчи чертирге унутмайды автор. Адамны инсанлыгъы уа, элни аллында жауаплылыгъын сезе билгени бла ёнчеленеди. Урунуугъа кёз къарамы бла, жамауатда бла, тюзлюк ючюн сермешде жерин таба билгени бла.

Башында сагъыннганыбызча, илму-техниканы элlege ёшюн ургъаны, шахарчылыкъ, хоншу миллетлени иги, осал төрелерине шагъат болгъанлары миллетибизни кёп инсанын бузуп, ассыры койсюз, къаты жюрекле этгенлери да кертиди. Элlege келген жангылыкъланы керти да алапат сунуп, ырысхыгъа, миолкге, тынч жашаугъа жан атып, огъурлулукъгъа бла озгъан заманларына таш атхан жаш адамла, ол угъай, къартла окъуна Гуртуланы Элдарны «Къарт эшекни къадары» деген чыгъармасында чурумсуз суратланнгандыла. Табийгъатха, маллагъа, юй жаныуарлагъа къарамларын ачыкълай, элlege ёсюп, анда жашагъанланы кылыкълары да осал жанына тюрленгенлерин терен сезип, жазыучу уста кёргюзтгенди. Элдарны бу чыгъармасы биз башында сагъыннгын орус жазычуланы (В.Астафьев, Ф.Абрамов, В.Белов дегенча) хапарларындан бла повестьлеринден кем туююлдо, ала бла бир тизмедеди.

Эллилени озгъан жашаулары бла эндиги заманларыны юслеринден сагъышландыргъан, ол жаны бла магъанасын тас этмезлик хапарды деп, алай кесаматларгъа тийишлиди. «Къарт эшек» эл жашауну кёп тюрюлю шартларыны белгисиди, кесини энчи эм жашырын магъанасы болгъан. Былайда иш эшекни орнуна тау элlege женгил мешинала келгенлеринде туююлдо. Адамланы да ол жарсытмайды. Илму-техника, окъуу жетишимле бла байламлы кыйсы миллетге да, бютюн да аз санлы халкълагъа, эслилик, миллет энчиликlege сакълыкъ келмей, оспарлыкъ бла гынттылыкъ хорлап баргъаны жарсытады Гуртуланы Элдарны.

Илму-техниканы айныгъаныны, жашау тынчылыкъ келтирип, адамны онгун ёсдюргенликге, хатасы да аз туююлдо миллет адетlege, төрелеге, инсанлыкъгъа. Аны айныгъаны бла байламлы аз санлы миллетлени энчи дуниялары, гаршларында жулдузлары ёчюле, мутхузлана тургъанлары белгиледи. Элдар анга сакълыкъгъа чакъырады.

Жангыз шартны не да инсан къадарны юсю бла жамауатха, ол угъай, халкъгъа келген бушуу ишлени тынгылы суратлау даражада кёргюзте билмеклик Гурту улуну чыгъармачылыкъ усталыкъларындан бириди. Сёз ючюн, «Сауутуда ёчюлген жулдузчукъ» деген хапарында

Элдар кызыл аскерчиле жойган акъылбалыкъ болмаган кызычыкны къадарын кӛргюзтеди. Керти да, «жудузчукча» ӛчюлген кызычыкны эм аны къарт атасы Кичибатырны. Алай ол кюн кӛп эллилени кӛклеринде жудузлары къаралып, саулай да малкъар халкны гаршы ӛзгерип, бушуулу бет алганы ажымсыз кӛргюзтюлгенди.

* * *

1980-1990-чы жыллада малкъар литератураны жарсытхан, аны эсин кесине бургъан темала кӛп тюрлю болгандыла. Алай ол, темаланы кенгертиуню жолундан кетмеген эди эсе да, тинтип, терен ангылатыуну, тынгылы суратлауну амаллырын излеген жолну сай-лагъанды.

Анга кӛре, ол арагъа чыгъаргъан проблемалары да кыйматлыдыла. Россей Федерацияны халкъларына жетежаклыклары болгъан, тынгылы тохташхан суратлау оюм, тарих кӛз къарам жашауну кыйын сорууларына тынгылы жауап табаргъа онг бергендиле. Бютюн да инсан бла табийгъат, социально-саясат жашау, инсан бла уруш, кыраллык бла инсанны къадары дегенчалагъа. Ол жаны бла алып къарагъанда, Гуртуланы Элдарны “Акъ къарда къузгун къанаты” деген повести бусагъатдагъы малкъар литератураны махтаулу чыгъармаларынданды. Революция бла социализмни бушуулу къадарларына жораланган повесть.

Башында сагъыннганыбызча, социализмни ниети тюз эди, алай жарсыулу къадары кесини керти инсанларын, уланларын таныялмай, къабыргъаларын жарашдырып жашаган эки бетлилеге оздуруп ышаннганы бла байламлыды. Адамларын ишлерине кӛре багъалмай, жалгъан сӛзчюлеге ийнаннганы бла. Даубашланы Шамиюх, инсан урушну кыйын кюнлеринде революцияны умутларын алдап, жанын сакъларгъа кюрешгенледенди. Аны жерлеши Башчыланы Назир партияны ниети ючюн от ичинден чыкъмай тургъанда, ол, къачхынчы болуп, бугъуп, къазакъ тиширыуну межамында кечингенди.

Назирни бла Шамиюхну сермешлери тюзлюкню терслик сермешиди, революцияны уллу ниетини акъ бети бла къара бети. Шамиюх партияны алдай туруп, Назир анга къажау сюелгенди. Назир социализмни чынтты къурулушчусуду, Даубаш улу ӛз къарныны, тынчлыгыны къулу. Алай, экисини арасында сермеш кыызгъанда, партияны адамлары Шамиюх жанлы боладыла, Шамиюхха къошулуп, Назирни атын халкны душманына чыгъарадыла да, отжагъасын тюп этедиле, кесин а – тутмакъ. Артда, Уллу Ата журт урушну жылларында, туугъан жерлерин сатханлагъа ачыкъ къошулуп, Назирни жашы Рамазанны Шамиюх илишаннга салады. Аллай харамлыгы ючюн Шамиюх малкъар халкъдан энчи бир тюрлю бир кыйынлыкъ сынамайды. Ким эди ол – партияны керти уланы, социализмни душманы, огъесе, ажашып, терс жолгъа тюшген инсанымды? Кыралны закону аны билмейди да, танымайды. Даубаш улу да жашаудан юзалганын юзюп, кечине, къар-

тлыкъгъа жетеди. Жаланда анга тынчлыкъ бермеген, жерге къаратхан ёз къадарыды. Миллетин сатхан, туугъан жерин алдагъан, эртте-кеч болса да, жангызлыкъ, ыспассызлыкъ сынамай къалмайды. Къыралны жумдуругъундан къутулгъанлыкъгъа, ол халкъны налатындан къутулмайды.

Бусагъатлада бир бир литератураланы келечилери, кесаматчы алимлери Шамиюхча суратлау сыфатлагъа, аланы айыпларындан ариулап, эсли, алай бушуулу къадарлы жигитлегеча къарайдыла. Инсан урушну бла социализмни терсликлерин эртте ангылап, башха жол, башха амал излегендиле деп, акълап. Алай бла къыралны керти уланларына ыспассызлыкъ жетдиредиле да, сатхычлагъа, миллетни аягъын марагъанлагъа аперимлик бередиле. Малкъар жазычула ниет байлыкъны ол халда алмашындырыуну жолуна тюшмегенлерин белгилерге тийиншлиди.

Назирча кюрешчиле, алданган эселе да, къалгъан эселе да, ийнаныуларыны, жарыкъ умутларыны ызларындан баргъандыла. Ала оймагъандыла тюзлюкню къаласын. Шамиюхчала ойгъандыла. Социализмни къара ауаналары болуп, ниетлерин, итиниюлюклерин, дыккы, такъыр этип. Кесини ол оюмун Гуртуланы Элдар уста ачыкълагъанды. Аны повестини аллындан ахырына дери окъуучуну сагъайтып тургъан сыфатладан бири – къара къузгъунду. Назирни бла Рамазанны арбазларыны туураларындан кетмей, марап-къарап элгендире, ырыс этдире тургъан. Акъ къарны кёрюмдюсюнде шарт эсленген, акъ ниетини къара жол нёгери. Аны, халкъда жюрюгенича, ырыс магъанасы болгъаны да баямды. Алай къузгъунну магъанасы андан кенгди, социально-саясат магъаналыды. Ол жаланда Назирни бла Рамазанны къузгъунлары туююлду, коммунист партияны, социализмни къузгъунуду, кеслерин жойдурургъа кеслери туудуруп, аман ишлерине жол берген къузгъунларыды.

Социализмни къара къузгъунлары – шамиюхла, ассыры кёп эдиле, къуллукъ иелери болуп, уллу ниетни гитче, жесир да этгенле. Миллетлени озгъан заманларын, ниет ырысхыларын, тёрелерин унутдурургъа кюрешгенле аллайла эдиле. Жалгъан саясат жумушларын Шамиюх кибиклени озгъур «тириликлерини» кючлери бла тамамлай эдиле ала, инсанланы жууукълукъ, жюрек халаллыкъ, миллет, тарых дегенча ангыламладан айырыргъа кюрешип. Иелерин танымагъан парийлени хаталарындан адамла эки бетли, эки динли болгъанлары да баямды. Адам, инсанлыкъ энчилигин, миллет бетин тас этерге, кесини эсинден бла къылыгъындан ёнгелеп, толусунлай къырал тежеген ниетлеге табыныргъа керек эди. Турукълача, къайсы терек къалайда тамырланнганын, къалайда ёсгенин да унутуп кёйгъан адамлары болгъан халкъны ол жарсыуларын Чингиз Айтматов «И дольше века длится день» деген романында толу кёргюзтгенди. Андан сора жайылгъанды «манкъурт» деген сёз. Болсада манкъуртланы къылыкълары бла сыфатлары Айтматовха дери да ачыкълана тургъандыла. Малкъар литературада да. Арт эки-юч жылда, айтханыбызча, «манкъур-

тлукъну» кюйсюзлюгюн кѣргюзтюрге бизни жазычуларыбыз бютюн тынгылы эс бургъандыла. Алайды да Элдар малкъар халкъны бушуулу къадарына жораланган чыгъармаларында инсанлагъа кыйынлыкъ сынатхан «къызыл манкъуртлагъа» - «къызыл бѣрюлеге» эс буруп, аланы сыфатларын къурауда да жетишимли болгъанды.

Къолларына сюнгюле, керохла алып тургъан аскер кийимлилени ичлеринде кѣчгюнчюлеге жазыкъсынган, жумушакъ къарагъан, болушургъа кюрешген адамла да аз туююл эдиле. Туугъан жерлеринден узакъда жашай, къазах, къыргъыз, юзбек юйюрледе да да шуѣхла, къарындашла тапхандыла кѣчгюнчюле. Ёксюзлени ёсдюрюп, къарыусуз къартлагъа отжагъаларында жер берген, малкъар халкъгъа кыйынлыкъ тюшгенде, жашауну ол жарыкъ жанына сакъ къарап, аны чырт да эниш этмей, тап къурай билгендиле чыгъармаларын жазычуларыбыз: Тѣппеланы Алим, Гуртуланы Элдар, Гадийланы Ибрагим, башхала да.

Болсада, къырал, алагъа кесин къоруулатып, аланы уланлыклары излеп, артда уа ол къум аулаклагъа къыстагъан адамла кимле эдиле? Бармы эди аланы терсликлери? Бу соруула арт экиюч жылда басмаланган чыгъармаланы баш сорууларыдыла. Соруу бирди, алай хар жазычу анга кесича жауап излейди.

Элдарны “Ахыр тилек” деген хапары малкъар литературада тынгылы жазылгъан чыгъармаланы тизмелериндеди. Хапарны жигити къарт Батырбий, кеси керегине, вагондан тюшеди да, эшалондан къалып къалады. Сууукъ дуняда, кенг къарлы аулакда къарыусуз къарт “къызыл бѣрюледен” къутулур умут этмейди. Болсада, кишилигин тас этмей отча жанган ач бѣрюлени кѣзлерине къарайды. Сууукъ темир жол къайры баргъаны, къалайда тохтарын билмей, жангыз сюелген Батырбийни юсюне секирирге, амал излей, ашыкъмай, бѣрюле къалай келгенлерин суратлауда Гуртуланы Элдар бушуулу чыгъарманы чынтты даражасына жетгени кертиди.

Малкъар халкъны кюйсюз власть бла бетден бетге сюелгени, Батырбийни сангырау аулакда “къызыл бѣрюлени” кѣзлерине къарап тургъанындан башха туююл эди.

Элдарны “Кѣпню кѣрген къарагъач” деген хапарында бѣрюле жокъдула, алай кеслерин “бѣрюлеча” жюрютгенле аз туююдюле: кѣчгюнчюлени хар атламларын тергеп, сѣзлерине, этген ишлерине сагъайгъан къырал къуллукъчула “жыртхыч жаныуарлача” ачыкъланадыла. Уллу, гитче деп айыртлай билмегенле сабийлени миллет тепсеулерине къыралны оярыкъ кючгеча къарагъанла. Кѣчгюнчю сабийлени тепсеулерине “бандит тепсеуле” дегендиле. Болсада, хапарда кѣчгюнчю сабийле зор кюч бла тюбешмейдиле, ол зорлукъ-хорлукъ этерик кюч марап-сынчылап, хазыр болуп тургъанын кѣргюзтеди жазычу. Школну директоруча, концертни къурагъан устазча, инсанла, артыкълыкъгъа хорлатмай, адамлыклары сакълап, сабийлени къоруулайдыла.

Табийгъат фахму берген жазычу насыплды. Фахмусун юркют-мей, ёсдюрюп, мил-летни ниет ырысхысына къошумчулукъ этген а халкъны ийнакъ уланыды. Бююнледе, Гуртуланы Бертни жашы Элдаргъа 75 жыл болгъан кюнледе, хар кюнюн огъурлу ишге бойсундура, ол къалай жашай келгенини юсюнден хурмет бла, ыспас бла айтыргъа керекбиз. Элдар, онла бла санарча хапарла, новеллала, повестье жазып, окъуучуларын саугъалагъанды. Алай не айтхылыкъ жазычуну да чыгъармалары суратлауу бийик тизмесине бирча тюшюп бармайдыла. Ол жаны бла Л.Толстой, А.Чехов окъуна ёхтемленаллыкъ туююлдуле. Окъуучу дегенинг жагъынлы, кючбюсюреу да бола биледи. Гуртуланы Элдарны жазычулукъ къадары окъуучуну кючбюсюреулюгю бютюн ёсюп, къайнагъан заманы бла байламлды.

Болсада, Элдарны чыгъармачылыкъ иши кенгди, окъуучуну анда сайлауу да уллуду. Бютюн да, ниет ырысхыбызны тырыхыны сайлауун эге алсакъ, Гурту улу инсан борчун бийик даражада толтура келгенин ангыларыкъбыз. Аны белгилегенибиз: заманны жюйрюклогюн хорлап, тёлюледен тёлюлеге ёте, Элдаргъа махтау, ыспас келтирип турлукъ чыгъармалары кёпдуле.

**ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору.**

ЖАЗЫУЧУНУ ПОЧТАСЫНДАН

Хурметли Эльдар Бертович!

Россейни Жазычула Союзуну Правленини Секретариаты сатира, юмор, комедия жаны бла Комиссиясын къабыл этгенди. Сиз да ол Комиссияны членине айырылгъансыз.

Алайды да, Комиссияны ишине тири къатышып ишлерсиз деп ийнанабыз. Аны жыйылыуларыны юсюнден Сизге заманында билдире турлукъдула.

***Россейни Жазычула Союзуну Правленинде
сатира, юмор, комедия жаны бла Комиссияны
председатели - Леонид Ленч, Москва.***

Хурметли Эльдар Бертович!

Сизни «Хасаныгъыз» гюржюлю сабийлеге берген зауукълукъ ючюн жюрек ыразылыгъыбызны билдиребиз. Республикаларыбызны араларында бузлу таула сюелгенликге, чынтты шуёхлукъга не чек, не тыйгъыч жокъду. «Накадули» китап басма «Хасанны» энтда да иги тираж бла чыгъарыргъа умут этеди да, аны бла Сизни къызыу алгъышлайбыз!

***Арабызда шуёхлукъ, тенглик жашасынла!
Нора Картвалишвили, Тбилиси.***

Эльдар Бертович!

Тыш кыраллы тилдеде чыккыган «Советская литература» журналны иебиз. Аны биринчи номеринде Сизни «Балтаны багъасы» деген хапарыгъыз басмаланганды.

Шимал Кавказны литератураларына аталгъан бу номерни биз бютюн да стойюп хазырлагъанбыз. Ыразы болурсуз деп умут этебиз.

Шуёхлукъ салам бла – **Савва Дангулов, Москва.**

Хурметли Эльдар Бертович!

Берлиндеги «Киндербухверлаг» китап басманы ишчилери Сизни «Им-мер виедер Хассан» деген китабыгъызны бизде экинчи кере чыккыганы бла алгъышлайдыла.

Кавказлы жашчыкыны, аны алапат туугъан жерини юсюнден бу сейир-лик чыгъарма немис сабийлени кюуандыргъанды, бизни да ыразы этгенди.

Китанны кёчюрген – Марианна Шилова
Сурагларын ишлеген – Бригитта Крёнинг,
Берлин.

Хурметли Эльдар Бертович!

Ара телевиденияны литература-драма программаларыны редакциясы Сизни хапарла китабыгъызны кесини ишинде хайырланыргъа умут этеди. Бир кѳауум затыгъызны «Наполовину всерьёз» деген беруюбюзге салыр мурагыбыз барды да, Сизден эркинлик сакълайбыз.

Хурметли салам бла, **Р. Губайдуллин,**
Ара телевидение, Москва.

Багъалы жолдаш Гуртуев!

Хапарларыгъызны окъудугъузму? Окъуучуларыбызгъа Станиславскийни амалы бла бир кюлкю ууахты бералгъаныбыз ючюн, Сизге да, кесибизге да ыразылыгъыбызны билдиребиз.

Жангы, бютюн да сейирлик хапарларыгъызны сакълай, Сизге кызыуу саламыбызны иебиз.

Н. Удовенко, «Литературная Россия», Москва.

Хурметли Эльдар Бертович!

Кесигиз кёргенден, жаныгъыз саулай, юморну классика акъсакъалы болуп къалдыгъыз. Алай аны бла чек салып кюояргъа уа жарамаз. Ол себепден, жаппа-жангы чыгъармаларыгъызны сакълайбыз. Нальчикни киоскалары «Литроссияны» бу номерин чачып бошасала уа, билдиригиз да, мындан бир эки экземпляр иербиз. Юйююзге да игилик!

Т.Д. Резвова, «Литроссия», Москва.

Эльдар Бертович!

Ара телевидение россейли жазычуланы эм иги чам хапарлары бла кѳараучуланы шагъырей этер мурадда тийишли новеллаланы айыра

башлагъанды. Биринчи бериуюбюзде Сизни «Литроссияда» чыкъгъан «Огъурсуз жолоучу» деген хапарыгъызны хайырланыргъа умут этебиз. Аны ючюн автордан ыразылыкъ керекди.

**Хурмет бла – Ара телевиденияда кюлкю-масхара бериуени
Редакциясыны таматасы – Н. Успенская, Москва.**

Хурметли жолдаш Гуртуев Э.Б.!

Молдованы Госкомиздатыны «Лумина» китап басмасы Сизни «Хасанны китапчыгъы» деген повестигизни молдаван тилде чыгъарыргъа хазырлай турады. Энди автордан ыразылыкъ керекди. Сора кюшаркюротыр заты болса да, алгъадан билдиригиз.

«Лумина» китап басманы директору – Е. Дамиан, Кишинёв.

Багъалы Эльдар Бертович!

Сизни айтхылыкъ китабыгъызны, таулу хлопчикни юсюнден повестни мен украин тилге сюйюп кечюргенме. Киевдеги «Весёлка» китап басма уа аны бек уллу тираж бла чыгъарыргъа хазырлай турады.

Къарындашылыкъ салам бла – Борис Хоменко, Киев.

Хурметли Эльдар!

Эм алгъа жууукълашып келген Жангы жылны байрамы бла алгышлайма! Дюссельдорфда тюбешир муратыбыз толмай къалгъаны бек жарсытханды. Ол сен немец тилде чыгъаргъан китапны мени жашчыгъым къайтарып-къайтарып окъуйду. Биз алыкъын энтда да тюбеширбиз деген умутдама.

Къызыу салам бла – Йохан Матиас, ФРГ, Дюссельдорф.

Багъалы Эльдар!

Къызыу саламым бла бирге мында орус тилде чыкъгъан романымы да иеме. Заман табып, бир окъу. Сени оюмунгу билирге сюеме.

Колонкада лахорларыбызны эсгере туруучума. Нальчикге да тансыкъ болгъанма. Биз таныгъан, биз сюйген тенглерибиз къалайдыла? Додуев Аскерге, Мальбахов Эльбердге менден къызыу салам!

**Сени антлы тенгинг – Иосиф Мигиров,
АБШ, Нью-Джерси. Телефон тюрленмегенди.**

Багъалы Эльдар Бертович!

«Современник» китап басмада чыкъгъан «Альпийская повесть» китабыгъыз бла къызыу алгышлайбыз. Аны Кайсын Кулиев жазгъан ал сёзюнде авторну юсюнден айтылгъаннга биз да кюшулабыз.

Ишингден къууан, багъалы шуёхубуз, жазыучулукъ жолунгда уллу жетишимли бол!

Т. Тучина, «Современник», Москва.

Хурметли Эльдар Бертович!

«Россей Федерацияны культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген

атха тийишли болганынг бла байламлы жюрегими теренинден алгышлайма.

Огъурлу ишингде жангы жетишимле эте, саулукълу, насыплы да болурунгу суйгеними айтама.

**Къабарты-Малкъар Республиканы Президенти
В. Коков.**

Салам-алейкум, багъалы Эльдар!

Сени бла танышханыма бек къууанама. «Ат кишнен танышыр, адамлар сёлешип танышыр», - дейдиле бизде.

...Юч жыл мындан алгъа бизде юч айдан бир чыкъгъан «Саланы-Радуга-Жанкъылыч» деген сабий журнал ачылгъанды. Сизни «Ньюрюгюз» ай сайын чыкъгъанын билгенибизде, къууанган, сукъланган да этгенбиз. Аперим, малкъарлы къарындашларыбыз! Сора сизден бир талай затха юренирге боллугъубузну да кёргенбиз.

Къагъытынгы сакълайма. Алтай эсенлик бла – **Кулер Тепуков,
Горно-Алтайск шахар.**

Эльдар Бертович!

«Молодая гвардия» китап басманы коллективи Николай Островский атлы Битеусоюз литература конкурсу Сыйлы дипломун алгъанынг бла къызыу алгышлайды. Насыплы, саулукълу болуп, жангы бийиклеге жетеринги суйгенибизни айтабыз.

Конкурсда хорлагъанлагъа аталгъан къууанчлы Ингир Москваны Политехника музейини залында 26-чы октябрда 19 сагъатда боллукъду.

**Китап басманы баш редактору – А. Машовец
Конкурс редакцияны таматасы – Л. Терехова,
Москва.**

Хурметли Эльдар Бертович!

Хапарыгъызгъа Битеусоюз радиону Биринчи программасыны «Вы нам писали» деген беруюнде тынгыларгъа боллукъсуз. Аны 21 сагъат бла 20 минутда эшитириксиз.

Салам бла – **В. Егоров, Битеусоюз радио, Москва.**

Нальчик, радио. Гуртуланы Эльдаргъа Новороссийскеден.

Битеусоюз конкурсу саугъасына тийишли болганынг бла къызыу алгышлайма. Жангы бийиклеге жетеринги суйген –

Адам Шогенцуков.

Хурметли Эльдар Бертович!

Сизни «Джигит я или не джигит?» деген аламанат чыгъармагъыз арсарсыз производствогъа кетгенди. Тиражы жюз минг экземпляр боллукъду. «Малыш» китап басманы иичилери сизни бу ахшы жетишимигиз бла алгышлайдыла. Уллу къыралыбызны сабийлери китабыгъызны

сүйлөп окъурларына ийнанабыз.

«Джигитни» редактору – О. Муравьёва
Художниги – В. Нагаев. Москва.

Салам, багъалы Эльдар!

«Темирбаши» деген повестинг Редсоветден ётгенди, планнга тюшгенди. Тиражы жюзминг экземпляр боллукъду. Бу китабынг да «Хасанча», Детгизни эм иги китапларыны санына тюшер деп ийнанама. Насып да, илхам да сени атмасынла.

Галия-апа (Редакцияны таматасы – Г.Р. Каримова)
«Детгиз», Москва.

Багъалы Эльдар!

Ишни барыуна кёре, сен бизни эм намыслы авторларыбызны санына киргенсе. «Приключения Хаджиабрека», «Точь-в-точь, как в жизни» деген китапларынгы ызларындан «Похвала добродетели» деген томунг да чыкъды. Аны бла алгышлай, ызы къалын болурун суйгенибизни да айтабыз. Жангы китабынгы сакълайбыз.

«Совет Россия» басманы бёлюмюню таматасы – Е. Имбовиц,
Москва.

Хурметли Элар!

Туугъан кюнюнг бла къызыу алгышлайбыз. Сыйлы ишингде жетишимли болуп, окъуучуларынгы да ыразы этип жашарынгы суйгенибизни айтабыз. Китабынгы тюрк тилге кёчюре, зауукълукъ ала ишлегенбиз. Кавказияда Хасан бла бирге айланганча болганбыз.

Къызыу салам бла – **Сами Унал Назир,**
Къутлукхан Шакир. Стамбул, Тюрк.

«АКЪ КЪАРДА КЪУЗГЪУН КЪАНАТЫ»

Гуртуланы Эларны чыгъармачылыгыны юсюнден оюмла

Гуртуланы Элар кёп да, иги да жазган жазычуладанды. Аны чыгъармалары немец, ингилиз, испан, поляк эм башха тилледе да чыкыгъандыла. Эларны дунияны не жеринде да барды окъуучулары. Элар сабийлеге да, абаданлагъача, уллу фахмусу, хунери бла жазады. Аны «Хасанны китапчыгы» деген повести Москвада да, республикабызда да басмаланганды, жазычугъа «Битеусоюз конкурсну саугъасыны лауреаты» деген атны бердиргенди. Ол 1971 жылда эди. 1977 жылда уа аны «Къая жашы – къаячы» деген китабын Битеусоюз адабият конкурсну дипломуна тийишли кёргендиле. 1985 жылда «Къызылкъанат

тангларым» деген чыгъармасы ючюн Элдар Николай Островский атлы адабият конкурсу сыйлы дипломун да алгъанды. Элдар «Ай байракълы къоншубузда» деген китабы ючюн «Россейни Журналистлерини союзуну лауреаты» деген атха да тийишли болгъанды.

Быланы барын да сагъыннганым, жазыучу къадарында Элдар кесине берилген борчну сыйлы, намыслы да толтурады. Ол кёчюрме ишле бла да кёп кюрешгенди. Уллу романладан башлап, къысха хапарлагъа дери да. Уллу орус жазычуланы чыгъармаларыны жигитлери, алагъа къошулуп, тюрклю, гюржюлю, къабартылы, къыргъызлы жазычуланы жигитлери да аны хайыры бла малкъар тилде сёлешгендиле. Элдар кёп бийиклеге жетишгенди. Аны ус-талыгъындан, хунеринден сора да, ишни къолгъа алса, арымай-талмай ишлей билгени кёплени сукъландырады.

Гуртуланы Элдарны чыгъармачылыгъыны юсюнден айтханда, аны хар бир жазгъан заты да тийишлидиле иги сёзге, ыразылыкъ сёзге. Къалай алай болса да, мен а хапарымы аны повестьлеринден башларгъа сюеме.

Китапла жаннганда...

Жазыучуну 1985 жылда чыкъгъан «Сабыр ушакъ» деген китабына повестьле, хапарла, чам хапарла киргендиле. Бу китаптагъы повестьледен бири «Одиссейни къайтырын сакълай» депди. Чыгъарманы биринчи бетлери эсгериуледен башланадыла. Хапарчы сабийлигин эсгереди.

Юй таматасы Уллу Ата журт урушха кетип, аны эки жашчыгъы бла юй бийчеси аллына къарайдыла, къагъытларын сакълайдыла. Юйде уа аталарындан къалгъан китап тапкала, сора аналарыны мудах кёзлери. Кюз арты жумушла тамамланьр заманга, элге уруш кирип келди. Келе тургъан терс тамгъаладан къоркъа, китапланы жокъ этерге дедиле. Сабийлерине бир хата болмазын излей, аналары, жүреги угъай дей тургъанлай да, ки-тапланы бирге жыйып, от этдиреди. Хапарчы ол заманда окъуй билмеген сабий эди. Алай аны эсинде къалгъан зат: «Китапла азап чегип ёле эдиле. Жилимай, сынсымай, жазыкъсыныу излемей. Бу огъурсуз ишге ала кеслери да сейир эте болур эдиле». Алай кюе эдиле китапла. Болсада китапланы асламы сакъланды. Бир къыз чабып келип, жашчыкълагъа да уруша, китапланы отдан чыгъарды. Сора, аланы ичлеринден бирин алып, окъуп башлайды. Жашчыкъланы да жанында олтуртуп, ол китапны хапарын айтады... «Атланадыла аргонавтла узакъ жолоучулукъгъа. Ала алтын жибекни тапхынчы, ызларына къайтмазгъа ант этедиле...» Ала бла бирге тебирейдиле узакъ Колхидагъа эки да таулу жашчыкъ. Ала бла бирге хорлайдыла тенгиз боранланы, душманланы... Хапарны бу жери алай ачыкъ сурап болуп кёрюнеди кёзюнге, жазыучу айтхан сёз болмай, керги зат болуп, сен анга шагъат болуп къалгъанлай. Алай эди хапарчыны Гомерни «Одиссейи» бла биринчи тюбешгени.

Орта Азияда жашчыкъ оруслу тенгизчиге тюбейди. Окъуй, билим ала башлагъан заманында. Ол болду жашчыкъгъа уллу орус поэзиягъа жолну кёргозтген адам. Бир кюн ол тенгизчи жаш, ётмек келтирип, сабийлени столларына салады.

— Угъай, — дедим мен. — Бизге биреуню ётмеги керек тнойюлдо. Биз быллай саугъаны алаллыкъ тнойюлбюз. — Тюзюн айтханда уа, бу ётмекни сейир татлы ийиси бизни башларыбызны хайран этген эди. Бу кыйын заманда мен битеу дуняда акъ ётмекден суюгени чакълы бир ашагъанла бардыла деселе, алай терк ийнанмаз эдим.

— Жашла, жаныма тиймегиз, — деди тенгизчи, къашларын да тнойюп. — Манга уллу пенсия берирге дегендиле... Хайдагъыз, къайдады бичагъыгъыз?

— Алай эсе... алай эсе, — дедим мен, — шёндю бизни ахабыз жокъду. Аны ючюн муну ал, — деп, жангыз китабыбыз «Одиссейни» узатдым.

Жашчыкъ тенгизчиге бек багъалы затын береди. Аны ичинде баргъан адыргы даулашха мен шагъат тнойюлме, алай, билеме, ол жашчыкъ игиликке игилик бла къайтарыргъа керек болгъанын ана сютю бла бирге билген болур эди. Ол насыплы ингир эди. Жашчыкъ ангылай болур эди насып деген, къууанч деген не болгъанын. Алай толу насыплы болур ючюн а, хар кимге да заманына, жыл санына кёре бир затла керек эдиле. Сёз ючюн, жашчыкъгъа бек алгъа — атасы, Одиссейча, урушдан къайтса, анасы аурумаса, сора жангы чурукъла, акъ кёлек, китапла, портфель, карандашла, альбом, бир аякъ машина... Сейир этеди жашчыкъ: ол «насып» деген затха не къадар сыйынады деп. Билмейме, ол жашчыкъ умутуна «насып» деп атай болурму эди — алай ол ангылай эди ачлыкъ деген, жаланнгачлыкъ деген, ананы мудах кёзлери деген жарсыгулу затланы.

Жашчыкъ иги адамланы юслеринден суююп айтады, алай жашауда аман адамла да болмай амалы жокъду. Ол базарда тюбеген саудюгерчи Айтекни атасы кибикле. Болсада, аланы юслеринден эсе, жашчыкъ иги адамланы: узбекли къатынны, оруслу тенгизчи жашны шуёху Валераны, урушну жигити, субай, жарыкъ Мухажирни юслеринден кёп ариу айтады. Ол тюбешиуле сабийни дунясын кёп жылла ётгенден сора да жарытып турлукъла-рына ишек къалмайды. Мухажирни анасыны сыфатын къурай, автор керти да таулу ананы сыфатын ишлегенди. Мухажир, кёп уруш одан чыгып келген жигит, сермешледе алгъан жаралары ашланып, андан ёледи.

Сёз ючюн айтханда, малкъарлы жаш Умайланы Мухажирни сыфатын кёргенме мен бу сыфатда. Аны анасы къайгъы сёзге келгенлеге: «Суюген балам, жангыз жашым къазауатдан къолума къайтды, къолумдан да кетди. Къадарны жазыуу алай болур эди... Балаларын кёрмей къалгъанладыла жарлыла ансы...» — дегенни айтады. Жилигъан а этмей эди. Уялгъан эте болур эди жилиргъа къайтмазлыкъ “Одиссейлерин” сакълап тургъан адамладан...

Жашчыкъны атасы уа къайтды. «...Эшик ачылды. Босагъадан а, къолунда да бир чумаданы бла, офицер киши кирди.

— Къонакъ аламысыз? — деди ол, жарыкъ ышара. — Да ма, биз да келдик...

Биз барыбыз да жерлерибизден тебалмай къалдыкъ. Сыйлы къонакъ атабыз эди. Биз жюз жыл, минг жыл сакълагъан атабыз. Бизни «Одиссейибиз».

Таулуно жүреги бек жумушакъды. Башхалагъа келмей тургъан насып эшигинги къакъса, кесинги, бир терслик этген кибик, сагъайтаса. Былайда да алайды. Жашчыкъ кесини къууанчында, башхаланы келмей

кьалгъан аталарына жарсый, кесини сабий оюмунда, аланы бир заманда да жанларына тиймезге дейди.

Авторну «Къыз къачырыу» деген повести бир кесек чамдан, масхарадан да юлюшлюдо. Жарыкъ кёллю жазыучу бу жол да кесине кертичилей къалады. Тау элде биринчи лётчик жашладан бири Чаммайланы Исмайылды. Ма ол, аэропланы бла эл башында тютюн ызын кьоя учуучу жигит, Жанбермезланы Ийналукъну кьызын тилейди. Ариу Марзиятны. Алай Ийналукъ жангыз кьызын юйю-кюйю болмагъан Исмайылгъа берирге деп турмайды. Ол оюмун алгъадан окъуна ачыкъдан айтады. Келген келечилеге да отказны басып иеди. Болсада аны эсини бир терен жерчигинде уа лётчик жашны юсюнден сагъышла башха тюрсюн да ала эдиле. Ким биледи, Ийналукъ лётчикни умутуна къалай жетеригине, не амал этеригине кьараргъа, аны сынаргъа сюе болур эди деригим келеди. Ансы, тюз акъыллы таулу киши, юйю-кюйю аманды деп, атасы уруш къазауатында жоюлгъан Исмайылгъа аны сылтаугъа салмаз эди. Ахырында уа ариу Марзиятны Исмайыл аэроплан бла алып къачханда, келинчик, ётюрюк, жияу, жалгъан сыйыт этип, дунияны кьа-ратханда, юйде сабырлыкъны Ийналукъ орнатады. Аны ёхтем этген бир зат бар эди бу ишни юсюнде: хар кимни кьызын «чархларына жау сюртюлмеген арбала бла къачыргъанларында», аны, Ийналукъну, кьызын а аэроплан бла къачыргъандыла. Бу гитче, къысха повестьде кьуралгъан сыфатла бары да башхадыла, аланы бири бирине ушамагъан энчиликлери барды. Болсада элли таулу юйюрню сыфаты кёрюнюп турады. Аны бир болумда этген иши. Тау адет да сыйынып. Сёз ючюн, Ийналукъну алсакъ, ол Состар элни бир адамы, повестьни аллында, узун календорунда олтуруп, бешик ишлей турады. Аны киши да эшитмеген сагъышлары повестьни



Элдар генерал Дептуев, Р.Афаунова, Залийханланы Ж. бла бирге

бютюнда бай этедиле: жалаңда таулу адамгъа тийишли сагъышла, адепкылыкъ жюрютюу саулай да юйде, тамагагъа тийишли намыс-адет да — была бары да бир болуп, повестьни магъанасын, сюжет ызын бай этедиле. Келинчикни, къайын къызын къачыртып, къайын юйюне жилиу-сыйыт этип киргени, тийрени саулай да арбазгъа жыйгъаны — бу затла уа энчи чертирча суратланнгандыла. Ол адетле кете барадыла. Алай тиширйу кеси башына не оноу этсе да, оноуну ол угъай, эр киши этгенча кёргюзтюп, ол эр кишини сыйын бютюнда бийик этерге итиннгени кёзбау туююдю деп, мен алай ангылайма бу затны. Аны кесини бир жашырын магъанасы болгъаны баямды. Повестьде, жашауда да ол зат сахна оюнча кёрюнесе да, аны кесини татлылыгъы барды. Татлылыгъы да, бир ариу тасхасы да.

Бушуудан толу чыгъарма

Элдарны «Акъ кърда къузгъун къанаты» деген повести малкъар адабиятта бек трагедиялы чыгъармаладан бириди. Уллу тарыхда адам къадарла къалай батханларын бла къалай аякъланнганларын кёргюзтеди бу повесть. Мен кесим, бу повестьни окъугъанда, кёп сагъыш этген эдим, адамны гитчелигини бла уллулугъуну юсюнден, аны къарыууну, къарыусузлугъуну, амал излей билгенини бла тынгылагъаныны юсюнден. Ол санга жангыз бир кере берилген жашауну багъасыны хар ким да бирча санаялмагъаныны юсюнден. Кимди тюз, кимди терс? Адам улу жашагъан минг жылланы ичинде игиликге саналгъан бла аманлыкъгъа саналгъан ангыламланы кюрешлерин бардырады. Ол кюрешде хорлап чыкъгъанла, хорлатханла да бардыла. Нек эсе да, бюгюн хорламгъа саналгъан зат тамбла хорлам угъай, айыплы иш болгъаны да тубейди.

Бу повесть терен магъаналы чыгъармады. Кёп затны юсюнден сагъыш этдиреди. Сюжет ызы урушну ал жылларындан башланып, таулула сюргюнден къайтхан биринчи жыллагъа дери жол ызлайды. Шургулуду повестьни аллы: саулай да бир тукъумну тамыры бла, чирчиги бла жокъ этерге кюрешген сауутлу адам. Ол атхан окъ, шошлукъну къачырып, терекден къар тюшюрген окъ. Сора, нени да кёрюп, кёп жылланы неге да шагъат болуп, кёзюн къакъмай тургъан къузгъун. Алай ол затла артда боллукъдула... Алгъада уа — Рамазан бла бирге чанагъа минип учхан жилтинкёз Зуриятчыкъ, парткомну къызы; Рамазанны атасы темирчи Назир, граждан урушну жигити; Рамазанны анасы, сора — арбазны сакълагъан къара къузгъун. Башчыланы Назир, коммунистлени жыйылыуларында Шамиюхну партиягъа ала туруп, угъай дегенни айтханды. Аны чуруму — граждан урушну кезиу-юнде Шамиюх, къазакъ станицада бугъуп, акъла бла кюрешге къатышмай, башын кечиндире айланнганды. Болсада Назир жанлы киши да болмады. Назир а Шамиюх болгъан партияда болургъа суймегенин айтды. Ачыкъ жюрекли Назир, женгиллиги хорлап, партбилетин парткомну секретарыны столуна атып кетди. Андан сора башланадыла аны къара кюнлери. Аны соруу этиучю юйге чакъырадыла... Аны андан ары жолу белгисиз болады. Бир адамны да жалгъан дау бла тутдурургъа суймеди Назир. Кесин тут-



Гуртуланы Элдар Мухамед Кармоков бла

дула. Оракъ, чалгьы, бичакъ, кьысхач ишлеген темирчини гюрбежисинде уа быллай алгьышла этиле эдиле: «Да бу налны жюриютген ат тауда, тюзде да абынмай жюриюсюн!» — дер эди Назир. «Абынмай жюриюсюн!» — деп кьатлар эди Жамал да аны ызындан. «Абынмасын!» — дегенни айтып, Рамазан да налны суугьа сугьуп чьгьарыр эди.

Алай эди темирчини ниет тазалыгьы, огьурлулукьну, тюзлюкню да кесине бойсун-ургьан уллу магьанасы, тамы да жашау жолну. Ангьылата эди анга Астемир шуёху, граждан урушда негери: «Биз аллай заманда жашайбыз, класс кюрешни отунда душманла бла бирге асыл жашла да кюйген заманда. Тюзлюкню кючюне ийнаныуун тас этмеген Назир жаланда тюзлюкню сакьлай эди. Алай болмады. Халкъ душманы болуп кьалды аны аты. Аны жашына, Рамазанга, энди жете келген жашха, дуния кьалай кёрюннген болур эди? Бютюнда Назир тутулгьандан сора, жыл да жашамай, анасы дуниядан кетгенде? Жашау кёп затха юйретген эди аны, окьургьа, ишлерге онг жокъ — ол халкъны душманыны жашыды деп. Болсада Рамазан, Жамал чакьырып, атасыны гюрбежисинде ишлеп башлады. Аны Уллу Ага журт уруш башланганында да алмадыла аскерге. Биягьы сылтауну этип. Артдаракъ алгьан эдиле, биринчиден трудовой фронтха, танкаланы алларын тыяр ючюн, урула кьазаргьа. Артда уа аскерчи кьаячыланы отрядларына. Ол заманда Рамазан сабийликден сюйген Зурият башхагьа баргьан эди. Алай аны сабийи ёледи, баш иеси да уруш отунда жоюлады. Уруш баргьан кюнледе тюбешедиле экиси да Состар элде. Анда туугьан эди алагьа улан. Анга Зурият Рамазан деп атагьан эди, сюйгенини атын дайым да кьайтарып айтып турур ючюн хар кюнден да, хар сагьатдан да, хар такьыйкьадан да. Алай ол затны кёрмеди Рамазан. Жигит кьаячы, жаралы болуп, душманны кьолуна тюшген заманда, кюрешдиле душманла аны кеслерине ишлетирге. Ол унамады. Артда уа Шамиюх аны, арбазгьа чьгьарып, кьара кьузгьун да кьарап тургьанлай, ёлтюрдю. Шамиюх Баш-

чыланы тукьум тамырларын юзерге сую эди... Алай кѣп жыл озгъандан сора, таулула сюргюнден эллерине-журтларына къайтхандан сора, тубеди Шамиюх Башчыланы Рамазаннга, аны бла бирге келди Назирни юйюне. Ол ачыуну кѣторалмай, Шамиюх алайда ёледи. Назир айтханнга кѣре, ол гюняхны ауурлугъун кѣторалмай кетди дуниядан. Повестьни баш ою-му: кеч-эртте болса да, тюзлюк хорламай къалмайды.

Дуния жаратылгъанлы адам улу сынагъан терсликле, адам сынагъан сыныкълыкь кечилмез затладыла. Аны кечерикле дуниядан кетип, башхала уа оноу этерге эркинликлери болмай... «Энди алагъа не да не?» — дегенле тубейдиле. Ол зат ёлгенлеге керек туююлдо. Саулагъа керекди. Аллай затланы ниетсиз адамла энтта да къайтармаз ючюн.

Къара къузгъун а аллай затны кѣп кѣргенди. Рамазанни жабылмай кългъан кѣзлерин да. Аны ёлтюрюп, акъ къарда баргъан Шамиюхну да. Къаягъа ёрлеген «эдельвейсчилени» да. Къуш уяда болгъан сермешни да... Барына да шагъат эди къара къузгъун.

Повестьни хар бир жигити кесини энчилиги бла бериледи. Ала бир бирге ушамайдыла, бир бирни къатламайдыла. Тау элни адамларына тийишли кылыкъ ышанла толу ачыладыла. Хар элни да кесини намыслы къарты, жашы, ныгъышы, къудурети. Жазыгучу, табийгъатны суратлагъанда, кѣккѣз тангъланы биргелерине келип, жарытады терезени. Жукъусуз сууну тауушуна тынгылайды. Тау таракълагъа окъа гуржаба жаяды. Келген жазгъа ахшы муратынача тубейди. Акъбет кышны алдаусуз болгъанына, таза болгъанына къууанады...

Игиликге къуллукъ этиу...

Адабият дегенинг игиликге къуллукъ этген бир затды. Андан болур, не тюрлю чыгъарманы алсанг да, анга жашауну бир кесеги сыйынады. Ол кесекчикде уа — эки да дунияны кюреши: тюзлюк жанлыланы бла терслик жанлыланы. Кертиди, жашау бара-баргъаны къадар, аланы атлары да тюрленеди. Алай болса да, жазыгучу биледи, окъуучуну да ийнандырады: кеч-эртте болса да, хар не да кеси жерин табар. Заманны барыуунда жонула кетип, сыйдам болурла оюмла. Гуртуланы Элдарны жигитлери аны юсюнден айтадыла.

Бюгюн биз Элдарны бир къауум повестини юсюнден айтдыкъ. Аны чыгъармачылыкь иши уа къайда теренди. Энтта айтылыр аны хапарларыны, чамларыны, новеллаларыны, романларыны юслеринден да. Окъуучугъа жуукъ болгъаны себепли, аны чыгъармачылыкь иши малкъар адабиятха эсли юлюш болуп киргенди.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ЭРМЕНБИЙ

повесть

«ЦАЛЛЮУ ЭТ, ЭРМЕН, ЦАЛЛЮУ ЭТ!»

Акъ жабыу жабылган кётюртмеде жатып солугъан бек зауукълу иш болур эди. Алай массаж этиучю киши бир да тынчлыкъ бермейди. Ол гёжефни деу сы-ртын ийлейди, сылайды, талайды. Бирде чимдий, бирде ыштап-уштуп этип ура, бирде уа азчыкъ къатыла да жангыдан туюе, Эрменни тынчлыкъын алганды. Мураты уа бирди: пелиуан гёжефни «шагютлерин уятып», алада болгъан, алада къалкъып тургъан кючню къаты сермешге хазырлауду.

Массажист Константин Лавров ауур санлы гёжеф Ксаналаны Эрменбийни жангы сермешге хазырлайды. Кёз аллына уа Сыйлы тёрге – пьедесталга чыкыгъан жангы чемпионну сыфатын келтирирге кюрешеди. Алай боллугъуна да ийнаньпыды. Лавров аны аллындагы атлет кертиси бла да чемпион боллугъуна ишексизди. Аны къолундан кёп айтылган спортсмен ётгенди. Бу жаш а бирине да ушамайды. Эти, саны бла да жыгышха жаратылып къалгъанчады. Болсада жарау этиу анга бирсиледен кем керек туйюлдо. Жылы жетген кишини «спорт формасына» тийишдирирге керекди. Отуз бла онсегизде, баям, башхалыкъ болур.

Алай бу массажла, ол ангылагъаннга кёре, ахыры-чеги болмагъан «жараула» аны эрикдире башлагъандыла. Бу азапдан эсе, деп оюмлайды Эрменбий, керти иште сыналган иги туйюлму эди? Жыгышха юйретген жыгышды. Былай талап турсала уа, кючюнг да кетер, тёзюмюнг да таркъайыр. Алай туйюлмюдю?

– Сен массажист туйюлсе, – дей бардырады Эрменбий Лавровха тырманын. – Сен азапчыса, – палачса, башхача айтханда. Мен жыгышыргъа керек эсем, ортагъа чыгъарны аллында адетдеча солургъа къоюгъуз. Бираз къалкъыргъа да. Сен а мени онгуму алып, болгъан кючюмю талап-жыртып, сора сермешге алай жиберирге умут этесе. Алай туйюлмюдю, айтчы.

– Тёзген эт, Эрмен, тёзген эт! Жыгышчыла атаманы болургъа сюе эсенг, – деди Лавров, гёжефни инбашларын ийлей.

– Сюймейме мен атаман болургъа. Чемпион болургъа сюеме. Сен а мени къыйнагъан этесе. Сен массажист туйюлсе, э-э, инквизиторса, – деди Эрмен. Сора, бу къужур сёзню тапханына ыразы болуп, шошайды.

– Палач, азапчы, инквизитор... Ол а ыспасынг, – деди Лавров, ёпкелеген ауаз бла.

– Сени атынг да келишмейди ишинге. Санга Лавров угъай, Крапивин атаргъа керек эдиле. Сыртымы мурса бла кюйдюргенча этгенинг ючюн. Сен мени хорларымы сюйсенг, жарлы сыртымы талап турмай, бир бишген тауукъ бла бир шампан келтирип, жыгышханьыма уа ол заманда къарар эдинг. Башхача айтханда, чемипон болурумю сюе эсенг, этими сойма да, къарнымы тойдур. Ангыладынгмы?

– Ангылайма, Эрмен, ангылайма. Бек тюз айтаса...

– Сени азабынгдан кытулсам а, жангыдан кюч-кыарыу жыйып башлар-
гъа керек боллукъду. Огъесе сен... хорлатырымы суйюп ишми кыйнайса
мени? Муну бир иги тала да, аякъ юсюнден туралмазча этми дегендиле
мени бла тюбеширикле?

– Хау, хау, тюппе-тюз алай айтхандыла. Болсада сен бойнунгу тап тут
да тѳзген эт. Ансы, барышня кибик, тарыкыгъанлай тураса. Шаугютлерин-
ге кыан ѳгерге керекди, ансы жукълап кыалгъаннга ушайдыла. Мен аланы
уятып, низамгъа тизерге керекме. Кыаты сермешде талмай ишлерча. Сен а
«уо шампан, уо тауукъ...» дегенлей тураса. Сен, Эрмен, хорлагъан эт ансы,
бир птицеферманы аллынга сюрюрге сѳз береме. Шампанда жууунду-
ругъа да. Алай ол зауукълукыгъа жетер ючюн, кыаты ишлерге, тамамлы
хазырланыргъа керекди. Кыоркыутама деп айтмайма, алай ол сени бла тюбе-
ширик «ѳмегенчик» сенден онбеш килограммгъа ауурду, анча сантиметрге
да узунду. Тамам он жылгъа да кичиди.

– Болама кыойчу. Тюбешсек, кѳрюрбюз ким ненча тартханын.

– Сен урушда околада гыт-гыт эте айланганда, ол жарау эте,
тюрлю-тюрлю эришиулеге кыатыша айланган жашды, сынамлы гѳефди.
Жыгыш дегенинг жыгышды. Ким ѳткюр, ким сынамлы, кыарыулу эсе,
ол жетишимли болады. Ол эм алгъа, юсюнге атылып, абызыратыргъа умут
этер. Ол аны амалыды, адетиди. Тюз да кыаплан секиргенча секиреди аны
аллына чыкыгъаннга. Аны бла сени кыоркыуталмазын да билеме, алгъадан
чотха алып кыой дегенлигимди ансы. Тренер айтырыкъ да олду.

– Ол кыаплан эсе, мен аслан болурма, – деди Эрмен.

– Бир мен кѳрмеген амал бла онларгъа кюрешсе билмейме ансы, кыор-
кыутуп этерин а юйюне элтсин.

Ол кезиуде тренер Павел Артамонович да кирди. Лавров бла, Эрмен
бла да саламлашды.

– Сен асыры бек кыйнама бу жашны, – деди ол Лавровха, кѳз
кыса.

– Тюппе-тюз айтады билген адам, ангылагъан адам, – деп, башын
кѳтюрдю Эрмен. – Хорларымы сие эсегиз, туюноп турмагыыз да, бир кесек
солума кыоюгуз.

– Сен кыайгы этме, Эрмен. Сен хайт десенг, мен сени жарагъан галет
кыалачла бла, татлы шоколад бла да сыйларма. Башы алынмагъан сютчюк
да ичерсе, – дегенни айтды массажчы.

– Хау, сютчюк бла бирге эмизикчик келтирирге да унутмагыыз сабий-
чикге, – деди Эрмен да ѳпкелеген ауаз бла.

– Шампан а, шуѳхум, хорлагъанланы ичгилериди. Анга тийишли болур
ючюн а сермешде утаргъа керекди, – деди тренер. – Алайды да, Туркестан
округну чемпионун кийизге «жабышдырыргъа» керексе. Ол бек кючлю,
ѳхтем да атлетди. Алай сени бюгаллыкыгъа уа ушамайды. Хайт десенг,
аллай чемпиончукъланы кепге кыяргъа боллукъса.

«ѳмегенчик», кертиси бла да, билек кючю, кыарыуу болгъаны бла
кыалмай, ѳхтем да жаш болгъанын кѳрмюдсю окууна айта эди. Ол, сюдо
белги бергенлей, мыллыгын алгъа атып, Эрменбийни абызыратыргъа умут
этди. Алай сюдоле, кыарагъанла, жаш кеси да Эрменбийни ол амал бла ша-
шдырыргъа кыолдан келмезин эседиле. Кыара кючю, хыны-сухулары да

«эмегенчикге» хайыр келтирмедиле. Алай аны белинден тутуп, арсарсыз аударалмазын, баям, Эрменбий да эслеген болур эди.

Жашны эсине эртте, бек эртте, туугъан журтунда болуучу сермешле тюшдюле. Аны жыгъыш амалын билиучюле, иш ала суйгенча терк къуралмаса, малкъарлылача чалдырып: «Цаллоу эт, Эрмен, цаллоу эт!» – деп башлар эдиле. Ол амал а кертиси бла да асламында жарап къала эди. Андан болур, уллайгъан гёжеф бу жол да, ол амалын этип, къарагъанланы сейирге къалдырды. Туркестан округну чемпиону не кюрешди эсе да, таулу жашны онглар амал тапмай, бир кесек шошайды, ишни къолгъа Эрменбий алды. Ол, «эмегенчикни» атлашына къарай кетип, бууунундан къысхач бла тутханча къысды, хыны тартды, сора, бурулуп, чемпионну тобукъгъа алды. Сырты жерге тийген гёжеф бу ишге кеси да сейир этип къалгъанча болду. Сора, сөөлди да, башын булгъай, жерге къарагъанлай къалды.

Эрменбий а, хорлау къууанчы кёкюрегине сыйынмай, къарамын стадионну трибунасына бурду. Андан а толкъун къарсла эшитиле эдиле.

Аны Сыйлы төрге ётдюрюп суюгенлеринде, озгъан жыллары, тауусхан жолу кёз аллы бла, бир сейирлик кинону суратларыча, озуп кетгеннге ушадыла...

ЫННАДАН ЭШИТГЕН ТАУРУХУ

...Узун бойлу мухолчу жашны кёрюмдюсю не менме деген гёжефни да сагъышха къалдырлыкъ эди. Онжети жылы да толмагъан жаш, келчигиз аллыма, база эсегиз, дегенча, ары-бери ауур атлай, жашла таба ышара къарады. Деу билеклерини шаугютлери къымылдай, бутлары да эмен терекле кибик, ол кимге да иги умут этдирмезлиги хакъ эди.

Бу «бугъачыкъны» онглагъан а алай тынч да болмаз, деди ичинден Эрмен, жашны кертиси бла да бугъа кибик бойнуна къарай.

Черек сууну жагъасында ариу талачыкъда къаты сермеш башланды. Биле эдиле Мухолдан келген къонакъла жыгъышны эм къатысы энди боллугъун. Кашхатаучула да сезген болур эдиле къонакъ жаш бу жол алагъа уллу хурмет этмезлигин. Нек дегенде, аны бир эллилерини иги кесеги, биргесине келип, кёл этдирирге хазырлыкъларын билдирген эдиле.

Жыгъышыу иги да башлангынчы, эки да жанындан кёл этдириучюле «кеслериники» жанлы болуп, къычырыша тебиредиле.

– Ий, маржа, Эрменчик, бу мухолчу жашчыкъны сырт орамын салкъын кырдыкга бир жабышдырчы.

– Эхе, жигит, къашхатаучу жашланы жыгъышыргъа бир юйрет! Хомух болма, хомух болма... Ыхы, ма алай, энтда бирчик силдечи къарындашчыгъыбызны!

Бир жанына да къатышмай, жукъ да айтмай тургъан, жыгъышха гузабасыз къарагъан бир киши бар эди. Алай ол ким жанлы болгъанын эслеген алай къыйын да туююл эди. Ксаналаны Ахмат, алгъа ийилип, бёркюн да терен кийип, гёжефледен кёзюн алмай къарай эди. Быллай эришиулеге Ахмат бек суйюп келиучю эди. Келгенде уа жаш заманы, кеси да кёплени сырларындан салыучусу эсине тюше эди.

Шёндю уа ол Эрменчигини, тулпарчыгъыны сермешине къарай эди.

«Ий, маржа, балачыкъ, эслеп узал. Къаты бол, хайырсыз, утдуруп иесе. Ма алай, ыхы, тапчыкъ узалдынг... Арыгъанынг кёрюнюп турады. Алай къонакъ жаш да талмагъанды деп айталмам. Ыхы, алай эт, алай. Энди уа чаллю этерге керекди...»

Жаш, атасыны оюмун эшитгенча, алгъаракълада жарагъан ол амалны этип, мухолчуну тюпге урду.

Къашхатаучула, бютюн да бег' а жашыракълары, асыры къууаннгандан, бёрклерин ёрге сызып башладыла. Бирини бёркю уа, тёнгерей барып, черекге ташайды да, ол да жыйылгъанланы аз кюлдюрмеди. Таматаракъла уа гёжефлери хорлагъанына ичлеринден къууанадыла. Тышыннан а сездир-мезге кюрешедиле. Къонакълагъа бет этгенден болур эдиле. Жаш къауум а... аланы быллай кезиуде ким тыяллыкъ эди?! Кюн а жашил сыртладан ауа башлагъан эди...

– Ата, а ата, къалай эди тутушханыбыз? – деди Эрмен, юйге келгенлеринде. – Ыразы болдунгму ол махтанчакъ къонакъчыгыбызны алай жыкыгъаныма?

– Тюзюн айтханда, осал къармашмагъанса. Ахырын да таза ётдюргенсе, шарайыпсыз. Алай бир-бирде мангылайынгда огъурсузлукъ да эслене эди ансы. Ол иги туюнолду. Ол жыгъышчыны кючюн ашайды, кем этеди.

– Алай «къанын да къыздырады». Кесинг айтмагъанмы эдинг алай?

– Къыздыргъанны да къыздыргъан биледи. Мардадан озмазгъа керекди. Къызгъан къан къайнап башларгъа да болады. Кемсиз огъурсузлукъ кёз байлайды, сокбур этеди. Эслер затынгы иги эслемей башлайса, бек къызсанг. Быллай кезиуде уа ишни башы сабырлыкъды. Сора, дагъыда айтырым, жыгъыша туруп, чаллюу этерни аллында гёжефни атлашына къара, ауурлугъун къайсы жанына аудургъанын эсле.

– Аны уа унутмам, ата.

– Охо, алай эсе. Бир айранчыкъ да ич да, солугъан эт. Нальчикде да хайт деп, иги хазырлансанг, жетишимли болурса деп ийнанама. Энди уа бар, солу.

Дуния жай кечени хычыуун шошлугъуна батылыпды. Жууукъ кёкден толгъан айны берекети жайылыпды. Эрменни кертме терегини ууакъ чапыракъчыкълары, аз эшитиле, шууулдайдыла. Жашчыкъ ёсюп келгенча, бу къууатлы терек да, жыл сайын жашил къапталчыгъын алышындыра, арбазгъа омакълыкъ къоша ёседи. Аны Эрмен туугъан кюн орнатхан эдиле. Аллай адет жюрюй эди жаш гёжефни туугъан ташында. Кертме терек тийишли мардасына жетип эди. Сакъ жел къатылса, аны къаты бутакъчыкълары Эрменни терезесин къагъып бир башлар эдиле. Балдан татлы кёгетлери уа азмы къууанч келтире эдиле терекни иесине, аны тенгчиклерине да! Бир жол а ынна аны кёгетлеринден бир сейирлик кертме халыуа да этген эди...

Жукъу нек эсе да келмей эди. Кюндюз болгъан ишле Эрменни акъылын, эсин да бийлеп тургъанданмы болур эди? Ким билсин.

Жашчыкъны эсине энди ынна бир талай жыл мындан алгъа айтхан бир таурух келди. Сырты жерге тиймеучю киштикни юсюнден. Къайдан атсанг да, тёрт аягъына сюелип къалыучу киштикни. Сейирлик таурух эди. Эрмен бу талгъыр жаныуарчыкъны «сыртындан салыргъа» кеси да бир кёрген эди. Ол а, сыпдыры-ып-бурулуп, аякъларына «къонуп» къала эди.

– Бир жол, – деди ынна, – Файгъамбар, узакъ жолунда арып, къыр-

тишчикге жатды да, жукълап къалды. Къайдан эсе да бир жилин келди да, аны аузу ачылып тура эди да, тамагына кирди. Файгъамбар уянды, солур амалы болмай, амалсызгъа къалды. Алайлай, бир киштик, чабып жетип, ол жилинны къапды да, суууруп чыгъарды, сыйлы жолоучуну палахдан сакълады. Ол бу жибексырт жаныуарчыкъны сыртын сылады да, киштик файгъамбарны плащыны этегинде жукълап къалды. Жолоучу уа жолуна барыргъа керек эди да, ол киштикни уятмаз ючюн, бичагъын чыгъарып, этегин кесип кетди. Андан бери, дейдиле, Файгъамбар сыртын сылагъан жаныуарчыкъны сырты жерге тиймейди...

– Нечик ариу таурухду, – деди Эрмен. – Киштикни насыбы бар эди. Бизге уа сыртыбыз жерге тиймез ючюн нечик кѣп кюреширге керекди. Киштикча гиртчи, аныча мадарымлы, жиясырт болур ючюн.

* * *

– Курсант Ксанаев сизни буйругъугъуз бла келди! – деди жаш, кабинетге киргенлей.

– Игиди сора. Олтур, келдинг эсе. Танышайыкъ, – деди Орджоникидзе жаяу аскер училищаны начальниги. – Бу къагъытларынгы ичиндеги пакет а неди?

– Грамоталарымдыла, жолдаш начальник! Спортсменме, жыгъыш бла кюрешеме. Бизде, Малкъарда, бу бек жайылгъан спортду.

– Да ол а игиди да, курсант Ксанаев. Офицерге спорт хазырлыкъ теория билимден кем керек болмайды. Солдатларына юлгю кѣргюзтюр ючюн, уруш аулагъында да жетишимли болур ючюн. Тюзмюдю айтханым?

– Бек тюздю, жолдаш начальник!

– Кючюнгю сынар жашла уа бизни училищада бек терк табылырла...

– Хазнамы, жолдаш начальник, – дегенни айтды курсант, кѣзюн къакъмай. – Мени алыкъын киши жыгъалмагъанды.

– Алаймы дейсе? – деп, начальник, кѣзлюклерин тешип, таулу жашха тюрслеп къарады. – «Хазнамы» дейсе... Мен а алай сунмайма. Да охо, сени хунеринги керти иште сынарбыз. Бизде эркин тутушууну таулулада жюрюген жыгъышдан бир кесек башхалыкълары да барды. Алай баш жоругъу уа бирди – тутуп, адуруп, сыртын жерге жабышдыргъан. Аны уа капитан Кантемировну гѣжеф къауумунда кѣрюрге боллукъду. Ангыладынгмы, малкъарлы спортсмен Ксанаев?

– Антыладым, жолдаш...

– Игиди, ангыладынг эсе. Биз къоншулабыз, Дигорияданма мен. Тюз да сизни чекден узакъ болмай туугъанма мен да. Таулу жашлада танышларым да бардыла. Жугъутур уугъа бирге жюрюй тургъанбыз. Атам а бызынгылы тенглери бла малкъарча сѣлешичю эди. Бу ариу тилге ол къалай юйреннгенини хапарын а бир тап заманда айтырма.

– Кетерге эркин этигиз!

– Эркинсиз! – деди тамата, курсантха ыразылыгъын билдире.

Эрмен, кюзгюча жылтырагъан жангы чурукъларын къыжылдата, шарт атлай, кабинетден чыкъды.

КЪАНЛЫ УРУШНУ КЪАНАТЫ

Кюнчыгыш жанына тутуп кыстау келген душман, элени, сахарланы кюйдюрюп келген фашист аскер, Ростовну да ууучлап, Кавказ таба айланганда, Орджоникидзедеги аскер-пехота училища, жаш командирлени хазырлау ишин жангы программагъа кёре терк хазырлау ызгъа кёчюрген эди.

Спорт эришиуле, спартакиадала дегенча затланы бир жанына салып, жаш командирле аулакь сермешлеге хазырлана эдиле. Сейирлик сауут – миномётну Эрмен бегирек да жаратды. Душманны юй мекям артында, дуппур артында, терен траншейледе окьуна ура билген миномётну тасхаларына тюшюне, Ксаналаны жаш да боллукь ачы сермешлеге кыстау хазырлана эди...

Адыргы солуу ууахтыларында Эрмен, кьайгылы сагьышларына батыла, терен ахтына эди. Адамла бир бирлерин нек ёлтюрөдиле, немис бизге нек чапханды? Кюч-кьарьуунгу сынаргъа сие эсенг, амал азмьды? Уллу стадионлада, эркин талалада тюбөшип сермешир оруна адам кьанын нек тегөдиле? Эрменбийни кез аллына уа ол кинохроникалада кёрген ёртенле, бузулгъан юйле, ажымлы ёлген адамла келе эдиле. Урушну кьара кьанаты, кьанлы кьанаты битеу да кёкню жабып кьойгъанчады. Кьазауат палахы Ксаналаны Эрменбийни туугъан ташына да жууукьлаша келе эди.

...Аскер-кьазауат жолу быллай ахырзаман кюн башланырын таулу жаш бир да билмей эди. Быллай сууукь, жауунлу да кюн атландыла фронтха училищаны жаш офицерлери. Эрменбий аскер жолоучулары бла бирге, жибиген ауур гетенни тюбюнде, бир бирге кьысылып, «зис-5»-ни гюрюлдегени башларын жалкьытып, кьанлы сермешле бара тургъан ёзеннге чыкьдыла...

Душманны кьазауат кючу Волгагъа жетип, Сталинградда ачы сермешле баргъанларын эшитгенде, жашла командирлерине соруулу кьарадыла. Ол кёпню кёрген аскерчи, баям, биле болур эди ишни-халны.

– Энди иш кьалай боллукьду, душман Сталинградха жетген эсе? – деди Эрмен таматарына.

– Ишни уллусу энди башлана турады, шуёхларым, – деди кьонгурмьй-ыкь аскерчи. – Уруш ахыр чегине жетгенди. Пружинни андан ары кьысылыр тиежеги тауусулгъанды. Энди, жашла, дунияны титиретген кьазауат Волганы жагъаларында кьыза барады. Башхача айтханда – историялы баталия. Биз да ол ишден алай кенгде туююлбюз.

Бир талай кюн озуп, Эрменбийни командирни землянкасына чакьырдыла.

– Лейтенант Ксанаев, – дегенни айтды таматасы. – Бизни участкада ул-лу ишле башланыргъа боллукьдула да... аладан бир хапарчы «кьонакь» керек боллукьду. Башхача айтханда – ол «язык» дегенлери. Сени оноунгдагьы жашладан бу ишге жарарыкь эки жигитни сайла да жууаплы нше хазырла. Эрттен бла жолгъа атланырча.

Бу айтылгъаныча байтамал иш болмагъанын Эрмен арсарсыз ангылады. Фронтха кёп болмай келген жашчыкьладан заданиягъа тийишлилерин тапхан, баям, алай тынч да болмаз эди. «Кьара тууар богьу басмагъан» субурунчукьла душман аскерчини жаны саулай кьалай келтираллыкьдыла?

Аны марап къакъ-гъан бир иш, жангы келинни келтиргенча алып келген а – башха. «Языкны» келтирмей амал болмазы уа хакъ эди...

«Жигитледен» бирине Эрменбий кесин айырды, биргесине уа Володя деген сибирьчи жашны алды. Ингир бола экиси да жолгъа атландыла. Душман орналгъан траншейле таба иги кесек барыргъа тюшдю.

– Сууукъданмы къалтырайса, къоркъгъанданмы буюкъгъанса? – деди Эрменбий тенгине, шош эшитдире.

– Кесим да билмейме, – деди жаш, жашырмай. – Мен уучума. Эрленни тюшюре айланганма, сюлесин ууда окъуна бола тургъанма. Бир жол а бойнакъ айыуну окъуна абындыргъаным болгъан эди... Быллай «уугъа» уа биринчи чыкъгъанымды. Кенгден болса, фашистни мангъылайын марап окъуна атар эдим... Сен а, быллай ишлеге, баям, бара тургъан болурса?

– Угъай, шуёхум. Кертисин айтсам, уугъа да жюриюегенме. Айыуну уа... циркде болмаса, кёрген да этмегенме... Тохтачы. Энди ишге-халгъа къарайыкъ, – деди Эрменбий. – Сени позициянг быллайдады. Белгими сакъларса. Мен а тыншчыкъ барайым. Къалауур алышынган заманлары болур дейме. Баям, «келинчикни къачырыр» заман жете турады.

Ёрелешгенде бетден-бетге чыгъаргъа юйренген Эрменбийге энди немисни арт жанындан жанларгъа тюшдю. Тауушсуз, шыбыртсыз... Мындан эсе уа, деди ичинден, бетден-бетге къарашып жууукълашхан кёп да табыракъ кёре эдим. Бир тюрлю алдаусуз, фитна-митнасыз.

Алай душман аскерчи бла «таньшыргъа» башха амалы болмай, Эрменбий узун шинелине чулгъанып тепчий тургъан къалауур таба жанлай тебиреди. Мынга энди кел бизге къонакъгъамы дериксе? Жашау-турмушугъуздан бир хапар билдир депми сорлукъса? Хау, сени бла хапарлашыргъа хаппа-хазыр болуп тура эди дейди бу узунлахий «келинлик». Алай эсе уа, жан устуккум кечгинлик...

Таулу жашны салта кибик жумдуругъу башына оюлгъанда, фашист къалауур, «къуркъ» дегенден башха жукъ айталмай, сюелген жеринде чёгелей башлады. Аузуна буштукъ салып, къолларын байлагъан кёп заман алмады. Бу затха жашла алгъадан жарау этип юйренген эдиле. Душман автоматны уа Эрмен къар куртха атып ийди. «Кеси да аз ауурду да, темирин да кётюрюп айланмасам». Булут артына бугъунуп тургъан ай акъ къаргъа саргъыл жарыгъын жая, Эрменбийни ишине бийикден тамашалап къарай эди.

Сибирьчи жаш «кийикни» жаратды, жаягъына бир эки ыштап-уштуп этип кёрдю.

– Оздуруп иш а ийген болурмуса, не эсе да солугъаны эшитилмейди, – деди уучу жаш.

– Давай-давай, заман оздура турмайыкъ да, теркирек жетдирейик жерине. Ансы жолдашлары къозгъласала, солугъан-молугъанны кёзюбюзге кёргозтюрле.

Жер юйчюкде да «келинлик» эс жьялмай турду. Ксана улуну къайгъылы этди. Ол быллайда къангкъайып къалса, Эрмен аскер борчун толтуралмай къалгъанча боллукъ эди. «Къонакъны» тапсыз хырылдагъанын ол бир да жаратмады. Ахырында командир Эрменнге бурулду.

– Теркирек эс жыйдырыгъыз, хапар айтальчыра этигиз. Алай болмаса... жангъысына барыргъа тюшерикди, – деди ол. Командир, баям, кёлю бла айта

болмаз эди. Нек дегенде, кылауурлары «кырагъан» немислеге, «ол жарамайды, жангысын беригиз» деп даулагъан болмачы иш эди. Халына кёре, командир Эрменни бу жууаплы иши ючюн махтардан кери эди. Ыразы болмагъаны ауазындан, кырамындан да билинип тура эди.

Военфельдшер да кыолдан келгенни аямады. Нашатырь спирт да ийисетди. Алай немисли аскерчи хапар айтыр тиежекге жеталмагъаны кёрюнюп тура эди. Хагагъа уа мени башым кыалгъанды деди Эрменбий. Не амал этсин адам?

– Уважаемый башист, башынгы итле кемирлик! Дорогой «язык», языгынг юзюлюп тюшерик, айт бир зат, кыуруп кыаллыкъ? Мени жангыдан кечеги жолгъа чыгъар кючюм кыалмагъанды, кючюкле азыгъы болур эсенг да. Немисча окыуна жанша, жашамай кыаллыкъ. Водка, шнапс да ичирирме, ичинг тёгюл-люк!.. – деп кюрешди Эрменбий.

Шнапс хапарымы тирилтди, водкамы эс жыйдырды, алай бир заманда «келинликге» жан кире башлады...

– Игиди, – деди ахырында ол ыразы болмай тургъан командир. – Алай энди, Ксанаев, былай ишге баргъанда, эслеп узала тур. Былай, тапчыкъ... Ангыладынгмы?

– Так точно, ангыладым, жолдаш командир! Былай тынщчыкъ, тапчыкъ кыатыла турурбуз.

Немис келечини алып кетдиле. Артда айтханларына кёре, ол «тил тутуп» кёп кыйнамады соруу этгенлени. Билгенинден толу хапар берди. Адетдеча сыйланды. Жаны сау кыалгъанына ийнанды.

Бу болгъан иш ючюн Эрменбий бла аны тенги да аскер саугъагъа тийишли болдула.

...Сталинград жанындан а мингле бла топла атылгъан тауушла шарт эшитиле эдиле. Кёк да ол атылгъанладан жашнай эди...

– Лейтенант Ксанаев, – деди командир, столгъа жайылгъан аскер картагъа кыарай. – Тасхачыла билдиргенге кёре, ма былайда душманны мотовзводу кыоушуп турады. Сени миномётчуларынг аны жокъ этерге керкедиле. Аскер буйрукъну ангыладынгмы?

– Ангыладым, жолдаш майор.

Ксана улуну миномётчулары аскер буйрукъну айыпсыз толтургъан эдиле. Минала хазна кыалмай бары да тийишли жерлерине жетген эдиле. Душманны мотовзводу чач-тюк болгъан эди...

Ачы уруш а барады. Кыашхатаучу жаш да, аскер борчун намыслы толтура, боллукъ хорламны сыйлы ишине ёз юлюшюн кыоша, жанын-кыанын аямай сермешеди. Сталинградда ууатылгъан душман энди келген ызы кюнбатышха кыача тебирегенди. Алай уруш жолла уа алыкъын тауусулмайдыла. Кызауат оту селеймейди...

«БИР СИЗГЕ ТАНСЫКЪДАН СОРА...»

«...Багъалы анам, эгешчиклерим, мени ючюн кыайгъы этмегиз. Сау-саламатма. Душманны келген жерине сюрюп барабыз. Бир сизге тансыкыдан сора кыайгъы жокъду. Болса да бир кюлкюлю ишни юсюнден а айтайым. Алай ол манга ал бурун алай кюлкюлю да кёрюннген болмаз эди. Да ма

бузулгъан, бал-чыкъ жолланы биринде, мешинабыз къар къатыш сюленнге батып, чыгълмай къалды. Немис къачып, биз а къуууп баргъан сагъатда бу бек бедешлик иш болгъан эди. Биз мешинадан секиришип тюшдюк. Мен, алгъаракъ къармашып, аны инбашым бла тюртюп чыгъара тебиредим. Мешинаны чыгъардым, кесим а аны чархларындан къалгъан бузлу кёлге жыгъылып, башдан-аякъ жибидим. Сууугъ' а къысадан-къыса барады. Бу ахыр заманда кийимле алышындырыр амал да жокъ. Сора командирибиз мени хатамдан деп алгъа барыуну тыймаз ючюн, бир амал излей, тегерекге къарады. Насыпха, бир арбачы къартчыкъны эслеп, аны чакъырды. Украйынлы къартчыкъ, халны ангылагъынчы, бир кесек къоркъгъанчыкъ да этди. Алай командир анга «боевой задания» бергенде, жары-ды, аскер буйрукъну толтурургъа хазырлыгъын айтды.

– Бу жолдашыбызны юйюнге элтип, юсюне-башына къарап, частын жетерча этерге керекди. Ангыладынгмы заданияны? – деди командир.

– Ангыладым, жолдаш командир! – дегенни айтып, ол кишичик мени арбасына миндирди. Юсюню тончукъ бла жабаргъа кюрешди. Бу огъурсуз сууугъ' а борбайны къатыдан-къаты ала барады. Санларымы къалтырауукъ бийлегенди. Къалай-алай болса да, ол кишичик мени юйюне келтирди, арсарсыз хамам къурду, кийимлерими уа тиширыулагъа буюрду. Этими чюгюндюр аракъы бла ышый, бираз уртлатхан да этип, бу халал кишичик адам санына къошду. Андан сора уа таныша башладыкъ. Атымы эшитгенде, ол жолгъа дери аллай ат эшитмегени ючюн сейир этди.

– Атынгы къалай ангыларгъа боллукъду? Бир къужур эшитиледи, – деди тамата.

– Атым а – Эрменбий. Башхача айтханда – Эрмен гиназы.

– Да гиназланы тауусхан ушай эдиле да.

– Бизде аллай атла эрттеден жюрюйдюле. Орусбий, Эрменбий... дегенча. Алай мен бий да, гиназ да туююлме. Мен совет аскерчиме...

Танг бола, сыйлы къонакъбайларым мени жолгъа къурадыла, азыкъчыкъ да салдыла.

– Жолунг болсун, эрмен гиназы, – деди тамата.

– Ахшы жолгъа бар. Анангы къолуна сау-саламат къайт, – деди халал бийче. Къызы уа жукъ да айтмай, ышарып къойду. Сора, терен ахтынып, юйюне къачып кетди.

Частымы тамам эки кюн да озмай жетген эдим... Ма аллай ишле. Аны бла письмому тауусама. Огъурлу кюнде тюбешейик. Эрмен».

Алай бу къагъыт Къашхатаугъа жетерге, аны халкъы, эшелонланы толтуруп, кюнчыгъышха кетип баргъанын а Эрменбий билмей эди. Аны отлу жоллары уа кюнбатышха, Германиягъа, уруш башланган Берлиннге элтип бара эдиле.

Жаш офицер бу къанлы къазауатны фашистле уясында тауусур муратда, жанын-къанын аямай сермеше эди. Ёз халкъы уа, жеринден-ташындан къысталып, сай ёзенлени чарсында кёзкёрмезге жол атып бара эди. Эрменни юйю, ол суйген кертме тереги да иесиз къалгъанларын аскерчи жаш билмей эди...

СЫРДАРЬЯНЫ БОЗ ТОЛКЪУНЛАРЫ

Кюн болган кюнчюн жерге тегюп бошагъанчады. Хауа ассыры исси-ден, уюп кьалгъаннга ушайды. Акътерекле, чапыракълары, бутакълары аз да кымылдамай, кьолдан ишленген суратлагъа ушап турадыла. Юйрен-мегенлеге бу мардасыз кызыулуку, эркин солургъа окъуна амал бермей, айтып-айтмазча азап чекдирип турады. Къачар, бугъунур жер а жокъ...

Аскерчи жаш кителин тешди, келегини жагъасын, женглерин бошайтды. Уллу черекни юсю бла этген кепюрге бир кесек мычыды. Тёбденден бир адыргы сериуюн келгени ююнмю, огъесе туугъан ташында кьалгъан тау сууму эсине тюшдю... Ёргеде Нарын деген уллу черек, андан-мындан кьошула келген суучукъланы жыя, бери жетген жеринде атын тюрленди-ре, Сырдарья бола эди. Мындан ары, уа, алгъынча хыны-суху этмей, боз толкунларын сабыр элте, кьум ёзенлеге, узакъдагъы Арал тенгизине бара эди. Аны желим топураклы жагбаларында таш-агъач кёрюнмей эди, хазна битим да эсленмей эди. Муну сууу Нарындача, ариу-таза да туйюл эди. Къазанда къайнай тургъан биямукугъа ушай эди.

Сууну бирси жанындан уллу базарны гууулдагъаны бёлконе-бёлконе эшитиледи. Бу сейирлик уллу, къууатлы да базаргъа жууукъ айылладан, узакъ кишлакъландан да жыйыла эдиле кьыргъызы, юзбеги, таджиги, дунганы да. Барын да бирикдирген, барын да жыйышдыргъан жер эди Къара-Сууну базары.

Андан бурулгъан болур эди бери аскерден келген жаш да. Башха жашла да ахлуларын, бир жерлилери излей, бери келе эдиле. Кечгюнчюле-ни, сазбет кавказлыланы мында бет сыфатларындан окъуна арсарсыз танып кьоя эдиле.

Аскерчи жат, шаркь базарыны тюрсюнлерине сейир эте, шаптал, хурма, эрик ийиследен, сатыгучуланы хахайларындан башы тегерек айлана, бир гетен жатманы аумасына жанлады. Жюзюм тёбеле, хууан къалаула туйюл эдиле шендю аны къайгъысы. Ол излеген ата журтлулары эдиле. Аланы кёбюсю, асламы окъуна, къазак тюзледе, кьыргъыз элдеде болгъанларын ол биле эди. Бери уа алгъаракъ келгенле юйретип келген эди.

Къарамы сют-бишлакъ сатылгъан ызда айлана тургъан бир тиширы-угъа илинди.

– Айып этме, эгечим... Сени къайда эсе да кёргеними эсеме тюшюрал-май турама. Сюргюннге дери къайда жашагъансыз?

Бу аман дунияда соргъаннга арсарсыз жууап берген адет да унутулуп эди да, тиширыу арсар болду. Сора, жашны къарамында бир тюрлю харам-лыкъ эслемей, аз ышарды.

– Мен сени таньялмайма... Кесим а Бабугентденме, андан кечюр-ген эдиле бизни... Сен а кимни жашыса? – деди тиширыу, арсарлыгъын хорлай.

– Тохта-тохта, уруш аллы жыллада анда районну олимпиадасы бол-гъан эди. Биз да, сизни школугъузну арбазына жыйылып, ариу тизилип... Сен а школчуланы, спортчуланы алларында селешген эдинг...

– Кёп бармай а ол арбаздан фронтха атланган жашланы ашыргъан эдик. Атангы атын айтмадың.

– Ксаналаданма. Агам Ахматны уа битеу да районда танымагъан жокъ эди.

– Эришиуледе гёжеф жашларыбызны жыгып кетген Эрменчик сен туйюлмюсе? Мен а Османладанма. Магометни эгечи. Темирбашны туугъан эгечи.

– Хау, гёжефлеригиз бла эришгенибиз эсиме тышдю. Айтылгъан къарындашынгы уа ким танымайды битеу да Малкъарда! Аны юсюнден аз таурух эшитмегенме. Фронтха кетгенин да эшитген эдик. Къалай болуп къалды къарындашынг, саумуду таула жигити Тимирбаш?

– Фронтдан а сау къайтхан эди. Алай энди уа, жаралары ашланып, ашагъаны-ичгени жарашмай, бек тыогенгенди къарындашым. Къаты ауругъанына кёчгюнчюлюкню ачыуу да къошулуп... Кеси адамларыбыздан кенде къалгъанбыз да, ол да къыйнайды, жунчутады. Амалынг болуп, бир келсенг, уллу къууаныр эди, къайгысы селейир эди. Кечеси-кюню да – тешек. Жашаудан тыогюлгенди...

– Къайсы элдесиз, эгечим, къалай барыргъа керекди Малкъарны айтылгъан жигитин кёрюп ючюн?

– Да эл а узакъ туйюлдю. Автобус, жарым сагъат да бармай, жетдирир. Джалалабаддан бир жаныракъда...

Эрмен бир эшилген четенни алды да, аны хууан, жюзюм, шаптал дегенча затладан толтурду. Сора иги кесек гранат да алды.

– Была адамны къанын жангыртадыла, къарыу къошадыла деп эшитгенме билген адамладан.

– Бош къыйналдынг, харип, – деди Эрменни жангы танышы, эсги да танышы, Темирбашны эгечи. – Быллай затланы ашар къарыуу да къалмагъанды жашны.

«ТЕМИРБАШХА ЁЛЮМ ЖОКЪ...»

Айтылгъан жигит темир ундурукъда жатады. Мудах къарамы юзбек юйчюкню къамиш чорбатына бурулупду. Жууургъан орнуна уа саусузну санларын баймёз жабыу жабыпды.

Юйчюкге бир къонакъ «ажашханына» саусуз къууанды, ышарды. Ол, кючюн салып, арыкъ къолун келген къонакъгъа узатды. Къыйын аурууну азабы Османланы Магометни, таурухлада айтылгъан Темирбашны агъаргъан бетинде кёрюнюп турады.

– Кел, жууукъ бол, къарындашчыгъым, – деп, бютюн бек къууанды Магомет, келген жигит Ксаналаны Ахматны жашы болгъанын билгенде. – Былай олтурчу. Нечик уллу киши болгъанса, Эрменчик. Ол мен эришиуледе кёрген гёжефчик... Мен а, кёресе... артал да кюч къалмагъанды. Ауруу быллай чекге жетдирир деб’ а кимни акъылына келлик эди! Ахыр ууахтым мени бу чекге жетдирир ючюнмю аяп тургъан эди деген да келиучюдю эсиме. Мен къатышмагъан не уруш, не къазауат къалды? Барындан да къутула келдим. Энди уа...

– Хайт де, тамата, Темирбаш бу жол да къутулур, – деди Эрменбий, саусузну къолун сылай. – Сен алыкъын кёп жашаргъа керексе.

– Тыоз да кече къарангысы жайылгъанлай, аллай жетел башланады. Тамагъымы тырнаууч бла тырнагъанча ачытып. Бир жол а башындан, ол

кьамишледен скорпион дегенлери тюшмеймиди тюз да кёкюрегиме. Мен аны юсюмден ата да кюрешмедим. Ыхы, дедим, бусагьат аурууу, азабы да тауусулур, сары кьурт уулу гетменин чанчханлай. Ол а, бир сууукъ зат, тыншчыкъ кетип кьалмазмы. Истемегенден болур эди.

– Мен аны ючюн айта турама да – Темирбашха ёлом жокъ деп. Алай туююлмюдю, тамата? – деди Эрменбий, жарыкъ ышара.

– Кесим да алай сунуп тургьан эдим. Арт кезиулеге дери. Граждан урушда кьазакьладан кьутулгьан, озгьан кьазауатда уа фашист жесирликден кьутулгьан, кертиси бла да, башыбыз темирден болур эди ансы деп туруучу эдим.

– Кьадар, жазыу алай болур эди.

– Титону башчылыгьында сермешген югославлы жашла бла бирге да аз ачы сермешге бармагьан эдик. Артда, кесибизникиле бла бирге, Берлинге жулдузлу танкга минип киргенибизде уа, шуёхум, энди жюз жыл жашасанг да эркинсе, киши сейир этерик туююлдю деген эдим.

Саусуз терен ахтынды, сора, эсине дагьыда бир сейирлик зат тюшгенча, башын кьымылдата, ышарды.

– Ёмюрюбюз кьазауатлада кетди, Ахмат улу. Ахыры уа бу темир ундурукъчукьга жетип тауусулду. Айыплы иш... Сен а, кьарайма да, атанга ушап тураса. Ол да кьаты санлы киши эди.

– Жастыгьынгы табыракъ салайыкъ, —деп, Эрменбий айтылгьан жигитни мудах кёзлерин жууукьдан кёрюп, анга жаны ауруду. Кертиси бла да – темир ундурукъ... Быллай жигитле жашау жолларын былаймы тауусадыла?..

Кьонакьны сыйлагьандан сора, Магометни эгечи айтылгьан кьазауатчыны аскер кителин келтирип, Эрменбийге кёргозтдю.

Совет орденле, майдалла бла бирге кительни хуржун башында ол югослав орденни да кёрдю.

– Маршал Титону штабында берген эдиле ол кьыйырдагьын, – деди Темирбаш. – Алай барындан да сыйлыгьа уа «За взятие Берлина» деген жылтырауукьну санайма. Ол эди муратымы толгьаныны белгиси. Алай аланы барындан да бизге энди не хайыр. Мени бек тюгендирген а, кьарындашчыгьым, кьуру ауруула да туююлдюле. Мени эзген, башымдан басып, жибермей тургьан башыбызгьа келген жалгьан дауну темир тузагьыды. Бу дуня дегенинг артал да тюбю башына айланып кьалмагьан эсе билмейме...

– Дуня кезиудю, Магомет. Иш тюзелмей кьалмаз. Дуня былай турмаз дегенмидиле таматала да?! Табарла тюзюн-терсин, биз да туугьан ташыбызгьа кьайтырбыз.

– Анга кесими ийнандырыргьа мен да кюрешеме. Алай энди сеничалагьа ышанабыз. Сиз жаш кьауумгьа кьалады халкьыбызны кьадары, кючо да. Жарлы Малкьарыбызны жокьдан бар этерикле сизсиз, Ахмат улучукь. Хайт дегиз, адамланы да иги кьууумлу этгенлей туругьуз. Дуня, кертиси бла да, былай турмаз...

Темирбашны бу сёзлери осуятча эшитилгенлери баям эди. Алай окьуна болур эди. Эрменбий а ёмюрлю кьазауатчыны айтханына баштёбен болуп тынгьылай эди. Кёз аллында уа таурухлу жигитни сейирлик жашау жолу ётюп баргьанча эди.

– Сизден тилеригим а, – деди Темирбаш, Эрменнге кьолун узата, – кьа-

бырымдан бир уууч топуракны Черек жагъасына элтип салыгъыз.

Эрменбий, босагъадан атлай, ызына къарады. Таулу халкъны къазауатлы тарыхыны эм айтылгъан келечиси аны ыразылыкъ ышарыуу бла ашырды, кьол булгъады...

Аны кѣп заман да озгъунчу, Османланы жигит уланларын, ёмюрю къазауатлада ётген Темирбашны киши жеринде, Азияны исси топурагъында асырадыла...

«КЁКСЮЛ ДУНАЙДА» БОЛГЪАН ИШ

Быллай ариу, къужур да атлы сыра махкемечик Къара-Сууну эр кишилерини эм суйген жерлери эди десек, ол тамамлыкъ этмез эди. Нек дегенде, ала бу къууатлы межамны жаны бла бери къайтмай, артал да ёталмай эдиле. Бютюн да быллай жандыргъан кызызулукъда. Махкемени сырасындан сора да кишилени бери мукъладисча тартхан дагъыда бир зат бар эди. Ол «зат» – алтынчач, кѣк-кѣз, ариу, бѣкем борбайлы буфетчи кыыз Клава эди. Ол, ишин байтамал женгил бардыргъаны бла кълмай, сыраны артал да суу бла къатышдырмай сага эди. Ол а, барыбыз да билгенден, бек кыйын иш эди...

Кюнлени биринде бери Ксаналаны Эрменбий да ажашды. Ингир ала эди да, жатманы тюбюнде столчукъланы биринден кългъанларында бош жер кѣрюнмеди. Анда да экеулен, эки деу киши олтура эдиле. Былай къарагъанда, алагъа бир отузушар бола болур эди. Базыкъ кьолларын столгъа жайып, тѣгерекге-башха огъурсуз къарамларын ие, ол кишиле мушуддай олтуруша эдиле. Бирини кѣкюреги, билеклери да къужур суратладан толу, къарамы да, айтханыбызча, бир огъурсуз, хурметсиз. Аны нѣгерини жукъа сары кекели терлеп тургъан мангълайына жабышып, башы да – тюзюнлей кенг аркъасындан битип келгенча. Сол жаягъында уа тар мангълайындан кючлю сакъальна дери созулгъан кыызгыл табы, кертисин айтханда, бу кишини тенгизчи тонаучугъа, барып тохтагъан пиратха ушага эди. Билеклеринде уа «Туугъан анамы унутмам», «Жокъду жашауда насып», – дегенча жазыула.

Ксана улу былагъа кѣп тамашалана турмады. Азмы адам олтура эди бу махкемеде, сыраларын тарта, сабыр ушакъларын кыла. Ол да, кѣмюкю кружкаладан экисин келтирип, столгъа салды, бир къабар зат алыргъа бурлду. Ызына къайтханда, эки кружкасы да ичилип тургъанларын эследи. Аланы «тындыргъан» кишиле уа Эрменнге эрши ышара къарадыла.

– Неди бу ишле? – деди Эрмен, сейир эте.

– Жаншай турма да, энтда да эки кружка келтир, – дегенни бир кыйналып айтды ол жаягъында табы болгъан.

– Охо, сыйланганнга саналыгъыз. Мен сизни сыйладым, – деди Эрмен халны андан ары кызыдырмаз мурат бла, бу жапысыз кишилеге бир кесек жаны да ауруй.

– Къымылда, фраер. Энтда да эки кружка, – дегенни айтды ол бирси саубитген. – Эшитдингми?

– Эшитген а этдим, алай мени чамландырсагъыз, жаныгъызгъа тиерге да боллукъма ансы, – деди Эрмен, «къонакъларына» тюрслеп къарай.

– Да чамлан, лейтенантчыкъ, бир иги чамлан ансы, ... бла къатышды-

рып иерме, – деди «арыгъан киши», жаягъында табын кымылдага. Сора, жеринден ашыкъмай къоба, бармагъы бла Эрменни бурнуна къатылыргъа умут этди. Алай, билмей тургъанлай, башына салтача тийген жумдурукъ багъырбоюнну унукъдурду, стол артына батдырды. Аны тенги уа, баям, ол бек къоркъакъладан болмаз эди, секирип туруп, ачы кычыра, Эрменнге мыллыгын атды. Таулу жаш, бир жаныракъ тепчип шинтикни алды да, аны бу бугъа маталлы кишини башына келишдирди. Шинтик ууалды, киши уа, асыры чамланнгандан, кёзлерине къан чабып, Эрменни юсюне атылды. Алай гёжеф жаш эки къолун бузукъчуну боюн орамына ётдюрюп, желкесинде темир «киритни» бегитди.

«Кёксюл Дунайны» къонакълары бузукъчуну кёзлери кысысла, бети уа кёгере башлагъанын кёргенде, къайгъыгъа къалдыла. Былайда бу мурдарлыкъны шагъаты болмаз ючюн, ала аз-аз кете тебиредиле. Ол биринчи башыбузукъ, эс жыя, тириле башлагъанда, Эрмен къолундагъын бошлап, аны сакъал орамына къакъды, ахыры бла шошайтды.

Халкъ, кете-кете бара эди. Бу ишге бегирек да тамашалап къарагъан а жалаңда Клава эди.

Кёп да турмай, милицияны «виллиси» жетди да, багъырбоюнланы бууунларына арсарсыз темир къуршоула салып, мешинагъа тийишдирдиле... Клаваны шагъатлыгъы бла тийишли къагъыт толтурдула, Эрмен да анга къол салды.

Дагъыда бир талай кюн озуп, Эрменбий сыра махкемени жаны бла ётпюп бара, тохтады да, ары арсар бола кирди. Клава аны кёргенлей таныды. Къууанып, аллына чыкъды. Эрттеден сакълап тургъан адамына тюбегенча, жашнады, кирпилдеди. Аллында олтурду.

– Жаным-тиним къарыулу кишиле, – дегенден башлады Клава эски танышы бла ушагъын. – Мен сени биринчи кёргенимде окъуна эслеген эдим. Ма чынтты киши дедим, чырайы, сыфаты да...

– Да, бир амал бар эсе, эсленирча уа болгъан эдим. Айыплы иш... Сен кёргенден, менде терслик жокъ эди. Алай тёзалмадым.

– Керти айтаса, сенде терслик жокъ эди. Мен кёрюп тургъан эдим. Алай... ненчик ариу туюгъен эдинг ол эки бандитни. Нечик ариу...

– Туююшно ариуу боламыды? – деди Эрмен, сууукъ кружкагъа узала.

– Тохта, – деди Клава, тегерегине да къарай. – Мен сени жаратып турама. Суюсенг, экибиз да бирге ишлер эдик бу махкемеде. Манга ышаннгылы таянчакъ керекди. Келирми эдинг?..

– Эшик къалаууру болуп келми дейсе? Огъесе сыра бочкаланы тёнгертиргеми чакъыраса?

– Сен жукъ да ангыламадынг, – деди Клава жилимсырагъан ауаз бла. – Мен а ангылайма. Адамынг бар эсе, ачыкъдан айтып къойсанг а, адыргы этди-рип турмай. Ташжюрек кавказлычыкъ. – Клава... Бар жеринге, ансы ол сакълап тургъанланы ичлери кюе болур. Сен ариу къызса. Чырайынг, субайынг да бар. Насыбынг алдады. Мен а кете барайым. Сау къал, «Кёксюл Дунайны» бийчеси!

Эрмен, сырсын да тауусмай, туруп, ашыгъышлы кетди бу кишиле суюючно махкемеден.

«ДА ТАШ ДЕГЕНИНГ ТАШДЫ...»

Ош шахарны спорт клубуну таматасы Павел Артамонович Игуменовну кёлю жарыкды. Ол муратына жетгенге ушайды. Игуменов бюгюн излеген адамына, чынтты гёжефге тюбегенди...

Фронтдан кьайтханлай, белгили гёжеф Павел Игуменов спорт ишин жангыдан башларгъа умут этди. Алай кийизге жыгъышчы болуп чыгъалмазын ангылады. Аскер аулагында тюшген жаралары бла контузиясы кеслерин танытханлай тура эдиле. Жыллары да спортсмен даражадан ётпоп эдиле. Алай эсе уа, деди жунчуй билмеучю Игуменов, тренер болайык. Сора мен мурат этген жетишимлеге сохталарым жетсинле.

Облонода да анга иги тюбедиле. Ошну сахар спорт клубуна таматгъа салдыла. Бу атылып тургъан, бу иесиз кьалгъан махкемени кьолгъа ал да, жетишимли ишлерча эт дегенни айтдыла. Секциялагъа тийишли инвентарь, керекле бердиле. Болушлукъчула да ийдиле.

Бек башы гёжефле секциясы эди. Ол жыллада бек уллу саугъагъа саналгъан спорт кийимле да табылдыла. Гёжефле жыгъшыр залда жарагъан кьыргъыз кийизле жайдыла...

Областьны спартакиадасына кёп кьалмагъан эди да, таматала Игуменовну ашыкдыра тебиредиле. Команданг, мында хорлагъаны бла кьалмай, Фрунзеге, республикалы эришиулеге да барырча этерге керексе деп, борч салдыла.

Жыгъыш спорт, кьыргъызча уа – куреш, мында иги жайылгъан спорт эди. Кьыргъыз тутушуу кеси да уллу спортда жюрюген эркин тутушха ушай эди.

Гёжефле жангыдан ишлеп башлагъан спорт клубха аз-аз тийише башладыла. Алай эм ауурлукъда чыгъыучу гёжефле уа аз эдиле. Нек эсе да «тулпарла» жараудан бир терк эригип кьала эдиле. Бирлери уа бир жыкдыргъанлай, кёлле-ри кьачып, экинчи кюн келмей кьала эдиле. Аласыз а команда да командагъа ушамай тохтай эди.

Алай Игуменов а, кеч-эртте болса да, бир хунерли «ауур гёжефге» тюберине ийнанып эди. Бюгюн ол муратына билмей тургъанлай жетип кьалды.

Базардан келе, Игуменов, кьурулушда ишлей тургъан жашлагъа кьарай, мыгыды. Ала юй мурдору салынныкъ жерде бир уллу ташны табып, аны алайдан кетералмай кюреше эдиле. Умуллары уа – аны, кётюрюп, мешинаны кюбюрюне салыргъа эди. Жангыз таш ючюн деп, баям, кран чакьыра турмадыла.

Павел Артамоновични кьатында бир абадан санлы аскер кийимли жаш да тохтады. Кьурулушчула уа кюрешедиле, кьолларына кьангала, ылытхынла да ала. Хайыр а жокъ.

– Жашлагъа болушургъа керекди, – дегенни айтып, аскерчи жаш кьурулушчулагъа жанлады. Саламлашды. Ала, ачыуларындан болур эди, аны саламын истемей кьойдула. Алай, жашны умутун ангылап, темир ылытхынны узатдыла. Эрменбий, ол ташны табыракъ тутар ючюн, аны тюбюне гитчерек ташла салып ийилди да, кьурулушчула ауузларын ачып тургъанлай, кьой тенгли ташны мешинаны кюбюрюне тийишдирди. Сора, жашлагъа баш ийип, женлерин кьагъа кетди.

– Тохта, – деди Игуменов, Эрменни ызындан атлай, – Тохта, жолдаш. Биз танышыргъа керекбиз. Айтыр затым барды.

Эрмен тохтады.

– Мени атым Павел. Павел Артамонович, – деди узун бойлу, кьаты санлы киши.

– Мен а... Эрмен Ахматовичме. Алай таныялмай тургъаныма айып этме, Артамонович...

– Танырыкъ да тнойулсе. Бек ашыкъмай эсенг, сёзюм бар эди. Алай-дагъы чайхаиагъа ётейик да, угъай демесенг, бир кесек ушакъчыкъ кылайыкъ.

– Да энди ашыгъып ашыкъгъаным да жокъду, – деди Эрмен, арсар бола.

Ала чайхананы тыш бёлюмюнде, уллу арыкъны жанында столчукъгъа бардыла. Къарамыйыкъ шапа жаш а, олсагъат жетип, къонакъларына соруулу къарамын бурду.

– Эки юлюш самса, – деди Павел Артамонович.

– Экишер. Неда сегизин, – деди Эрменбий.

– Охо. Сора эки манты, – деди Игуменов.

– Экишер манты, – деди Эрменбий.

– Охо, экишер да лагман, – деп, Игуменов Эрменбийге соруулу къарды. – Аракъыдан да экишер шешамы?

– Экишер шеша... сыра, – деди Эрменбий.

– Сора кёкчай...

– Андан эсе шампан. Къоркъма, мени хуржунумда жел айланмайды.

– Охо, тартайыкъ да, кенгеш кылайыкъ.

– Кенгеш кылайыкъ да, алай тартайыкъ.

– Тохта, шуёхум, сыйлагъан мен этип, оноун а сен этипми турлукъса? – деди Игуменов, ауазын кьатыракъ эшитдире.

– Охо, кечгинлик. Къонакъ кьойдан жууаш дейдиле бизде. Бойнум а – кьылдан иничке.

– Ыхы, узун сёзню кьыхсасы, сен ёмюрюнде жыгъыш бла кюрешгенмисе? – деди Павел Артамонович.

– Хау. Жаш заманымда. Фронтда да бир кесекчик. Не эди да?

– Сен ол уллу ташны кётюрюп, мешинагъа салгъанда эслегенме...

– Не затны?

– Жарагъан бросокга ушагъан эди. Огъесе жангылгъанмы этеме?

– Болур... Мен а кертиси бла да жыгъыша тургъанма. Аскер училищагъа дери, анда да спорт эришиулеге кьатыша тургъан эдим. Бизде, Малкъарда, жыгъыш миллет спортду дерге окъуна боллукъду. Алай энди Малкъар да жокъ, спорт да алай... Эртде болгъан ишлени эсгергенден да энди не хайыр ансы? Уруш бла сюрдюн барын да буздула.

– Уруш бошалгъанды, – деди Павел Артамонович. – Алай эсе уа, жарауну, тренировкаланы заман оздурмай башларгъа керекди. Кёлюм бла айтама, сен а бош кюлесе. Мен кесим да талай заман алгъа гёжеф эдим. Ол ишде ангылауум да болур. Алай тренерге кёчгенме энди. Ангыладынгмы мени умутуму? Биз, фронтовикле, алыкъын кесибизни мамыр жашауда да танытырбыз, жолдаш Эрмен Ахматович.

Эрменбий, бир хычыуун, зауукълу да заманны эсгергенча, башын бул-

гъай ышарды. Сора терен ахтынды.

– Манга отуздан атлай башлагъанды. Сен а мени спортха чакъырса. Аны юсюне уа мен кѣчгюнчюме. Мени бла бет жарыкълы болалырса деп билмейме. Заманны бошуна оздуруп, артда сокъураннгандан эсе бир башханы излесек тап болмазмы?

– Жашау дегенинг тюрлене тургъан затды. Миллетге къыйынлык келген-и. Алай иги умутла, таукеллик туююлмюдуле ол къыйынлыкны ачыуун селейтирикле? Мени фронтчу жолдашым, биз ачы къазауатдан хорлаулу болуп чыкъгъанбыз. Энди бу къужур жашауда да утдурмазгъа кюрешейик. Терсми айтама? Сен, тѣрт да отлу жылны жолларын тауусуп келген жигит, былайда хо-мухлукъ этме да, ишни башлайыкъ. Чемпион болсанг а, ол къуру санга угъай, эзилип тургъан халкъынга да себеп боллукъду. Аллах берген кючюнгю кереле, жангырт да, кишилиик эт, жолдаш Эрмен Ахматович.

Бу кишини халал бети, сабыр ауазы, шош айтылгъан сѣзлери жюрекке туюрелип баргъанлары Эрменбийни сагъышха къалдыргъан эдиле. Бу, баям, анга ышанырча, ийнанырча, керек болса уа – таянчакълыкъ да этерча адамды. Къыйын жыллада аллай таянчагъын болса уа аманмыды дей оюмлай эди Эрменбий.

– Бек ариу айтаса. Тюз да ол бизни политругубузча, – деди Эрменбий. – Бек башы уа – тюздю айтханынг. Мен ыразыма. Бир кѣрейик, Павел Артамонович. Сени жерге къаратмазгъа кюреширме.

Игуменов къолун Эрменбийни инбашына салды. Ышарды.

– Сау бол ийнаннганынг ючюн. Бек башы олду. Уллу саугъады ол манга. Алайды да, уллу ишибизни огъурлу кюнде башлайыкъ.

МАХТАУЛУКЪ ЖОЛНУ БАШЫ.

– Былай бек къыйнама, жашчыкъ, этинги-санынгы. Кесинг да сабий жаш туююлсе, бошмутда оздур болурса быллай бир заманынгы атыш-тушлада? Оюн оюн болгъанлыкъгъа, бир затынгы ачыгып къойсанг.. Хата азданды. Бу дуня баш къайгъы бла кюрешгенде, юйюр-юйдеги къурап орнуна быллай ауаралыкъда жашагъандан не хайыр, жашчыкъ? Уллу Аллахны ахшылыгъы бла уруш азабында ачымай, къолума сау-саламат къайтхан къадарда, энди кесинги бир кесек аяп жюрютсенг иги болмазмы эди?

– Сен, анам, къайгъы этме. Дуня былай турмаз. Бизге да ачылыр насып кюню. Алай мен а бир ишчикни тауусургъа керекме, бир жумушчукъну тиежегине жетдирирге керекме. Къолда къарыу болгъан къадарда, бир муратым барды да, аны бир биширейик да, хар не да анга кѣре тапчыкъ болур. Эм алгъа уа кесим кесими сынаргъа керекме.

– Санга тынгысыздан айтама. Бу аман дуняда, кѣресе...

– Мен сени мудах этмем, жерге къаратмам, анам. Айтханыма ийнан, – деди Эрменбий, ананы гырхы къолларын сылай.

Жарау этген залда бир талай сагъат кюрешгенликге, энди Эрменни санлары алгъынча арымайдыла, талмайдыла. Ол угъай эсе, бу жарауладан сора чархында бир эсенлик, женгилик сезеди. Хар бери, Игуменовну «мех-

кемесине», келгени сайын, кючоне кюч кюшула, деу гёжеф хазырлыкны тиежегине тийише баргъанын эслеп турады. Ол жаш заманындагы кырыучугу бир кесек кьалкып тургъан эсе да, энди, хар ортагъа чыкыгъаны сайын, битеу ол унутла баргъан кызыулукъ, талпыныу, жангы ызына келип, жангы боллукъ сермешлеге учундургъанча кёрюнеди.

Кюнлени биринде уа уллу эришиулени ууахтысы да жууукълашды. Жюзле, мингле бла адамла къарап тургъанлай, киши танымагъан, ол жолгъа дери хазна киши атын да эшитмеген таулу жаш багырсырт пелиуанланы, базыкыбоюн гёжефлени, ташбилек тулпарланы эм уллулары бла сермеше, бирин кьалдырмай, кёксюл кошма-кийизге жабышдыра чыкыды. Бу «балкьардын кьайран баласы» бир кишиге да оздурмай, кишини аллына ётдюрмей чыкыгъаны топ атылгъанча болду, дуняны сейирге кьалдырды. Сырты жерге тиймеген кавказлыгъа битеу да Ош область кьарс ургъанча эди.

Хорлау! Кишиликни эм сыйлы ууахтысы! Эм кыйын ёрлеуню тамамы ахыры! Жарау этген кюнлери, юйоне арып-талып келген заманлары – бары да бу сыйлы Тёрге келтирдиле кьууанчы тамагъында тохтап, солургъа кьоймай тургъан Эрменбийни. Кёз аллына уа жюз жыл кибик кёрюннген жашау ызы, жа-шил талачыкыда ойнагъан таулу жашчыкъ, анасы берген айранны татыуу, сора ол тауусула билмеген аскер жолла, уллу Хорлауну битеудуня кьууанчы келди-ле. Кьулагына Павел Артамоновични сабыр ауазы, насийхат сёзлери эшитилдиле. Эрмен, кюмюшча жылтырагъан призни кёкюрегине кысханлай, ол биринчи Громотасына кьууангъан жашчыкыча, кёлю кёк бла тенг болуп сюеле эди. Ариу кёкден а аны батмаз кюн алгышлай эди.

– Бу биринчи атламы, биринчи ауушну, дейик, шарайыпсыз кьатдырдынг дейик. Алай махтау берлик жолунгдан андан да уллу ауушланы ётеринге да ийнанам, – деди Игуменов, гёжефни инбашына кьагъа. – Энди жолунг рес-публикалы даражагъады. Сыйлы Тёрню бютюн да бийиги сакълайды сени, багъалы Эрменибиз. – Сора, бир жашырын затны айтханча, ийилип кюшду. – Сен барын да жыгъарыкыса анда да. Сенде алыкын иги «запасчыкъ» барды. Кёлюм бла айтама. Аллах берген «запасчыкъ». Сен а манга «жылла, жылла...» деген таурухну айт да тур. Кийчи бу атлас халатынгы да. Ошну бек уллу башкьармасы муну «абсолютный чемпионнга кийдиригиз» дегенди да, ол борчну толтурайыкъ.

Болса да кьадар дегенинг Эрменбийге алай тынч бойсунуп да кьалмай эди. Бир-бирледе уа баргъан жолун, кыая оюлгъанча, кесип да кьоя эди. Ол тийрели комендант, бир сазбет, жилянкёз кишичик бу «махтау» бла «кёчгюнчю» деген сёзлени кьоншулукыда жюрюрлерин артал да суймей эди. Бу мискин инсанчыкъ, кьолунда болгъан власты адыргы акьылчыгын кьатышдырып, кесин танытыргъа умут этди. Хайранбаш кьуллукычу Ош областны абсолют чемпионун Фрунзеге иерге унамай тохтады. «Гёжеф сен болсанг да, кюч а мени кьолумдады» дегенча, кюлмюш эте, ётю бетине жайылгъан кишичик къара отказны басды. Республикалы эришиулеге барыргъа эркинлик бермей тохтады. Кьыркынчы жылланы ахыры эди...

Анам айтханда да болур деген келди Эрменбийни акьылына. Мен быланы, кызылжагъаланы, алларында бир насыпсыз тилеучю болуп айлангандан эсе, хар нени да кьоюп, бирсилеча, тыншчыкъ шошайып, баш

кыйгыма кирише башласам иги болмазмы эди деген оюмла да жоккай башладыла Эрменбийни. Къалай-алай болса да, тенглери бла да бир кенгеширге аккыл этди.

– Тохтачы бир. Ашыкъмачы. Мен айтханнга тынгыла, – деди Павел Артамонович, жашны халын кѳргенде, умутун эшиткенде. – Неге керекдиле санга бу пропускала, эркинликле, бу комендантла да. Аладан керирек болургъа амал барды. Мен эрттеден окъуна Фрунзеге кѳчерге план этип тура эдим да, санга да ары ѳткенден игиси боллукъ туйюлдо. Биринчиден, мында сени бла тутушаллыкъ жокъду. Анда уа... энтда жетишимле этер амал барды. Сыйынг да бу провинциядан эсе анда иги чыгъарыкъды. Сора кесинг да айта туруучуса бу кызыу хауа анагъызгъа, эгечлеринге да жарамагъанын. Кесинге да... Кетдик не жаны бла да Фрунзе таба.

– Сен чам этерге кюреше эсенг да, ол мени кѳлюмю жарытыр чам туйюлдо. Комендант оноуу къайда да бирди. Амал берлик туйюлдоле.

– Угъай, шуѳхум. Мен кѳлюм бла айтама. Андагъы спорт сени кеслери тилеп чакъырырча этерме. Бош кюлесе. Сора, ары кѳчгенлей, ишни уллусуна кириширбиз. Олтуруп, комендантлагъа ѳпкелеп тургъандан хайыр жокъду. Амал излерге, амал табаргъа керекди. Уллу шахарда уа сѳзюбюзге тынгылагъан, айт-ханыбызны эшитген къуллукъчула да табылырла. Ма къарап тур...

Павел Артамонович, кертиси бла да, кѳп заман оздурмай, Фрунзеге кѳчдо. Ызы бла уа «сейирлик, тамаша спортсменни, айтып-айтмазча аллай хунери болгъан, излеп тапмазча гѳжефни, Ош областны абсолют чемпиону Эрменни» юсюнден хапары бла тюрлю-тюрлю республикалы махкемелеге айланды, сорду, жазды, тиледи... Ахырында уа «сейирлик «гѳжефге» Фрунзеден узакъ болмагъан жерге кѳчерге эркинлик алды.

«Красный пикомат» деген артельни ишчилери пелиуан къарындашларына жарыкъ болдула, жарашыулу жашны ариу сыйладыла. Кѳп да заман озгунчу уа, Фрунзеден тренер келди да, Эрменни гѳжефле жарау этиучо арагъа чакъырды. Ол чакъырыу къагытда Игуменовну атып кѳргенде, Эрменбий къууанды, жарыкъ болду. Халал устазына ол алайсыз да тансыкъ болуп эди. Биргесине ишлеген артельчиле да жолдашларына ариу айтдыла, кѳл этдирдиле. Биз сени ючюн да ишлербиз, дедиле, алай чемпион болуп келиринги излерикбиз. Ол бек тынч жумуш болмагъанын билсе да, Эрмен къолдан келгенни аямазын айтды, жашланы жерге къаратмазгъа сѳз берди.

Эрменбийни жангы тренери Георгий Петрович Корнилов Игуменовну шуѳху Эрменбийни юсюнден хапарны да Павел Артамоновичден эшите тургъан эди.

Гѳжефлени адетдеча, заманны излеминдеча хазырлау иш Фрунзе шахарда иги къуралып эди. Сынамлы устала, врачла, массажистле... бары да илму амалны хайырлана, ишлерин тынгылы эте эдиле. Иги танышхандан сора специалистле Эрменбийге бегирек эс бура тебиредиле. Аны къол кючю, гиртчилиги, башхача айтханда – «реакциясы», чыдамлыгъы дегенча шартлары кѳпню кѳрген усталаны окъуна сейирге къалдыра эдиле. Ёсюмю жюз бла сексен сантиметр, ауурлугъу жюз бла отуз килограммдан атлагъан гѳжеф, женгил спортсменлеча, терк къымылдай эди, аны бла жыгъышханланы умутларын терк ангылай эди. Ол жарау эте туруп, бирси гѳжефле Эрменден дерс алгъанча, аны хар къымылдагъанына, хар амалына тюрслеп къарай эдиле.

Корнилов да, Игуменовча, аламаг тренер болгъанын Эрмен терк эслеген эди. Ол гёжефни кёз туурасындан кетермей, солур, чыгъар кезиуюн да билдире, шарайыбы болса, айтып ангылата, Эрменнге кёз-кёулакъ болгъанлай тура эди. Игуменов энди спорт жаны бла уллу кёуллукъчу болса да, таулу гёжефни, тат-лы тенгин унутмай эди. Ол да залгъа келе, эм алгъа Эрменбий «ишлеген» жерге жанлап, гёжефге бир эки чам да айтып, алай кетер эди.

Республиканы чемпионаты болур кюн а жууукълашып келе эди. Ара шахарны «Спартак» стадионуну межамларына эм айтылгъан гёжефле тийише башладыла. Эришиуле уа, жюриюген адетдеча, футбол ёзенинде бардырылыуучу эдиле. Нек дегенде, гёжефлени эришиулерине къарары-къланы сыйындыргъан зал алыкъын Фрунзеде жокъ эди. Бери футболгъа къараучуладан кем келмези баям эди.

Исси-Кёл бла Тянь-Шаньны тулпарлары, Джалалабад бла Таласдан келлик пелиуанла, сора Ош областны гёжефлери да уллу эришиулеге жыйыла эдиле. Эм къарыулулары уа Фрунзени кесинден эдиле. Дайым да жарау этип тургъан атлетле. Барыны да муратлары уа бир эди: кьолдан келген къадар Сыйлы тёрню бийигине ёрлеу, Чемпион атха тийишли болуу.

Эрменбий артдаракъда билгеннге кёре, стадионну запад трибунасыны иги кесегин кавказлыла толтургъан эдиле. Кёчгюнчюле, сора бери башха жыллада келген азербайджанлыла, гюржюлюле, башхалары да. Ортагъа айтхылы «кавказлы» чыгъарыгъыны юсюнден хапар алагъа да жайылып, эшитген эшитмегеннге айтып, адамла стадионнга алгъадан амал этип тийишген эдиле. Ксаналаны Эрменбийни аланы асламы кёрген да этмеген эди. Хапарындан биле эдиле. Быллай таурухлада уа, таурух адетиндеча, уллу семиртиуле да жюрию эдиле. Ол айтылгъан гёжеф, дей эдиле, бир сермегенлей, аны бла ёрелешгенни бел жигин сындырып кьояды, не да бутун чыгъарады, бойнун буруп иеди. Ол тобугъуна алгъанны уа артда санитарла алып кетедиле фантастикалы залга жюрию эдиле. Таурухланы кёбюсюне киши да ийнанмагъанлыкъгъа, алагъа тамашаланнганла да аз туююл эдиле.

Эрменбийни биринчи кёргенле, кертиди, аны ариу санын, кенг жауурунларын эслеген бла кълмай, гёжефни сейир этерча бир огъурлу къарамын, суйдюмлю кёрюмюдюсюн да эслей эдиле. Аны биреуню кьоркьутур жапысы болмагъаны баям эди.

Эм ауур спортсменлени эришиулерини ахыр сермешлери башланыры аллында гёжефле олтурушхан жерге бир къартайгъан таулу киши ычхынды да, Эрменбийге жанлады.

– Ий, маржа, Ксана улу, стадионну бу жанындагъыларындан келечи болуп келгенме да, айтханыма бир эс бур... – деди ол киши.

– Да айт, тамата, айт, – деди Эрменбий, ол адамын шинтикге олтурта.

– Быллай тилегибиз барды, айып этмесенг... Хорларгъа кюреш, къарындашым. Ол бизге шёндю бек керекди. Кёлюбюзню бир жарыт, Аллах бла тилейме. Хайт де, къарындашым... Аллах онг берсин...

Бу адамын сёзлери Эрменбийге кертиси бла да бир уллу тилекча эшитдиле, эсине туюрелип кълдыла...

СЫЙЛЫ ТЁР

Стадионну жашил ёзени, трибуналаны минг тюрсюнлю кёрюмдюсю дунягъа уллу байрам бет алдыргъандыла. Орта Азияны, Къзахстанны, битеу да Шаркъны эм суйген спортларыны айтылган келечилери тренерлерини ахыр насийхатларына тынгылай олтурушадыла. Кийиздеги сюдоу а гёжефлени арагъа чакъырады. Ала да, мингле бла къараучулары сагъайтып, ишлерин башлайдыла.

«... хар не да тап барады, – деди Корнилов, Эрменбийни инбашына къагъа, – Жыгъышчыла, кёресе, къыздан-къыза тебирегендиле. Ол финал тюбешилени адетлериди. Биз а сабырбыз, къайгъы жокъ, Эрмен да сабырды...»

Эрменбий, баям, Корнилов сунганча сабыр да болмаз эди. Нек дегенде, халгъа кёре анга Къыргъызстанны 1950 – 1951-чи жыллада чемпиону болуп келген Яков Жуков бла сермеширге тюшюп тура эди. Къаплан кибик, деменгили, багъырбоюн, къатыбел Яковну билек кючюн ёз боюнларында сынагъанла аны бла ёрелеширге бир да суймей эдиле.

Жыгъыш бара-баргъаны къадар Эрменбий гиртчи Сергей Барановну, къажымагъан Аслан Пальвановну, айыу жюрюшлю Хасан Алакулиевни ариу хорлап эди. Энди ахыр сермешни уа айтылган Яков Жуков бла бардырыгъа тюшдю. Ишни не бла бошаллыгъын алгъадан айтыргъа хазна киши базиналыкъ болмаз эди. Алай Пальванов корреспондентни сорууна, кёп сагъыш эте турмай, таукел айтып къойду: «Мен бу иште жукъ ангылай эсем, эришилде Эрменни жыгъаллыкъ болмагъаннга ушайды».

– Жуков а, Жуков?

– Ол окъуна хазна жыгъалсын бу темир сингирли жашны. Бу Эрмен дегенлери алыкъын кесин кёплеге танытырыкъды, – деди Аслан Пальванов. – Муну сырты жерге тийип бир да кёрмегенме уллу жараулада да.

Яков Жуков махтау жогу, чемпион атлары башындан басып тургъанча, ауур атлай, гюрюлдеген трибуналагъа да эс бурмай, кийизни ортасына ётдю. Аны ышармиш къарамы Эрменбийни жютюу къарамы бла тюбегенде, Жуков нек эсе да башын булгъады. Аллына чыкъгъан гёжефлени таукел «жабышдырып» келген Эрменбий бу махтаулу жыгъышчыны хурметсиз бетине, деу санларына, ауур атлашына къарай, аны халын, умутун эслерге кюрешеди. «Бу асыралган бугъаны онглаялмай къойсам да, бек айып этмезле...» дегенни ызындан эсине насийхатчыны айтханы да келди: «Сен хорларыкъса, Эрмен. Хорламай амалынг жокъду. Ол кючлюдю, сен а, андан да кючлю болгъанынг бла къалмай, терк да къымылдайса, реакциянг да андан эсе онглуракъды. Ол шартланы тап хайырлансанг... чемпион сен болукъса»

Яков Жуков, аны аллындагъы гёжефлеча, чабыуулдан башламады. Бу жашны алай бла къоркъуталмазын ол эртте эслеген эди. Хыны-суху болмай, сабыр къымылдай, Яков уллу сермешге Эрменден къарамын алмай хазырланады. Кёп мингли стадион а артал да шошайгъанды. Яков жанлы къараучула ол бу жол да хорларына ийнаньпдыла. Ала излеген жаланда Жуковну хорламлы силдеуон ычхындырмай кёрмекликди. Ол угъай эсе, суйген гёжефлерини ариу хорламларына ала энди юйрене да башлагъан болур эдиле. Яковну кёкюрегин чемпион лента ючюнчю кере да жаса-

рыгына аланы ишеклери жокъ эди. Болсада, бу эндиге дери киши кѳрмеген, киши танымагъан «кавказлычыкыны» халы, атлашы, узалгъаны аланы бир-бирлерин сейир тебиредиле...

Мингле бла «жуковчула» уа бюгюн Яковну халын ангыламай башлагъандыла. Иги кесек заман ётюп барады, ол а нек эсе да сермерге ашыкъмайды. Арсарды, сабырды, бир жангы амалны хазырлай турмай эсе...

Алай Яковну сагъышландыргъан башха эди. Ол, Эрменбийни бирсиле бла жыгъышханын кѳрюп тургъан эди. Аны ариу кѳуралгъан хорламлары да. Жашла уа Яков танымагъан жашла тойюл эдиле. Къаты жашла, кѳп сермешледе чыныкъгъан сынамы атлетле, айтылгъан гѳежефле эдиле... Да сора бу кавказлы жаш аланы бири бири ызындан «чѳплеп», сыртларын жерге жабышдырып келе эсе, аны бла бир кесек сагъыракъ болургъа тюшмеймиди... деген оюмла Яковну ичине ачыкъдан кѳоркъуу салмасала да, сагъыш а этдире эдиле.. Кертиди, ол «газа хорламлагъа» юйрене келген чемпион эди. Алай бу жол а эндиге дери сынамагъан сезимлери санларына эритилген кѳоргъашин кѳююлгъанча эте башлагъан эдиле.

Да охо, деди Яков, бу базгын, гиртчи кавказлы кеси чапсын да, мен а, кѳучагъыма тийишгенлей, темир кѳуршоуну татыуун сынатырма, эзип атарма...

Яковну сыналгъан амалы эндиге дери кѳплени абызыратхан эди, кѳплени къанларын сууутхан эди. Кѳплени жауурунларын жерге жабышдыргъан эди...

Охо, бир атсын кесин айтылгъан Жуковну кѳучагъына. Бир бирни тасхасын излеу, баям, бошалгъанды. Тѳюзюм да таркъая башлагъаннга ушайды...

Дуня уа шошлукъгъа батылыпды. Стадионну трибуналарында олтургъанла, былайчыкъда сагъайып тургъан сюдю къауум да шум болгъандыла. Жаланда гѳежефлени пырх-чырхлары, ауур солугъанлары эшитиледи.

Игуменов бла Корнилов да, тышындан сезирмеселе да, айтылгъан гѳежеф бла демлеширге чыкъгъан Эрменлерине сабырыклары бла кѳл этдирирге кѳурешедиле. Баш тренер къымылдамай турады, Корнилов а, аз эслете, къоллары бла энди узалыргъа боллукъду дегенча, белги берирге кѳурешеди.

Яковну да тѳюзюмю таркъая башлагъанды. Бу базгын кавказлыны кепге жъяр заман жетгенине ийнана тебирегенди. Чемпион, жалгъан халда сермеп, ызы бла уа алгъа атылгъанлай, таулу жаш аны деу бууунларындан тутуп, тобугъуна тартды да, хыны бурулуп, айтылгъан гѳежефни тегене сыртын жерге жабышдырды. Иш билмей тургъанлай бишип къалгъанча болду. Хорлам! Тап-газа хорлам!

Ол такыйкъадан гѳюрюлдеген къарлагъа дери ётген увахты хорламлы болгъан жашха бир бек созулгъанча кѳрюндю. Эрмен, сюдюню белгисин эслеп, жаш жашчыкъча, ёрге секирди, къолларын жайды. Кѳууанч толкъунуна батханча болду. Сюдю уа, аны аллына жанлап, Эрменбийни бууунундан тутду, хорламлы билегин ёрге кѳтюрдю.

Ксаналаны Эрменбийни къарама уа ол «Эрмен! Эрмен!...» – деп, къычырыша тургъан трибуна таба бурулупду. Ол «кавказлыла» олтургъан, тюзюн айтханда уа бири къалмай сюелип тургъан жанына къарай, дуня

кибик кѳууанч кѳкюрегин толтуруп сюеледи. Ол бу жарыкь хорламын алагъа атагъан туугъан журтлула, Эрмен алагъа этген саугъа ючюн ыразылыкъларын билдире, «Эр-мен! Эрмен!..» – дегенлей турдула.

Насып юлюшлю гѳежефни хорлам сезими аны билек жиклерин, деу кѳкюрегин толтуруп, кѳк бийигине учуруп баргъанча эди. Бу Ксаналаны Эрменбийни кѳп тюрсюнлю жашауунда эм сыйлы, эм багъалы да кѳууанч ууахтысы эди!

Ол энди чемпион эди! Ауурлугъуна кѳре уа, республиканы битеулю, тамалы – абсолют чемпиону эди. Аз эс жыйгъанлай, Эрменбий, барып, агуман болуп тургъан Жуковну къаты къучакълары. Ол да, жангы чемпионну инбашына къагъа, ыразылыгъын билдирди да, гѳежефле солуучу шинтикле таба, баштѳбен болуп, тынч атлай кетди.

Стадионну гюрюлдегени уа шошаймайды. Пъедестал деген Сыйлы тѳр, кызыл чемпион лента, гитче кюнчюкча жылтырагъан майдал, кызыл гюлле... бары да Хорлау деген кѳууанчны белгилери болуп, Эрменбийни башына насып жауунча жаудула...

– Ыразы болдугъузму, хурметли устазларым? – деп, Эрменбий Корнилов бла Игуменовну къучакълары. Алай аланы халлары сормаса да кѳрюнюп тура эди. Бу ишге ала таулу жашдан кем кѳууанмагъанлары ишексиз эди. Ала да салгъан муратларына жетгенлери хакъ эди.

– Ыразыбыз, молодец, Эрмен. Бизни жерге къаратмазлыгъынга алайсыз да ийнанып эдик, – деди Павел Артамонович. – Алай уллу ишле энди башланадыла... Болсада, аланы сюзер заман да жетер. Мен а берген сѳзюме табылайым. Иш биз умут этгенча бошалса, хорламлыла ичгиси шампанны айтхан эдим да, борчуму толтурайым. Келигиз, ол ишни болжалгъа салмайыкь. Эрмен угъай демей эсе.

Шампан дегенде, бир талай кюн озуп, аны бла байламлы дагъыда бир иш болду. Стадионда Эрменбий тенглери бла лахор эте тургъан кезиуде, аны эм ахшы жолдашларындан бири, Къыргъызстанны ауур атлетикадан чемпиону, айтылгъан штангист азербайджанлы жаш Тимур Алиев тенглерине, Эрмен таба къарай, кѳз кыса, «тамагъы къургъакъсыгъанындан» тарыкьды. Аны дарманы шампан болгъанын айта, жашла ишни «спорт даражада» бардырыгъа келишдиле.

– Сора былай этейик, – деди Тимур. – Жап-жангы чемпион, шампанны да бизден кем сыймеучю Эрмен къарындашыбыз эки челек бла сууну, къллары суу кылышча жайып жюз метрге элтала эсе, ортагъа челек бла бир шампанны мен салама. Элталмаса уа... – Эрмен. Ыразымысыз?

– Ыразыбыз! – дедиле жашла, ким утса да, ала ичгисиз кълмазлыкъларын ангылап. Барындан да ыразы уа Эрмен кеси болду.

– Чемпион ыразы эсе, бек башы олду, – деди Тимур.

Жашла, Эрмен таба къарап, къарс урдула.

– Сизни сыйлар ючюн чурум излеп тура эдим да, нечик тап болуп кълды. Ий, маржа, ол челеклени теркирек келтирчигиз!

– Сен борчунгдан айыпсыз къутулсанг, сыйлаучу мен болама, – деди Тимур Алиев. – Къутулалмасанг а...

Кичирекледен эки жаш ол челеклени къарап-къарагъынчы мажардыла. Эрменбийни аллына салдыла. Эки да «сюдо» эки жанында жюз метрде этилген белги таба атландыла. Алай, ол чекге жетгенлей, Эрмен челеклени

жерге салып кьояр орнуна, тюз да ары элтгенича, ызына да алай келтирди, экисин да Тимурну аллына тапчыкъ салды.

Жашла шум болдула.

– Саугъаны даражасы эки кереге кётюрюледи, – дегенни айтды ахырында жашланы бири.

– Тюз айтады, – деди «сюдюледен» бири да.

– Эки челек шампан, – деп ангылатды бирси жаш да.

Тимур даулашмады. Ол, хуржунундан бохчасын чыгъарып, ахчаны санай тебиреди.

– Утханнга мени санай эсегиз, мен айтханнга да бир тынгыласагъыз эди, – деди Эрменбий. – Мени оюму да бир эшитсегиз эди.

– Айт, Эрмен, айт. Сени сёзюнг шёндю барыбызгъа да мухурлу законду, – деди Тимур.

– Мен эндиге дери да шампанны челекле бла угъай, ариу шешаладан иче келгенме. Алайды да, эки шешаны бузу бла, хрусталь бокаллары бла келтиригиз да, ол формада тартайыкъ. Челекле бла атла иче турсунла, – деди Эрмен.

Жашла дагъыда шум болдула.

– Ол да сен айтханлай болсун, – деп, Тимур татлы жолдашын къаты къучакълады. Сора, бурулуп, айтды: – Махтаулу къарындашыбыз, чемпиону буз ючюн кётюрейик хрусталь аякъланы!

«МЕНИ СЫЙЛЫ ШАХАРЫМ...»

Эрменбий Къыргызстанны экинчи кере да чемпиону болгъан жыл СССР-ни халкъларыны Спартакиадасы боллукъ эди да, Республиканы гёжефлерини эм къарыулусу Ксаналаны Эрменбий Ахматовични аты Москвагъа барлыкъ команданы тизмесини эм башына салынды. Ол аны бла бирге байракъчыны да дарасы эди. Спортчуланы ол шарт уллу сейир этдирмеди.

– Да ма, багъатур Эрмен, – деди Игуменов, – айтхылыкъ «цаллюунг» бла, Москваны тамашаландырыр кюн да жууукълашып келеди. Боллукъ сермешле бек тынчдыла деп алгъадан кьууандыралмам. Алай, багъалы шуёхум, Къыргызны эки да къатлы чемпиону, санга бек ышанабыз. Ол хорлата билмеген адетинги анда, Москвада да, сакъларса деп умут этебиз. Алай этсенг... барыбызны да ыразы этериксе. Насыплы да.

– Да бек тилей эсегиз, къолдан келгенни аямам, – деди Эрменбий.

– Андан эсе... «къолума тюшгенини ычхындырмам», – десенг, табыракъ эшитиллик эди кьулагъыма, – деди Павел Артамонович.

– Москваны теркирек кёрюрге да сие эдим, – деди Эрмен. – Мен аны ортасы бла ётюп кетгенликге, шахарны хазна кёрюп да кёралмагъанма. Эсимде къалгъаны – Белорус вокзалы бла Къазан вокзалы. Бек сие эдим анда, Москваны ариу орамларында арыгъынчы айланыргъа, Къызыл майданны, Мавзолейни да кёрюрге, алтын шахарыбызны хауасын татаргъа...

– Мен жукъ ангылай эсем, санга бу жол аллай амал, аллай онг ачылыргъа боллукъду. Спартакиадада хорласанг а... атынг Москвагъа, битеу кьыралгъа айтылгъаны бла къалмай, дуниягъа белгили боллукъду. Нек де-

генде, эм кючлю гёжефле совет кыралында жашайдыла, – деди Игуменов, хар сёзюн ийнандырырча айта.

– Уллу дуняда «Къыргызстанны эки къатлы чемпиону» дегенден уллуракъ атла да жюриюдюле. Алайчыгъын да унутма, – деди Корнилов, ушакъгъа къошула. – Аны ючюн а анда, кёкден тюшген мёлекле угъай, сенича багъатурла сермеширикдиле. Биз, аны да не жашырыр кереклиси барды, сени жангы майдалынгы къууанчын этерге сюебиз.

– Эм сыйлы майдалны, – деп къошду Игуменов. – Болсада, келигиз, алыкъын агъачда айланган айыуну терисин юлеше турмайыкъ. Тура турсун ол айыу.

– Мен а баймакъны аллыгъызгъа жалкъасындан тутуп келтирирме, – деп, бу жол махтанып ийди махтанмаучу Эрменбий, бойнун, билеклерин да жанжаулыкъ бла сыйпай...

Шахарны ара паркыны деменгили эменле ёсген жолчугъу бла бара, Эрменбий бу ауур санлы гёжефлеге ушагъан тереклени бирине сойюнюп къарады. Омакъ чапыракълы бутаклары ассыры къалын басып ёсгенден, кюн таякъланы асламы алада ажашып къаладыла. Опера театрны жанындан а музыка эшитиледи. Симфония оркестрни музыкачылары да, баям, ингирлик ишлерин айыпсыз ётдюрюр ючюн, жаруу эте турадыла. Ол музыка да, бу жаз къудурети да таулу жашны кёкюрегинде бир татлы сезимлени туудурадыла. Жашуу аз-аз тюзеле баргъанга ушайды. Комендантла да алай бек къыйнамагъанча кёрюнедиле. Алада алгъын болуучу огъурсулдукъ да селее башлагъанга ушайды. Керекли къагъытланы, кёп айландырмай, сакълатмай бере башлагъандыла. Таулула къууанч-бушуу жумушлары бла башха областылагъа барып къайтадыла. Алма-Ата-дан келип кетгенле, Къазахда жашуу этген ахлуларын жокълагъанла да энди кёпден-кёп бола барадыла. Бек аламаты уа – жыллары жетген таулу жашланы аскер къулдукъгъа окъуна чакъыра тебирегендиле. Былай бла, толу азатлыкъ да келип къалса, аз уллу къууанч болмаз эди! Аз терк атланып башламаз эдиле кёчгюнчюле узакъ жолларына, туугъан ташларына...

Алай болуп тургъанлай да, Эрменбийни кёкюрегинде не эсе да бир ангылашырмагъан тынгысызлыкъ да орналып эди... Бар эди бир теренде басдырылып тургъан жашырын къайгы...

Москвагъа барлыгъыны юсюнден Эрменбий алыкъын ахлуларына айтыргъа ашыкъмайды. Эртте-кечден хахайлагъандан эсе, атланган кюнню алпында билдирирме, жолгъа алай хазырлай башларла. Кюсеп тургъан жолунга атлангандан хычыуун а болурму? Юйдегиле да, хыны-сухугъа къалып, чумаданынги керекли-керексиз затладан толтурурла... Узакъ жолгъа, ара шахаргъа атлангандан уллу къууанч а, не десенг да, хазна болмаз. Ахлула-жууукъла билгенден сора уа кёпле сейирге къалырла. Эшитдигизми бизни Эрменни Москвагъа атланып тургъанын? Бир талай жыл мындан алгъа аллай зат кимни акъылына келлик эди? Эришиу эришиу болса да, деп оюмлай эди Эрменбий, бу затда дагъыда бир магъана барды. Миллетлени, халкъланы оноуларын этген Москвада бу иш бла байламлы бир огъурлу оноу этилип къалса уа. Бу кавказлы жаш эришиулеге туугъан жеринден келмей, Азиядан келгенине эс бурмазламы деген да келе эди Эрменбийни эсине. Ол тюрлю-тюрлю къууумла эте эди. Эришиулеге къараргъа Къарамыйыкъ да келип иш къалса уа аз алапат болмаз эди... Кеч-

эртте болса да, тюзлюк хорламай амалы жокъду. Халкъ дегенинг бу деу эменча туююлмюдо? Не кыш бурдуму, не жай иссилиги муну тюрлендирмейдиле. Ол барын хорлап чыгъады. Бар сынамладан ётер кюч табады...

Алай Эрменбий экинчи кюн эшитген хапар аны ариу кыуумларын суу кыуйгъанча этип кюйдю. Ол кыулагы эшитгеннге ийнанмазгъа да кюреше эди. Алай Эрменбий Игуменовну сёзлерине ийнанмаса, неге ийнанырыкъ эди?! Ол а, терен ахтынып, ауазы тунукъ эшитиле, тишлерин кысханлай айтды:

– Ит жыйын... Айтханымы эшитирге да сюйселе уа, терсбоюн эшекле. Кёчгюнчюлеге Москвагъа барыргъа эркинлик жокъду, эрише эсе уа, мында эрише турсун деп кюйдюла.

– Сора ол оноугъа бары да ыразы болупму кьалдыла? – деди ачыудан башын кётюрмей тургъан Эрменбий.

– Угъай. Бек кьаты даулашыргъа кюрешгенле да болдула. Спорт комитетни таматасындан башлап, бирси кьуллукъчуларына дери да. Кызылгагъала уа – «жокъду аллай эркинлик» деп, кьапханларын иймеген итле кибик, республиканы эки кьатлы чемпионуну атын ол сыйлы тизмеден кетергинчи тынмадыла. Правительствоу келечиси да тууар тынгылауну басханлай турду.

– Да алай эсе, анга да тёзерге кюрешейик, – деди Эрменбий. – Ишни биттеннге санайыкъ да, башыбызны кьайгъысын этейик. – Ол, арт заманда анга быллай бир кыуанч келтирген, бу аламат спорт залны эшиги таба ашыгышлы атлай кетди.

Корнилов ызындан жетип тохтатды.

– Ашыкъма, Эрмен. Олтурушайыкъ, ишни-халны сюзейик. Бир амал излейик. Бек таматалагъа жазайыкъ. ЦК-гъа окъуна барайыкъ. Москвагъа окъуна кьагъыт ётдюрюрге керекди. Былай да былай, терс оноу этилгенди дейик, ишни-халны билдирейик. Эки да кьатлы чемпионнга, орденли фронтовикге этилген артыкылыкны ара сахарда да билсинле. Кьагъытха барыбыз да кьол салырбыз.

– Угъай, ол керексиз ишди. Мени ючюн тенглерим, шуёхларым ачырларын сюймейме. Сора энди кесиме да, юйюр кыурап, сабийле ёсдюрюп, адамлача жашаргъа заман эртте жетгенди... Дагъыда бир заг айтырыкъ эдим, хурметли Георгий Петрович, – деди Эрменбий, жарыкъ ышара. – Мен хорланмай кетген чемпион болсам а, неси аманды? Керти айтама да?

...Ол ариу жыр а, ол кьайдан эсе да узакъдан эшитилип тургъан жыр а Эрменни эсин бийлегенлей тура эди:

«Дорогая моя столица,
Золотая моя Москва...»

Алтын сахарым, баям, мени сакълагъаннга ушамайды. Истемейди «дорогая моя столица...» Да не этерикбиз? Анга да тёзерге кюрешейик. Дуня кезиудю... Ким биледи, жашай баргъан кьадарда тюбешип кьалыргъа да болурбуз... Ол жол юйдегилеге билдирмей кьойгъанымы уа иги этген кёре эдим. Бу хапарны эшитселе, аз кюймез эдиле... Алай энди ол ачыуну жесири болуп туургъа уа ушамаз. Алайды да, кёл эт, жыкъдырмагъан, хорлатмагъан чемпион! Ксаналаны Ахматны эл сюйген жашы, халкъ ийнагъы Эрменбий!

ИГИ УМУТЛА

Фрунзе шахардан узакъ болмай, Ворошиловка деген жерчикде жангы ишленген юйлеге дагыда бири кьошулду. Аны, къарагъанда, бирсиледен башхалыгы эсленгей да этмей эди. Ариу сырылгъан кьошун башы, арбазчыгы, кеп болмай орнатылгъан терекчиклери.

Мында жашау этип башлагъан жангы юйюрге бир жашчык тууду. Атасы, жаш тууса анга алай атарбыз деп тура эди да, Батыр деген атны атадыла. Ол атха уллу сейир этерча да тюйюл эди. Нек дегенде, ол Ксаналаны Эрменбийни биринчи сабийи эди. Анасы уа Жаболаны тукъумну эм ариуларындан бири Налжан эди.

Эрмен, уллу спортдан дауурсуз, къаугъасыз кетип, юйюр къурау къайгыгы киришгенли жылдан кеп болмай эди. Энди аны мураты, кечирек башласа да, толу юйюр, уллу юйюр къуаргъа эди. Ачыкдан айтмагъанлыкыгъа, баям, Нинаны мураты да алайгъа ушагъанча кероне эди.

Шендо уа бу гитче отоучкъну Батыр деген жашчыкны Эрменнге музыкача эшитилген «хахайы» бийлеп эди.

Къара кючу бла муратына итинмеклигинден башха энчи усталыгы болмагъан Эрменнге жууукълары-тенглери бир мюлк иш тапдыла. Былай жубана турса, артда да Аллах буюргъан болур. Ол базарда, энчи мюлкеде да мал алып, шахарны эт комбинатына етдюрюучю болду. Иши бек тынч ишди дерге жарамаз эди. Алай жарашыулу, ариу тилли, айтхан сёзюн жерге салмаучу, керти ишде борчун айыпсыз тамамлаучу Эрмен, кесин адамлагъа терк сюйдюрюп, ниети тазача, ишин да ол формада чурумсуз, шарайыпсыз бардыра башлады.

Кесини энчи шартлары да Эрменни ишине тап болуша эдиле, атын кеплеге билдире эдиле. Анданмы болур эди, Эрмен бла иш къуаргъа суйгенле кепден-кеп бола башладыла. Фитначыла бла хыйлачыла уа аны бла «къазанлашыргъа» базынмай эдиле. Аны бла сёз болуп, анга къажалуук тутуп, игиге тубемезлерин, баям, ангылай болур эдиле.

Бир жол а, ким эсе да, тенглеринден бири болур эди, Эрменни юсюнден бир къужур хапар жайды да, алайсыз да айтылгъан гёжефни аты бютюнд да бек айтыла тебреди.

– Къарачыгыз, ол деменгили киши Эрменбий дегенлериди. Кеси да мешинасыны артха туракълый билгенин кеп болмай ачыкълагъанды.

– Эшта, таланган! Сора къалай жюрютеди да бу мешинасын?

– Да ма алай. Ызына бурургъа керек болса, мешинадан чыгып, аны арт «бёксеминаден» тутуп, автону тийиншли жанына ол формада бурады. «Задний ход» этгенлиги болады.

– Ий, маржа, агъарта болурмуса?

– Къара аны айтханына! Ол базарда мешинала бла арбала тургъан жерге баргъанда, автосун жерине къалай салгъанын ма бу кезлерим бла кергенме...

Бу таурух терк жайылды. Сора Эрменни кергенле, узакъдан окъуна «Ол мешинасын кетюрюп салыучу киши келеди!» – дегенни айтып тебредиле. Бир жол а эки къарачайлы жаш ол «фокусну» кергозтюрюн тиледиле.

– Эрмен, къарнашыбыз, айып этме тилегенибизге, къыйналсанг да, ол джамагъат айтып тургъанны, бу мешинангы кетюргенинги бир кергозт-

сенг эди, бек ыразы этерик эдинг, – деди ала жалынган ауаз бла.

Эрмен багъалы этдире турмады. Аллай къылыгъы жокъ эди. Барып, автосуну арт жанына жабышып, кѣтюрюп тартды да, базар бурууна къыса-ракъ этип салды. Сора, жашлагъа да салам берип, кетди. Ёч салгъан жашла уа аны ызындан, ауузлары ачылгъанлай, къарап къалдыла.

Нинаны эгечинден туугъан жаш киеулерини бу ишлерине уллу бю-сюремеди. Адамланы кюлгенлерин жаратмады. Эрмен, кертиси бла да, мешинаны халын билмейми жюрюте эди, огъесе халкъны кюлдюрюп ючюнмю кѣтюрюп кюреше эди автосун?

Киеу, узун хапаргъа кете турмай, жашны да жанында олтуртуп, мешинасын аллын артына бурду, сора юйюне дери жолну къалгъанын арты бла барып, къабакъ эшикден да арты бла кирип, гаражгъа да мешинасын ол формада орнатды.

– Да сора сен халкъны алдап нек айланаса? – деди жаш, кюлюгюн кючден тья.

– Билемисе, шуѣхум, ала, адамла, ол таурухдан уллу зауукълукъ аладыла. Да сора мен ол зауукълукъну аладан нек сыйырыгъа керекме да? Ала, хакъсыз «циркге» къарап, къууана эселе, къууанма къойсакъ иги тийюлмюдю?

– Мен а, – деди жаш, – мешинаны документлерин, правасын да сатып алып, жюрютюрге уа иш юсюнде юйрене тургъан суннган эдим.

– Мешинаны жюрютюрге мен кертиси бла да «иш юсюнде» юй-реннгенме. Фронтда. «Полуторкала» бла «Зис-5» деген мешиналаны балчыкъ-батхакълада кѣп гюрюлдетгенме. Артдаракълада уа «Студебекерни», «Виллисни», «Доджну» окъуна аз чапдырмагъан эдик. Кертисин айтханда, иги, басымлы мешинала эдиле.

– «Задний ходларь» уа бармы эди? – деди жаш, кюле, сейир эте.

– Душманны къуууп баргъан сагъатда ол бизге бек да керек болмай эди. Баргъаныбыз алгъа эди. Алай бир жол палахха тюшерге да аздан къалдым. Немислиле къоюп къачхан «БМВ»-гъа къонуп, жолгъа чыкыгъанымда, кесибизникиле, автоматла бла атып, элек этип къояргъа аздан къалгъан эдим. Къачып, къутулуп баргъан немисли суннган эдиле. Фашист мешина болгъанлыкъгъа, ол башхаладан кем бармай эди.

– Да къарайма да, сен автола бла ишлеринги иги да эртте башлагъаннга ушайса.

– Бек аламаты уа, – дей кетди Эрмен эсгериулерине, – ол «Студебекер» деген эди. Кеси кесин не терен батхакъдан, жипиден да ма былай суурууп чыгъара эди. «Лебѣдка» деген темир жиби чархына бурулуп, ол формада...

* * *

Бу жыл башха жыллагъа артал да ушамай эди. Онюч жылны къыйналып, эзилеп тургъан халкъ, жангыдан жан киргенча болуп, къырал оноуу да этилгинчи, узакъ жолуна атлана тебреген эди. «Къарамыйыкъ» ауушхандан сора жашау торленмей къалмазына кѣчгюнчюле хазна къалмай, бары ийнана тебретиле. «Миялакѣз мурдар» – Берия тутулгъандан сора уа, жашау терклигине къошханча болду. Партияны жыйырманчы съезди ѳтгенден сора халкъ хар не да тийишли жерин аллыгъына, кѣчгюнчюлеге да иги

оноу этилирине толу ийнанды. Насып жарыгы таулу арбазланы жарыга, кѣчгюнчюлени жюреклерин жылыга, бар кыйынлыккыла унутулганча болуп, халкыда бир тирилик, бир кирпилдеу, иги кыуум бар эдиле. Экеу тюбеген жерде сѣз, нени юсюнден башланса да, ахыры уа бу бола турган ишлени хапарларына кѣче эди.

Эрмен юйюне ингир бола келгенинде, Батыр анга уллу эркинликке берирге унамаган анасындан тарыгы башлады.

– Мама кыоймайды, мама унамайды, тышына иймейди, туюген этеди, – деге кыалды. – Ма былайыма ыштап деп урганды...

– Тохта, балачык, тохта. Сабыр бол. Ол сени суююп кыакыганлыкыга, не боллукыду? Бютюн кыаты киши боллукыса.

– Суюмейди, суюмейди. Кыуругыму кыара кесеу этгенди-и...

– Да алай эсе уа, оздурганды. Батыр деген кишини алай тюерге жараймыды! Алай сен тѣзген эт, балачык. Ма бир кесекден уллу жолоучулукыга чыгарыкыбыз, Кавказга атланырыкыбыз. Экибиз да, Черек сууну бойнуна барып, тамгалы чабакыла тутарыкыбыз.

– Кыайтырыгыбызга ийнаныб ‘а турамыса? – деп кыошулду сѣзге Нина, ѣпкелеп турган Батырны да жапсара, башын сылай.

– Сен ‘а ийнанмаймыса? Жангы блас, жангы оноучула хар нени да табына бурлукыларына бир шегим жокыду. Алайды да, жаным-кѣзюм, биз да узак жолга тынгылы хазырланып башларга керекбиз. Бир кесекден, дейдиле, тийиншли оноу, башхача айтханда, Указ чыгыады да.барыбыз да, поездха минип, «ты-хар-тухур-тарх-турх» – прямо на Кавказ! – деп, ышарды Эрмен.

«КѢКСЮЛ ДУНАЙНЫ ЭСГЕРЕ...»

«Ниначыкыны» эгечинден тууган студент жаш Фрунзеде окуй эди. Бир бирледе «тѣтсына», киеуюне да кыонак бола турган адети бар эди. Хар келгени сайын ‘а Нина, жашны азып турганына да оу-шау эте, юйде болган азыкыны столга ташып башлар эди. «Кел, бизде тур, жатар жеринг, ашынг-сууунг хазыр...» – деп да кюрешди. Алай студент жаш студент азатлыкыны «тѣтаны тузагына» алышырга бир да ашыкымай эди. Жашны ингир ала ашыра туруп, Нина аны хуржунуна «шайчыкыла» сала башласа, студент уялган да эте эди, алай иш кыара отказга уа жетмеучю эди. Ол жаны бла кыараганда, Эрмен иги да чомартырак эди. «Тенглеринги сыра бла сыйларса», – дегенни айтып, эки-юч багыалы кыагытны жашны хуржунуна тийишдирир эди.

Алай иш аны бла да бошалай эди. Студентни автобусха ашыра, экиси да, мешина тохтаучу жерден узак болмаган бир «харчевнага» кирип, автобус кыайгыны терк унута эдиле. Юйде тынгылы «ауузланганларын» да истемей, ишни жангыдан башлай эдиле.

– Та-ак, жашы, биз былайда бир кесек ауузланып, тартханчык да этсек, кыалай болур экен?

– Азчык, – деди студент. – Бек азчык.

– Охо, сен айтханлай этейик. Сора, ол котлет маталлы зугулчукыланы атларын унутуп турама...

– Биточкалары? Зрамы?
– Угъай. Тохта, ол бизни кьоншубуз Майрусханны кызыны аты не эди?

– Лиуаза.

– Угъай, тамата кызыны аты...

– Лёлямы дейсе?

– Ыхы, саппа-сау бол да кьал. Эхей, кызы! – деди Эрмен, шапа кыз таба бурулуп, – бизге бир онеки лёля келтирчи, сен ариу! Сора бир шешачык да. Бир гитче поллитрчик.

Экиси да, олтуруп, шайтан суудан да тарта, табакъ бла бир «лёляны» да тамам эте тургъан кезиуде алагъа биреу жанлады. Жашны башында гетен кьалпагы, кёзлери да къара кёзлюкле бла жабылып. Ол, Эрменни жанында тыншчык олтуруп, студентге да сакъ къарай, сёзюн башлады:

– Таматадан келгенме. Цехни таматасындан...

– Не керекди таматанга? Сизге менден не керекди? – деди Эрмен огъурсуз ауаз бла.

– Таматагъа этиллик хурметни этмей тураса. Заман а барады. Мен санга аны эсерттирге келгенме.

– Мени сизге бир тюрлю борчум жокъду, энчи хурмет этер умутум да, – деди Эрмен. – Алай айтырса таматанга. Тынмасагъыз а, тийиншли жерге барып, сизни ишчиклеригизни ачыклагъан этерикме.

– Да охо, – деди къара кёзлюкю, аз ышара. – Ачыкъла, алай жангылмазгъа кюреш ансы. Унамай эсенг а, жанынга тиерге да болурбуз.

– Пошёл вон, итден туугъан! – деп, Эрмен кыза башлады.

Жашырын «келечи» жеринден арсарсыз турду. Ушакъдан хайыр болмазын ангылап, ышара-ышара кетди.

– Бардыла мен ишлеген жерде хазыр хантха бисмилляла. Башхача айтханда уа – барып тохтагъан жуликле. Директорну тюбюнден-башындан кирип, ишлегенледен а жасакъ жыйып айланадыла. Алай менден аллыкъларын а юйлерине элтсинле. Пакъырагъа садакъа берген – адетди. Жуликлеге уа шайымы да берлик тнойолме.

– Жаныргъа кюрешгенлерине уа не айтаса?

– Мен кишиден да кьоркъмайма. Шагъат кьагъытларым, квитанцияларым, хар тийиншлиси тапчык сакъланыпдыла. Къолум бла ётген ырыхыны хар грамына, хар сомуна – хаппа-хазыр кьагъытларым. Этерлерин аямасынла.

– Ол къара кёзлюкю энтда да келсе уа, нёгерчиклерин да алып?

– Аны да, иесин да, милициягъа айтып, кепге жыйдырлыкъма. Артал да тохтамаздан кьалсала уа... Ансы, алагъа бет этип, иш болмазын кёрюп турама.

Алай, Эрменден эсе ала женгилик кьармашып, иш тапсызына бурулгъаннга ушады. Жалгъан кьагъытла, жалгъан шагъатла къурап, Эрменни душманлары «чабыууларын» башладыла. Былайда, теркирек кымылдап, ишни теркирек кьолгъа алып орнуна, адамлагъа бир терк ийнанып кьалыучу Эрмен, уллу кёллюкю этди. Башына келе тургъан палахны заманында эслемеди, истемеди. Фитначыла, гудучула, не этдиле эсе да, муратларына жетдиле. Иш Эрмен умут этгенча болмады.

– Сен муну ючюн къайгы этме, – деди ол Нинагъа, извещения кьагъыт

келгенде. – Къарарла, сорурла, тийиншли къагъытланы алларына салырма, барын да кёргозгорме, ангылатырма. Мен ол киргемхот фитначыланы кереклерин тапдырырма.

Хукмучула башха оноу этдиле. Алай Эрменни къайгысы бир эди: ол Нинаны жапсарыргъа кюреше эди.

– Сен эртге-кечден бушуу-бушман этме да, халны тенглериме билдир. Сора сабийлеге сакъ бол. Мен а, иш белгили болгъанлай, терк къайтып келирме. Ишни болушу ачыкъланмай къаллыкъ туююлдо...

Эрменни «казна махкемеге» элтгенлеринде, аны эм алгъа «пахан» деп, бир бандит сыфатлы кишини аллында сюедице. Бу къашттой, хурметсиз адамдан ол бир тюрлю игилик сакъламай эди.

– Чурукъчукларынгы уа тешген эт, – дегенни айтды бу къашттой киши, ауазын да кючден эшитдире. Сора, къулакъ жанын да къаштый, огъурсуз къарамын Эрменни мангылайына жабышдырып кюйгъанча этди, бурун сюеклерин къымылдатды, терен солуду.

– Нек теше эдим? – деди Эрмен, олтанлары спирт товардан этилген багъалы чурукъларыны бурунларына къарай. – Чурукъларымы кесим да жаратып турама, – деп, къарамын хурметсиз кишиге бурду.

Ол а, андан ары жукъ айта турмай, къолу бла белги берди да, эки жанында сюелип тургъан эки саубитген бегеуюлю Эрмен таба атладыла. Тёгерекде жыйылгъанла уа, сагъайып, шошайып къарайдыла. Иелеринден да огъурсуз кёюннген бегеуюлле Эрменге жанладыла. Алай, бири къолун анга узатханлай, гёжеф жаш сермеп алып, экисин да къучагъына жыйды да, бирин бирине уруп... бошлады. Бегеуюлле, бетлери къызыл къан болуп, санлары бошайып, Эрменни аллында жыгъылдыла. Бири жаралы къабанча хырылдады. Бири уа шош эди...

Къарап тургъанла жерлеринден да тепмедиле. Арада болгъан ишден къарамларын «аталарына» бурдула.

Ол да, ала таба къарады да, жеринден ашыкъмай турду. Ысхарла къапта-лыны этеклерин тартды, нек эсе да мангылайын да сылады да, Эрмен таба тепчиди. Гёжеф а, аны бетинден, огъурсуз къарамындан кёзюн алмай, къаты сермешге хазырлана тебреди.

– Энди эсима тюшюрдюм, – дегенни айтты ышарды «пахан». – Сен, шайтан улу лейтенантчыкъ, ол жол братаным бла мени жанларыбызгъа тийген эдинг. Ол «Кёксюл Дунайда». Алай бу жол а хозяин менме, – деп, жыртхыч къарамын сагъайып сакълагъанлагъа бурду. Сора, жин ургъанча, къычырып, мыллыгын Эрменге атды, къолунда уа «финка» жашнады. Алай «спирт товар» тюплю чурукъну жуху тобукъ тюбюне тийгенде, сюек сыннган таууш бла бирге жаралы жаныуар ёкюрдени да эшитилип, огъурсуз киши төрт бюкленип жыгъылды, «финкасы» да къолундан тюшдю. Эрмен ол бичакъны, чурукъ бурну бла илиндирип, бир жанына атды.

Ол кезиуге къалауурла да чабып жетдиле. Ала, баям, бола тургъан ишге кенгден тамашалап тургъаннга ушай эдиле. «Паханны» кёзлерине къан чабып, аузундан а шытысы келе, халы адам сукъланырча туююл эди. Аз къымылдагъанлай, аны ахыры да шошайтып къояргъа боллукъ киши уа, андан кёзюн алмай сюеле эди. Жаралыны, басхычча салып, алып кетдиле. Артда уа ол ахыры бла да тас болуп къалды. Больницагъамы салдыла, башха жергеми ийдиле. Алай, жюрюген адетге кёре, «бичакъ оюнну» уа

анга хазна кечмезлери баям эди. Алай ётдю Эрменни эски «шуёху» бла тнобешиую...

Бзы бла уа тамаша ишле башландыла. Эрменни «угъайына» да къарамай, жыйылгъанла ол насыбы къуругъан кишини «тахтасына» хорламлы гёжефни олтуртдула. Барына да энди ол башчы болгъанын билдирдиле. Къызылжагъала да болгъан ишге уллу сейир этмедиле. Ол угъай эсенг, ыразылыкъларын окъуна сездирдиле. Гёжеф, бу халны ангыламагъаны бла къалмай, къоркъгъан окъуна эте башлады. Бу башыбузукъланы башларында не акъыл къайнагъанын ол, ай-хай да, билмей эди. Ол къалауурла таматасына, бу къуллукъдан эркин этдиригиз мени деп окъуна айтды. Алай ол, къюлмюш этип, инбашларын жыйырып къойду: «Бу адетни не сен, не мен чыгъармагъанбыз. Алай ол низамны сакъларгъа себеп бола эсе, бизни угъайыбыз жокъду...» – дегенни айтып, кетип къалды.

Къалай-алай болса да, гёжеф жаш «къуллугъуна» аз-аз юйюрсюне, илеше башлады. Аны жашау къолайы ахыры бла да тюрлене тебреди. Келген азык-кийим передаланы, бирин къоймай, таматаны аллына салып, аны оноун излей, ол айтханча юлешип турдула. Ашны татлысы уа, ол суйсесуймесе да, аны аллында къала эди. Бу къоркъуу халдан керирек болур ючюн, Эрмен кеси кесине кёл этдирирге кюреше эди: «Мен энди бир гитче патчачыкъгъа ушап турама. Бегеуюллерим, къалауурларым да биргеме. Ауур иш бла къыйналгъаным жокъ. Бирсилеге тоханамдан оноу этеме. Татлы юлюшюм кеси аллыма келип къалады...» Алай, оюн-оюн болса да, эм къыйнагъан а кечеле эдиле. Жукъу ахыры бла да унгулап бошагъынчы, «къайсы башкес келеди да, къайсы башы-бузукъ бичагъын жашнатады?» деген оюмла акъылын бийлегенлей тура эдиле. Къалкъыса уа – къанлы тюшле, ахыры бла тынчлыгъын алып бошагъан тюшле. Бир Нинаны жиямсырагъан сыфаты, бир уллулача жаншап башлагъан сабийле...

Эрмен алыкъа билмей тургъан а бир зат бар эди. Ол да неди дегенде, ишни биринчи кюнлеринден башлап, аны тенглери, жууукълары, аны бла иш байламлыкълары болгъанла да, тийиншли жерлеге барып, жазып, Эрменни «ишине» жангъдан къарарларын излеп турдула. Нек дегенде, анда артал да терслик болмагъаны бек терк ачыкъланнган эди. Башхача болмазлыгы да баям эди.

Ма аллай кюнлени биринде, «патчачыкъ» гогуш бутну эринип кемире тургъан сагъатда, бир «къызылжагъа» анга, хапчукларынгы да ал да, бери чыкъ дегенни айтды. «Патчакхны» ёзюрлери, бегеуюллери, къалауурлары, «къара халкъы» да бары бирден жарсыулу ахтындыла, мудах болдула. Халал тенглеринден айырылгъан алагъа, баям, алай хычыуун да кёрюннген болмаз эди.

Аны аллына чыкъгъан жыйынны санында Эрмен Павел Артамонович Иг-меновну узун кёрюмдюзюн эследи. Эрменни антлы тенги, аны Сыйлы пьедесталгъа чыгъаргъан насийхатчылары, гёжеф тенглерин къаты къу-чакъладыла.

– Сен быллай жерге тюшерсе деб а кимни эсине келлик эди... – деди Игуменов жарсыулу ауаз бла. – Бекми къыйналдынг, харипчик?

– Ётюрюкден не асыу, алай бу къайгылы, къаугъалы дуняда бир жанлыракъда туруп, солугъан, бир гитче «патчачыкъ» болуп тургъан да алай аман а болмаз, – деп башлады, азатланнган гёжеф кесини къужур

кьадарыны юсюнден. Алай Павел Артамонович аны «зауукьлу» таурухун хыны бёлдү.

– Бек магъанасыз да, кыйматсыз да хапарла айтаса, – деп, Игуменов антлы тенгини инбашына кыккыды. – Сен быллайда чам этерге кюрешгенликке, ариу бийченг, жашчыкларынг да санга кылай термилип тургъанларын а билемисе? Кырачы аны сен! Бир гарем да кыуратсанг эди уа кесинге, хан эсенг, патчах эсенг да.

– Мен барын да ойнап айтама... – деп «жумушатыргъа» кюрешди Эрмен Игуменовну. – Быллай кюнюмде табылгъаныгъыз ючюн а сизге минг кере ыспас этеме. Иш башланганлай окъуна билдирсенг эди, быллай затлагъа да жетдирмез эдик, эки да кере апсолют чемпион. Аны эшитген не айтыр!

– Охо, хар не да тап болду. Сизни хайырыгъыздан. Жаным сизге кыурман...

– Сен, таурухланы кый да, бери тынгыла, – деди Павел Артамонович, мешанагъа мингенлеринде. – Сен уллу спортха кыайтама десенг, амал табыл-лыккыды... Тохта, сёзюмю бёлмей тынгыла. Тренер болуп, жарагъан насийхатчы болуп ишлерге керексе. Сенде болгъан сынам бла даража... Кел, Эрмен, кесинге келишмеген ишле бла кюрешме да, билген ишинге кыайт. Сен асыры халал, асыры жумушакъ адамса. Аллайланы уа тюплерине жылы суу жиберип да ийиучюдуле. Чынтты «патчахха» уа сен пьедесталгъа-сыйлылыкъ тёрюне чыккыганда ушай эдинг. Аны ючюндю айтханым да: кел, сагъыш-оюм эт. План сал.

– Багъалы кыарындашым Павел Артамонович, мен планымы эртте салган эдим. Жолум – туугъан журтумады. Атланыргъа керекме. Алайды да... кесинг ангыларыккъса...

«ШЕКЛИ БОЛМА, НИНОЧКА».

– Сен киеуюгюзге бармай тургъанлы не кьадар заман озуп барады. Алай этерге жараймыды? – дедиле тенглери студент жашха. – Эрменнге бизден да кызыу салам айтыр эдинг. Анангы эгечинден да кечгинлик тилер эдинг, быллай бир термитип тургъанынг ючюн...

– Охо, насыпсызла, охо, ач юйню киштиклери, барайым. Бир зат узатсала, уллу сыйлау кыуарбыз. Ансы, кертиси бла да, быллай жашауда исси лагманны татыуун унутуп кыояргъа да боллуккыду.

– Манты бла самса да кеслерине бек тансыкъ этгендиле. Плоуну уа айтмай окъуна кыояйыккы, ансы аууз сууларыбыздан кыарылабыз, – деди жашланы бири. – Алай тётянг, бир жол этгенинлей, хычинле да берсе уа, уллу даулашып кюрешме. Жанына тиерге боллуккъса.

Студентге Эрмен «тётядан» кем кыууанмады. Кыонакъ жаш, «эрменовичлеге» конфетле да узатып, мангылайларын уппа этгенинде уа, Эрменни жюрегине балхам жагъылгъанча болду.

Сыйлау бошалгъандан сора Нина эгечден туугъаннга кеп насийхат айтды, «бу аман дуняда» сакъ жюрюрге, аманлагъа кыошулмай айланыргъа буюрду. Сора, сёзюн да бардыра, эгечден туугъанны хуржунуна бир-эки сыйлы кыагыт салды. Жашны автобусу тохтаучу жерге уа Эрмен кеси чыккыды. Алай, аязда сюелип тургъандан эсе, бегирег' а этген-сётгенлени

болмачы сорууларына жууап эте тургъандан эсе дел, къонакъ да, къонакъ-байы да арлакъда жашнагъан «харчевнагъа» кирдиле. Автобусну, нени да къапмиш эте сакълагъан иги болгъаны баямды. Алай жууукъла бир кесекден, алгъынча, автобусну, кѣп болмай озгъан сыйлауну да унутуп, жашауну жангы ызына кирише тебретиле.

– Жан устуккучукъ, бизге тѣрт бла эки кружка сыра келтирчи, – деди Эрмен шапа кызгъа.

– Алтымь? – деди кыз, кирпич «шоткаларын» кымылдата.

– Угъай. Манга тѣрт, бу жигитге уа – эки. Для начала.

– Ма биягъы сен башлагъанса, Эрмен, башымы къатышдырып, – деп, ѣпкелеп айтды ѣрге жанчыгъы асыры тардан атылыргъа жетип тургъан шапа кыз. Жаш аны «байлыгъына» сейир эте къарагъанын эслеп, Эрмен, «Ыхы-ыхы!» этип, жашны эсин бери бурду.

– Былада уялгъан адет да жокъ кѣреме, чесна слова, – деди Эрмен, «эмеген кызны» къарамы бла ашыра. Сора, нек эсе да, ол Къара-Сууда «Кѣксюл Дунайны» бийчесини – кѣккѣз Клаваны ариу сыфаты кѣз аллына келди. Ол, былай «ачылмагъанлыкъгъа», кертиси бла да ариу затчыкъ эди. Бар эди чырайы...

Бу талай жылны Нинада аны «Сашасы» башхалагъа кѣз къаратыр деген шеклик хазна эсленмей турду. Кеч юйленген кишиле, деп эшитген эди ол бир сынамы тиширудан, башхалагъа алданмаучудула. Ол санга жыйырмажыллыкъ жашчыкъмы болгъанды, аллай тели ишле эте турургъа? Алай дагъыда бир сынамы танышчыгъы уа сѣз арада башхаракъ да айтып ийген эди. Эр киши дегенинг аллай къарыусуз, тутхучусуз затды, бир уялмагъан-къамамагъаннга тюбесе... Айтылгъан жерден кери болсун, алай, кѣзю къарангы этип, этгенин-кетгенин билмей, бузулуп къалыргъа, шайтаннга алдатып къояргъа да болады дегени айтхан эди. Жашауда аз сейир-мейирле болмайдыла.

Нина аллай затлагъа бош кюлюп къоя эди.

Алай арт кезиуледе Эрмен кечирек келиучю болду. Кеси да былай бир жарыкъчыкъ, жаншакъчыкъ да болуп. Сора босагъадан окъуна «Ниначыгъына» дунияны ариуун айта, «комплиментле» тѣге. Былайда ариу бийче, къашларын тое, бир кесек шекли да бола тебрети. Эрмен «жарыкълыгъыны» сылтаун айтып ангылатыргъа кюреше эди. Нина уа, даулашха киришмесе да, сагъышлы уа бола тебрети.

Ахырында уа бийче бир сейир затла да айта башлады. «Уой, мен жарлы да мен харип! Ай башыма ат ургъан! Уой, мен къалай жангылгъан эдим... – дей эди ол, кесчигин драма актрисагъа ушата. – Уой, мени къаллай жашла тилеучю эдиле, къаллай акъыллы, адыллы, халал да жашла, къаллай...»

Эрмен ол театр «монологлагъа», тиши тутханча, бетин жыйырып, къыйналып, алай сѣз а къошмай тынгылай эди. Болсада, бийче ол «адыллыланы, акъыллыланы» атларын да айтып башласа уа, Эрмен, башын кѣтюрюп, сагъайып тынгылай эди. Арыса, кеси тохтар деген акъылда ол бийчени сѣзюн бѣлмей эди.

Болсада, аллай ингирлени биринде, Эрмен да, тѣзюмю тауусулуп, аузун ача тебрети. Киеулюклени жангъдан атларын эшитип башлагъанда, партада олтургъан школчулай, къолун кѣтюрдю.

– Алайгъа къалгъанда уа... мен да... мени кюсегенчикле да тюбей а тур-

гъан эдиле, айтдырмай кьоймай эсенг...

– Айт-айт! – деди Нина, кёзлери жашнай.

– Да ма, ол мен... ол мени ызымдан суйюнюп кьараучу танакёзлени, тизип, строй этип сюесем, аллы Покровкада, кьуйругу Быстровкада болур эди. Керги айтханыма, экибиз да ёлмейик. Ма алай, чесна слова. Сен а манга...

Отоугъа кьоркьуулу шоллукъ жайылды. Нина терен сагъышда эди. Кьула-гъы эшитгеннге арсарсыз тюшюнюп кьалгъан, баям, кьыйын эди. Аны ариу кёз-леринден бусагъат шибиля жашнаргъа ушап тура эди. Алай Эрмен, халны-болушну ангълай, жеринден турду да, чамланыу оту кьабына тебреген бийчесине жанлап, аны ол ариу кёзлерине аз ышара кьарады.

– Алай болгъанлыкъгъа, мен ай кибик кюн кибик Ниночканы аланы бирине да, дейме да, барына да алышмаз эдим, – дегенни айтып, ол эки кьолу бла да ариу бийчесини инбашларын сылады. Аны халал кьарамында айтхан сёзлерини кертиликлери жазылып тура эди.

Бийчеси да, айтыр сёзюн жутуп, неге эсе да ышара, артха туракьлады. Сора артал да башха ауаз бла айтды:

– Кетчи, Аллах ючюн, тели-мели сантларынгы кьой да, азыгъынгы аша, суууп кьалгъынчы. Ол сени Покровка-Быстровка отрядынгы юсюнден а артда сёлеширбиз...

Алай бла, кёк да кюкюремеди, шибиля да жашнамады. Аны юсюне уа бир кесек замандан, алгъаракъда сагъыннганыбызча, Батыргъа кьарындашчыкъ да тууду, кьууанчха кьууанч кьошулду. Сора дагъыда бир сейир – Батыр анасына, атасына да ушагъан эсе, Хасан а жалан да атасына ушап кьалгъан эди. Батырны «даражасы» аны ючюн артал да кем болмады. Тамата дегенинг таматады, биринчи биринчилей кьалады, не кёп кьарындаш тууса да. Ол угъай эсенг, юйюнде быллай сарычач, кьызылууурт «гинжиси» болгъаны Батырны кьолайы-на кьууат бергени кёрюнюп тура эди.

ЭНДИ УА ЖОЛУБУЗ ЮЙГЕДИ.

Партияны жыйырманчы съезди болгъанлы, адамла, бегирек да кёчгюнчоле, термилип сакълагъан кюн жууукълашханына бютюн бек ийнанып, иги кьууум этип жашай эдиле. Тийиншли оноу этиллигине энди шек жокъ эди.

Аллахны, партияны да ахшылыкъларындан, дей эдиле, тюзлюк хорлады, жалгъан дау юсюбюзден кетди, баш эркинлик келди. Энди уа жолубуз тюзюнлей юйгеди, туугъан ташыбызгъа.

Алай дагъыда бир иш чыкьды. Кьыргъызстанны оноучулары тауланы республикадан кетер умутларына ыразы болмадыла, кьууанмадыла. Бир кесек оюм этигиз, ашыкьмагъыз дегенле чыкьдыла. Энди, башыгъызгъа толу эркинлик келгенде, миллет автономиягъызны да кьурап, ёз тилигизде школла ачып, газет-китап чыгъарып, анга кёре башха тийиншли ишлеригизни да кьурап, ох деп жашар онгугъуз боллукъду, дегенни айта эдиле.

Бу политиканы башламчылары, элден-элге барып, бу ниетлеге ыразы болгъанланы жангы ызгъа сала, биз, кьыргъызлыла да, бери, бу жерлеге

кюнчыгышдан кечноп келгенбиз дей эдиле. Кертиди, сизден эсе иги да алгыракъ тийишгенбиз жангы журтубузгъа, дегенле бар эдиле. Алайды да, кыргызызы, малкылары, кырачайы да битеу эркинликлени тенг хайырлана, жашаубузну ол халда кыраыйкык дей эдиле ала.

Угъай, дей эдиле таулула алагъа. Бизни бери хор бла, зор бла, аман атлы этип сюргендиле. Кыргызызыны халал жүреккли халкыкы, кыуатлы жери бизге не жаны бла да эс тапдырып тургандыла. Биз ол игиликни ёмюрде да унутмабыз, келген тёлөлеге да айтырбыз. Биз ыразыча, сизге Аллахдан да ыразылыкъ тилеп турурбуз. Кыыйын кюнбюзде билеклик этгенигиз ючюн, туз-гыржыныгызыны аямагыныгызы ючюн. Алай жолубуз а – ёмюрдеде жашап тургъан туугъан ташыбызгъады...

«Активистледен» бири Эрменнге да келди.

– Сен халкыгъа белгили, халкыкы суйген адамладанса, – дегенден башлады ол «агитациясын». – Адамла сен айтханнга, сени оюмунга эс бурмай амаллары жокъду. Бу иште былай, ашыкмай оюм этилсе, кылай болур эди, кым-батгыу досубуз Эрмен?

– Э, шуёхум, эрттеден термилип тургъан, жол кёллю болуп тургъан халкыны бу иште оюму, баям, бишип бошагъан болур. Мен алай сунама, жангылмай эсем, – деди Эрмен. – Суйген Кыргызстаныбыздан андан кем суймеген Кавказыбызгъа кыайтыргъа тюшерик болур. Хал алайгъа ушап турады.

– Сен, Эрмен, Кыргызстанны айтылгъан гёжефисе, апсолют чемпионоса. Кетип кыалсанг, ол сыйлы атны магыанасы мутхуз болуп кыалмазмы? Бизге да уллу кемлик боллукъду.

– Кертиди, мен ол сыйлы атны Кыргызстанда алгъанма. Алай бу кыуатлы, берекетли жерде кючлю гёжефле аз болмагъанларын мен ахшы билеме. Жалан да, аланы табып, юйретип, кёл этдирип хазырларгъа керекди ансы. Мен а, не узакъгъа кетсем да, аланы жетишимлерине кыуанып, ала ючюн кыайгыргъанлай турлукъма. Мен айтырык олду. Алайды, кыарындашым, – деп, Эрмен, ариу айтса да, келечини ахыры бла тюнголтюп ашырды.

– Баям, Эрмен, сен айтханда да болур, – деди кыргызлы жаш. – Жолунга атланганда уа, Кавказынга кыуанып жет...

Адамла уа ашыгъа эдиле. Этилген оноула ызларына кыайтыргъа боллукъча. Таулула болгъан ырысхыларын, талай жылны кыуаргъа кюрешген мюлкчюклерин ахчагъа айландырыргъа кюреше эдиле. Алай, алгъанладан сатханла кёп болуп, иш таулула умут этгенча бармагыны да хакъ эди.

Кыуанчлы оноуну намысына этилген сыйлаулары биринде Эрмен эски шуёхларына жашырын жарсыуун да сагынды.

– Мени мешинам, жарагъан мебелим, башха юй кереклерим... Аланы сата кыалсам, туугъан журтума кыачан тийиширикме? Шёндю дуня – сатыучу, алыучу уа аз. Бек тапсыз болады хал.

– Сен шёндю аны ючюн кыайгы этмей турчу, – деди акылы Игуменов, бир кесек оюм этгенден сора. – Ашыкма. Менде бир «идеячыкъ» барды да, аны ётдюралсам, хар не да тап болуп кыалыр.

– Да айтып кыойсанг а, адыргы этдирип турмай.

– Эртте-кечден ауара болдуругъа суймейме, – деди Игуменов. – Тамбла да тюбеширбиз да, кёрюбюз...

Иш а алай болган эди. Эрменни антлы тенглери, республиканы спорт Комитетине барып, кенгешди, правительствогъа тийиншли къагъыт хазырладыла. Ызы бла уа айтылган гёжефге энчи ыспас этилген халда, ырысхысын Кавказгъа кёчюрюр ючюн жарагъан вагон берирге оноу жазылды.

Гёжефни махтаулу аты, махтаулу спорт жетишимлери унутулмагъан эдиле. Аны узакъ жолгъа ашырыргъа ахлулары-жуууклары бла бирге эски шуёхлары, айтылган спортсменле да чыкъдыла. Ала излеген, ала тилеген жалан да бир эди. Кавказынга жете баргъанлай, бизге къагъыт жаз, къалай къуралгъанынгдан хапар билдир дегенни тилеген эдиле...

Аны төрге чыгъаргъан Фрунзени акътереклери узакъда эрип бошагъанда, Эрмен, терен ахтынyp, биягъы эсгериулерине батылды...

КЕРТМЕ ТЕРЕК БЛА УШАКЪ.

– Батыр, бери къарачы. Хасан, сен да бери тынгыла. Аталарыбызны жерлерине жете турабыз. Бу төпеси кёкге жете тургъан тау, аны этегинде шорхулдагъан суу, бу жашил дуппура, ол акъ булутчукъ да бизни жомакълы Ата журтубуздула, – деди Эрмен, таныгъан къудуретине суюне.

Бир кесекден мешина, жангъдан от алып, тау жолун къората тебреди. Тюш бола, жолоучула Къашхатаугъа жетдиле.

Юйден да бийик кертме терегин Эрмен узакъдан окъуна эследи. Ол бирси терекледен эсе энчирек, бахчаны ёрге къыйырында сюеле эди. Бир-бир бутаклары къаралгъан къошунлагъа жете эдиле, аланы желледен, жаунладан сакълагъаннга ушай эдиле.

Юйню, терекни да иеси алайда тохтагъанда, ол деменгили терек, анга са-лам бергенча, къалын ёсгён бутакларын аз къымылдагып, шошайды. Терек бла адам бир бирлерин танып тургъанча кёрюне эдиле. Ала экиси да къыйын жылланы къыйын сынамыларыннан ётгек эдиле. Экисини да башларындан бирде къызыу кюнню таяклары жылгырай, бирде суху жаунла жауа, къаты желле ура, ала жашауну ачысын, татлысын да сынай келген эдиле. Терек сынмады, адам да сынмады.

Эрмен жылы къолу бла аны гырхы къабугъун сылады. Терен ахтынды, ышарды.

– Бизсиз къалай жашау этдинг, халал терегибиз? Не кёрдюн, не эшитдинг жангызлыкъ къадарында?..

Эрмен, ханс басхан бахчада айлана кетип, энди орнатырыкъ кертме терекчиклерине да жер сайлады. Ала да ёссюнле, чакъсынла, татлы кётгеле берсинле. Узакъда туугъан жашчыкъланы къууандыра турсунла. Нина бла Эрмен а шош ингирлерин салкъын берген терек бахчаларында ашыра турурла.

Эрменни журтуна къайтханыны къурманлыгъы ол суннгандан эсе жарыкъ ётдю. Туугъан-туудукъ, ахлу-жууукъ дегенлени асламы алыкъа жолда эдиле. Алай Эрменни къабартылы шуёхлары, жуууклары да Аушигерден, Жемталадан, Бахсандан окъуна жыйылыша тебретиле. Иги кесек къонакъ келди. Къашхатаучу къабартылыла уа алгъаракъ окъуна тийишген эдиле. Болушур ючюн, тышыннан келген къонакълагъа къарар ючюн.

Жюреклени кьууандыргъан, ариу алгъышла айтдыргъан кьурманлыкь тангнга дери баргъан эди. Ол жангы жашауну, жангы кьууанчны да белгисине ушай эди.

ЭРМЕННИ МЕШИНАСЫ

Ал кезиуледе элде, ныгъыш дерча, ныгъыш да жокь эди. Кишиле, ингир бола, «чайнаны» тийресинде бир уллу терекни аумасында тубеше эдиле. Элни «универмаг» тюкени да узакь туйюл эди.

Да ма аллай ингирлени биринде ушакь эте тургъан кишиле бир моргьулдум «Москвични» узакьдан окьуна эследиле. Ол Эрменни мешинасы болгъанын билген кыйын болмады. Нек дегенде, ол жыллада энчи мешинасы болгъанла аз эдиле. Элде уа – бютюн да.

– Тохтап, саламлашып кетерми, огьесе, тохтамай, тютюнюн бошлапмы озар? – деди биреу, сигаретин тарта.

– Хазнамы тохтар, – деди жанында сюелген акьмыйкь. – Биреу биреуге хурмет этген заманла энди унутулгъандыла. Айыбынг мениди, темир улоуу болгъан жаш бери бойнун буруп да кьараса.

– Ий, маржа, тюгел алай а этмез да, – деди кьонгурмыйкь, келе тургъан мешинагъа тюрслеп кьарай. – Ксаналары намыслы жашла болгъандыла не заманда да, Эрмен а, темир улоуу болгъанлыкьгъа...

Аны да алай айтханы, Эрменни «Москвичи» да узакь болмай тохтагъаны тенг болду. Мешинаны иеси «пайтонундан» тюшюп, терлеп тургъан мангылай-ын кьол жаулукь бла сыйпады. Сора кишиле таба атлады. Хар бири бла, кюн тийгенча болуп, ариу саламлашды, кьолларын тутду, кьучакьлады. Саулукьларын сорду, сорууларына тынгылы жууапла берди. Эрменни бийчеси бла сабийлери уа «шофёрларын», мешинада олтурушуп, сакьлай кьалдыла.

Ныгъышчыла бла Эрмен, «саулукь-турмушладан» сора, сабыр ушакьгъа кирише башладыла. Айтылыр-сорулур зат кеп эди. Жангьдан кьурала келген элде этиллик ишлени юслеринден кишиле оюмларын ашыкьмай айта эдиле...

Мешинадагъыла да, папа энди келеди – энди келеди дегенлей, иги кесек заманны сакьладыла. Сора жашла, бегирек да Батыр, эрикгендени болур эди, мешинаны тогъайына-рулюна, башха затларына да кьагыла тебретиле. Жаш тормозну тутуучу «бутаькьны» ары-бери тепдирип кёрдю. Алайлай, иги кесек заманны уюн тургъан мешина, тыхырдамай, гюрюлдемей, моторуна от алдырмай, жеринден акьыртын тепди. Сора, терклигине аз-аз кьоша, жолну кьората тебре-ди.

Эрмен узун хапаргъа кетип эди да, мешинасына «жан киргенин» арсарсыз эслеп кьоялмады. Алай жашчыкьла уа, шофёрсуз атланган мешинагъа тамаша-лап, «теке кьалкьыу» эте тургъан мамаларын да уятдыла. Нина, не болгъанын, мешина да кеси аллына нек баргъанын ангыламай, абызырап кьалды. Жашла уа, кьууанч тыпырлы болуп, хахайлай эдиле.

– Уалан, Эрмен, не мени кёзюме алаймы кёрюнеди, не да мешинанг кеси аллына жортупму барады?.. – деди ушакь жёнгерледен бири, эсненген да эте.

Эрмен, «жан кирген» улоуун кёрюп, кетип баргъан «Москвични» ызындан атылды. Кишиле бла саламлашып айырылыргъа да унутуп, аякъ тюплеринден зыгъыр ташла чачыла, гёжеф киши, темир улоуун чабып жетер мурат бла, жер тепдире бара эди. «Москвич» а, терклигине кьоша, ичинден да Нинаны къзауаты жашланы кьюуанчлы ауазлары къатыш эшитиле, букьулу жолну букьусун чыгъара бара эди. Бу уллу кишини былай терк чапханына ётген-сётгенле бек тамашалап къарай эдиле. Алай жол кесекден бир жанына буруллугъун, шофёр-суз мешина уа жалан да тюзюнлей барыучусун ала да эслей болмаз эдиле. Болсада, аякъ тауушлары узакъгъа эшитиле келген Эрмен, не этди эсе да, мешинаны жетип, эки кьолу бла да арт «этеклеринден» тутуп, тохтатды.

Мешина тохтагъанлыкъгъа, «Ниночканы» къзауатын тохтатыр тормоз а жокъ эди. Аз сёз бла айтханда, бийчесин, сабийлерин да «ачытыргъа» аздан кьойгъан Эрменни ол уллу махтамай эди. «Шофёр» а, руль артына орналып, «Москвичге» от алдырды, жашлагъа да кёз кысып, «пийрод» дегенни айтып, жолуна агланды.

Эрменни бек жарсытхан желкесин «кыыздырып» келген тырманла туйюл эдиле. Ол кишиле бла адетдеча саламлашып айырылмагъаны эди аны жарсытхан. Бийчесине, сабийлерине ашыгъып, ушакъ жёнгерлерин кьоюп кетгенин ол айтып-айтмазча аперимсиз ишге санады. Ол угъай эсенг, халкъны аллында бу кюлкюлюк иш болгъаны аны ичин кемире эди. Тау эллени кёбюсюнде жюрюген адетге кёре, уллу киши ишинде бир учхаралыкъ этсе, аны айтып тургъанла бо-луучу эдиле. Кёп жыл мындан алгъа тик тёшде, батанларын къаты жел алып кетген Кьошбау улуна артда да айып этгенлей тургъан эдиле. Кесине айтмасала да, «седиреди Кьошбау улуну батанынлай» деген а артда да унутулмай тургъан эди. Не да, Башчылары жангы хуна къалагъанлай, аланы орамлары бла ётюп баргъан узункюлакъ ол хунаны оюп кетгени битеу да элге топ атылгъанлай жайылгъан эди. Андан сора уа, бир жерде бир зат оюлса, «оюлду, Башчыланы хуналай» деп кьоя эдиле. «Эрмен мешинасын кьюугъанлай», деген да энди бир жайылып кетмеге эди деп жарсый эди «темир улоуну» иеси...

ТАУ ЭЛДЕ ТОЙ БАРАДЫ...

Кюнлени биринде Эрменни акъсуучу жууукълары-къайышлары аны уллу кенгешге чакъырдыла. Кенгеша нени юсюнден дегенде, Огъары Жемталагъа киеу жёнгерлени атландыра эдиле да, алагъа башчы этип, бир даражалы кишини айырыргъа керек болду. Акъсуучуладан бири Эрменни сагъынды. Кеси да ол жанлы малкъарлыладан болгъаны себепли, бу ишни анга буюрсакъ къалай бо-лур дегенни айтды. Алай келинлик кеси да Ксаналадан болгъаны айтылгъанда уа, таматагъа башха адамны айырыргъа керекди деген оюмгъа келишдиле.

– Алай, – дедиле, – Эрмен, бу ишни ауурлугъу, баям, сени бойнунгда къала болур.

– Мен былайда эки жанына да жууукъ болгъаным себепли, жууаплыкъны англайма, – деди Эрмен. – Борчум а келинни тамбла бу арбазгъа келтириргеди да, ол борчуму тамам этерге сёз береме.

– Да биз излеген да ол ушайды да, – деди кенгешчиледен бири. – Алай эсе уа, ахшы жолгъа атланыгъыз, муратыгъызгъа жетип къайтыгъыз!

Тюрлю-тюрлю мешиналадан къуралгъан къууанчлы, омакъ да керуан алай бла жолуна атланды...

Ариу элни, къууатлы Жемталаны кёгюн алтын ай бла жаухар жулдузла жасапдыла. Берекетли юйню арбазында уа жарыкъ той барады. Барады дегенде да, къобуз таууш эшитиледи. Тойчула уа, сен-мен эте, биринчи болуп чыгъаргъа базынмай турадыла. «Той башчы», келип, Эрменни аллында тохтады. Къобуз да тауушун сел этди.

Эрмен тегерегине иймене къарады. «Была менден жашыракъны табалмай-мыдыла? Огъесе бир жангы адетни кийириргеми кюрешедиле?..»

– Былайда быллай жигитле тургъанлай, мен чыкъсам ушармы? – деди ол.

– Сен а юлгю кёргозт! – деди «той башчы», тегерегине да къарай.

– Да тепсеген бла жыгъышханда уа башхалыкъ да болур, алай кечербиз, Эрмен! Болалмасанг, жашла да чыгъарла, болушурла! – деди бир къанбуз.

Эрмен жукъ айтмады, айтханнга сёз къайтармады, жанына тийгенлерин да сездирмеди.

«Жыгъыш бла тойну башхалыкълары мен сизге бусагъат кёргозтейим. Сиз а Ахматны жашы Эрменни иги танымай тура кёреме да», – деди ичинден тойчу гёжеф. Сора: «Къыздырчы, эгешчигим», – дегенни тыншчыкъ айтып, къобузчу къызгъа ышарды.

Ызы бла тойгъа къараргъа, тепсерге да келгенлени кёз туураларында сейир иш бола башлады. Бу элде бу биринчи той туююл эди. Уста тепсей билгенле да мында, баям, аз болмаз эдиле. Алай бу уллу санлы, келбетли киши эм алгъа, майданчыкъны сыйдамлыгъын кёргенча, ары-бери атлап, тегерегине къарай тохтагъанда, къарагъанла да, шошайып, сабырланып сажайдыла. Эрмен узунчак къаракёз субай къызны аллына келгенде, къобуз да тауушун сабыр этди. Бу къыз биринчи сатыргъа бошдан чыгып турмагъанын Эрмен, айхай да, тюз ангылады. Къаракъаш «тойну къынын ичгенледен» болгъаны эсленип тура эди. Алай ол, адетни бузмай, багъалы этдире, къыз тенгчиклери таба къарады, аладан болушлукъ излегенча, тюзон айтханда уа – ыразлыкъ сурагъанча болду. Сора, танакёз ариу, къарамын энишге ийип, Эрменни аллына атлады, чыкъды. Чыкъгъандан ары уа, кесин бу «кишичикге», къарс ура тебирегенлеге да танытыргъа хазырлыгъын билдирди.

Аккъанат къанкъазлай бара эди таулу къыз. Къобузчу уа, къобузун жа-нгыдан жан киргенча болуп, ариу макъамын битеу да элге эштдире согдады. Эрмен а, ма сейир-тамаша, аякълары жерге жетмегенча, бёкем санлары хауагъа кётюрюлгенча, алай тепсейди. Жигитни къуш къарамы тойчу къызны акъ мангы-лайын сылап ётеди. Аны санларыны къымылдагъаны тойчу кишини аякълары кертиси бла да кёзге кёрюммеген бир жомакълы кюйюзню юсюнде ойнагъанла-ры, неда, къарагъанладан бири айтханлай, «хауа жастыкъда» баргъан деменгили кемелей эдиле.

Къыз, кесин бу «кишичикге» таныта учса да, ёз санларын эслерча арытханы кёрюнюп турады. Алай кёзчюклерини жашнагъанлары, къызыл ингиликли къыз «ойнаргъа» чыкъмагъанын ангылата эдиле. Бир кесекден жигит, талмаз ду-дакъчыгъыны иги да талгъанын эслегенде, белги берип,

ыспас эте, ариуну тенг-чиклерине ашырып кьайтды. Кетген а этмеди. Кесин хазырлап тургъан бир та-накёзню аллына келди, тепсерге чыгъарды. Сора, ызына бурулуп, кьобузчу кьызгъа да кёз кьыса ышарды.

– Эхей, эгешчигим, бармакьчыкъларынгы аясанг да, кьобузну туюеклерине аяма. Бир кесек «ашыкьдыр» тартыуун...

Алтынмюйюз жангы ай кечеге кёкню кьарангы жолунда барышын тохтатып, жууукьдагъы жулдузла да аны бла бирге Огъары Жемгалада баргъан тойгъа сюйюнюп кьарайдыла. Ала бу кьууатлы тойчугъа – кьушкьанат Эрменнге, аны жибекчач нёгерчигине салам иедиле. Тау макъам, кьобуз тартыу а, кьая ташлагъа кьысылып тургъан булутчукьну жукьусун алгъанды, шорхулдап баргъан черекни эжиуге чакьыра, жайылып барады...

– Ма, жигитле, тепсеген да былай тепсерге керекди ансы... – деди бир акьмыйыкь, жаш кьауумгъа бурулуп.

– Кьыз арыгъанды, талгъанды, – деди тойчу кьызны тенгчиклеринден бири... кёремисиз. Сездирмезге кюрешеди ансы.

– Да чыкь да, кьутхар муну. Ансы Эрмен, халына кёре, энди кьыза башлагъаннга ушап турады. Кьарачы жашны, кьарачы Эрменни субай кьолайына...

– Бир кишиге хорлатмазын ол былайда окьуна кёргюзтюп турады. Алай туююлмюдю?

– Хау. Бир сёз бла айтханда, ол былайда да «чемпион» болгъанына ий-нандырды.

...Жарыкь тойну макъамы, женгил кьанатлары шууулдай, нюрсыфат келин-чикни кьууанчын эте эди. Ол тойда уа халкь ийнагъы, Малкьарны эм сыйлы жашларындан бири Ксаналаны Эрмен бёрк кийген жигитлеге малкьар тойну тынгылы «дерсин», унутулмаз юлгюсюн берип кетген эди. Аны бла бирге аны кьууатлы сыфаты, кюн киби кьылытхан ариу ышарыуу эллилени эслеринде унутулмазча кьалгъан эдиле.

«НЕ ИШЛЕЙДИ ЭРМЕН ШУЁХУМ?»

Кёккёз кёллени жомакьлы суратлары бери узакьдан, жууукьдан да жолучу кьонакъланы тартханлай турадыла. Кёрген кёрмегеннге айта, билген билмегеннге билдире, бу кьууатлы жерни сыйы кенгелеге жайылгъанды. Бери кьоншу республикаладан, шахарладан да келиучюдюле. Узакь жерледен узун жолланы арыгып келгенле да аз туююлдюле. Тюрлю-тюрлю кьонакьла: жолоучула, кьуллукьчула, сабий жыйынчыкьла да кёллени гоккалы жагъаларында зауукьлу солуучудула. «Кьонакь Аллахны кьонагъы» болгъан кьадарда уа, кьонакьбайла да, аланы ариу сыйлап, онгларына кёре кьарап, алай ашырыргъа кюрешуучюдюле.

Кьонакьны кёп тюрлюсю бола эди. Алай эм сыйлы кьонакьла уа, кьонакьбайларын да ыразы эте, ишни уллу байрамгъа ушатычу эдиле.

Танг ата, Ксаналаны юйде телефон зынгырдады. Таматаны бу кезиуде бах-чада ариу хауадан юлош ала айланган адети болуучу эди. Эрмен жангы тангны желгенине кьууана билген, аны сыйлай билген кишиледен эди.

– Ата, ата? – деген эшитилди календордан. – Нальчикден сёлешедиле,

– деди Батыр. – Дядя Берт болур дейме.

Эрмен телефоннга ашыгып барды. Кесини белгили бажасын, хурметли да шуёхун ол сакълатыргъа суймей эди. «Измаиловичге» тансыкъ да болуп тура эди.

– Да ол а игиди да! Бек суйюп къарарбыз, хан къонакъ этербиз. Хамзат улуму дейсе? Охо, танышырбыз!

Дагъыстанны эм сыйлы поэти, аты битеу да дуниягъа айтылгъан Расул Гамзатовну Эрмен хазна танымай эди. «Зурнукла» деген жырны алаMAT сёзле-рин бу айтылгъан поэт жазгъанын а биле эди. Энди ол акъылман, закий да адам бла тубеширге, танышыргъа да боллугъу Эрменни бек къуандырды. Алай сагъышлы да этди. «Мен аны бла нени юсюнден ушакъ кыллкъма?..»

Расул кеси да дагъыстанлы, таулу киши болгъаны себепли, деп оюмлай эди Эрмен, аны мында сейир этдирирча, жюрегин къууандырырча не амал этерге боллукъду? Жерибизни къууаты бла, жарагъан шишлик бла дер эдинг..

«Бек башы – жюрек ачыкълыкъ, мангылай жарыкълыкъ болсун, – деди Эрмен кеси кесине. – Къалгъаны уа – адетдеча, билгенибизча, болагъаны-бизча...»

Къалай-алай болса да, сыйлы къонакъгъа ариу тубер ючюн, Эрмен, къаш-хатаучула къолларындан келгенни аямадыла. Расул алагъа Къайсын, Кешокулу да татлы тенглери болгъаны ючюн да сыйлы эди. Берт а кеси адамлары, «биз жанлы» адамлары эди.

Эрмен бары бла да ариу саламлашды, чамын-оюмун къызгъанмады. «Хамзат улун» да къаты къучакълады. Эрмен аны бир деменгили «фелуан» сунуп тура эди да, бу орта бойлу дагъыстанлы жашны кёргенде, сейир этип да бир кесек турду. Алай «Хамзат улуну» деменгилелигин ол артдаракъ аны терен акъылында, закийлигинде эследи.

Расулну бийчеси Патимат къумукъча сёлеше эди да, Нина бла ол къарап-къарагъынчы жан бла тёммек болуп къалдыла. Сора бу кишилени аш-сууларына къарар ючюн, бир жанлыракъ болдула, къумукъ хинкял бла малкъар хычинлени къайгъысына киришдиле.

Сыйлау иги да къызгъынчы, Эрмен, стол таматасы Алимден эркинлик алып, жалбауур этерге умутун билдирди. Нени да болсун, алай жалбауурну уа ол кишиге ышанмаучу эди. Ол затны эшитгенде, Расул аны болушлукъ-чугъа, жумушчугъа алырын Эрменден тиледи. Бу иш къонакъ алыу адетни бир кесек бузса да, таматала тилегеннге да бойсуна, Эрмен Расулну болушлукъчу не да, Алим айтханлай, «ассистент» этип алды. Алды да, сокъуранмады.

Оюн оюн болса да, Эрмен «ассистентини», ишге ангылаулу узалгъанын терк эследи. Бир жол а «маладес» деп окъуна ийди.

Жалбауурну татлы ийисини берекети къонакъланы, къонакъбайланы да бурунларына жетгенде, Расул къууанч тыпырлы болду.

– Бу «поэмань» мен да соавторума. Аны унутмазыгъызны тилейме! Эрмен, кесинг айтчы!

– Хау, керти айтады, – деди Эрмен, ышармай-кюлмей, – къонакъны бу иште иги ангылауу болгъанына мен шагъатлыгъымы билдиреме.

– Бизде, Дагъыстанда да, барды бу затха ушагъан аш. Алай, аты ба-

шхаракъча, татыуу да башхаракъды. Сен биширген, дейме да, экибиз да биширгенни жашырынын, Эрмен, эркин этсенг, Дагъыстаннга да жаяр эдик. Ы-ы?

– Къонакъны хурметинден... ол эркинликни беребиз, – деди Эрмен.

Сыйлауну андан арысы да ариу, адепли барып турду. Алай Эрмен бла Расулну энчи ушакълары хант къанганы низамындан чыгъа турдула. Ала, биягъыча, бир жаныракъ кетип, ушакъларын къыздыра тебретиле. Къалгъан къонакъла уа, охо, сёлешсинле, къатышмайыкъ деп, кеси ушакъларына кетишдиле. «Была, – деген эди Алим Пшемахович, – бир бирин эрттеден излеп тура кёре эдим. Биз а, столгъа тартып, гюняхларын алып турабыз».

Хамзат улу бла Ксана улу нени юсюнден кенгешгенлерин билирге уа бары да сую эдиле. Артда, Эрмен айтхандан, Расул малкъар тилде жюриоген элберлени, сёз байлашланы магъаналарын сора эди. Эрмен аланы орусчагъа кёчюриуп айтханда, бир сейирликле бола эдиле, Расул а аланы авар, къумукъ тилдеде жюриоген сёзле бла келишдире эди. Ол кезиуде Расул, артда дунягъа белгили болгъан «Жазыула» («Письмена») деген чыгъармалары бла кюреше эди да, ол жаны бла да, кеси айтханнга кёре, Эрменден алгъан «информациясы» да анга хайырлы, керекли да зат эди.

Бу «таулу философну» дунягъа, тау адетлеге кёз къарамы, аны жашауну юсюнден, игини, аманны да юслеринден оюмлары уллу жазыучуну эсине туйрелип къала эдиле. Бек сейири уа, экисини да кёз къарамлары кёп затлада келише эдиле.

Кетер заман жетгенде, Хамзат улуну, Ксана улуну да бетлеринде мудахлыкъ чарсын эслеген къыйын туйюл эди.

– Бек сую эдим, Эрмен къарындашым, сени бла Дагъыстанда да тюбеширге. Сен къалай къарайса ансы? – деди Расул.

– Аллах айтса, ары да бир ётербиз, – деди Эрмен.

Артда да, телефон бла Алимге сёлешгени сайын, хар Къайсыннга тюбегени сайын да: «Не ишлейди Эрмен шуёхум? Къалайды ол пелиуан къарындашым, тау философу?» – дей эди. Сора къызыу салам айтдыра эди.

Алай жашау жашауду, ол да кесини жорукъларына бойсуна келеди. Алим Пшемахович, кёп да турмай, Москвагъа кёчюп кетди, Къайсын да дайым жолоучулукълада, къырал жумушлада... Эрмен бла жангы тюбешну ахшы мураглай къалды...

«ЭРМЕННИ ЧАЛЛИУЮ».

Чалбаш киши, кертме терекни аумасында, шинтикчигине олтуруп, ёз оюмларына тынгылай, бирде башын булгъап ышара эди, бирде уа аны огъурлу бетинде мудахлыкъ шарты эслене эди. Озгъан жылланы эсгерну суратлары кёз аллында, бири бирин алышындыра, ол кино терезечиклеча ёте эдиле. Сейирлик кинону бек сейирлик сураты – Фрунзе шахарда сыйлы тёрге – пьедесталгъа минип къууаннган ууахтысы жангыдан жюриегине жау жакъгъанча ёте эди. Бирде уа, амалы тауусулуп, комендантланы зулмуларында эзилеп тургъан халкъыны къыйын кюнлери да аллы бла, жюриегин талай, ёте эдиле. Сора, ызына бурулгъан кинодача, фронтда сынагъан

кыйынлыклары, курсант айлары, Къашха-тауда озгъан зауукълу сабий жыллары да къошулуп, ол эсгериуле кёзкёрмезде эрий эдиле.

Кёчгюнчюлюкте комендантла анга сынатхан учузлукълу, Москвагъа уллу эришиулеге иймей къойгъанларын Эрмен эсинден кери атаргъа кюреше эди. Алай кёз аллына айтылгъан Темирбашны, антлы тенглер Игуменов бла Корниловну сыфатлары келселе уа, бети кюнча жарый эди, солугъан хауасы да бир татлы кёрюнюп башлай эди...

Эрменни сагъышларын Батырны къууанчлы ауазы бёлдю. Ол, чабып келип, атасыны аллында школ артмагъын ача тебреди. Ачхандан сора уа, китапла, дефтерле ичинде нени эсе да излеп тапды.

«Баям, «бешле» алгъанды да, аны бла махтаныргъа умут этеди...»

Алай Батыр дневнигини орнуна атасына Сыйлы грамотасын кёргюзтдю. Анда уа гёжеф жашны школ эришиуледе тутушуудан жетишимли болгъаны айтыла эди.

– Мен хорлагъанма, ата! Мен былай, тапчыкъ марап, «Эрменни чаллиуню» этип, алай хорлагъанма.

– Ким айтханды санга аллай «чаллиуню» юсюнден? – деди атасы.

– Да аны билмеген ким барды! Айтхан а тренерибиз этгенди. Аны бла къалмай, бир ненча кере кёргюзтген да этгенди. Былай тутаса да, гёжефни ауурлугъу бир бутундан бир бутуна кёчген кезиуде...

– Сен алай эталдынгмы да, жашым? – дегенни айтып, Эрмен гёжеф жашчыкъны башын сылады.

– Этмей а! Тюз да ол былай атлагъанлай, тартып, тамам этип къойдум.

– Игиди. Мен бек ыразыма. Кесинг да биле болмазса, къалай ыразы болгъанымы, – дегенни айтып, Эрмен хуржунундан къол жаулугъун чыгъарды...

Арбазда уа кертме терекни ууакъ чапыракъчыкъларын жылы желни солугъаны кымылдатта эди.



ТАУЛАНЫ, ТАУЛУЛАНЫ ДА ТЕНГ СЮЙДЮМ

Геннадий КОММОДОВ.



ЭСГЕРЦУ ЮЗЮКЛЕ

*Таулулагъа къалай
жанаишханымы хапарлары*

1

1957 жылда, малкъарлылагъа туугъан жерлерине къайтыргъа изим ачылгъанлай, Ышхалукъагъа 26 малкъар юйюр келеди. Ала шыкъычыла эдиле. Аланы кеси эллери ол кезиуге иги да тозурап эди. Тюзюнлей кѣчюп барып жашау этип башларгъа къыйын. Ол себепден ол юйюрлени орналыр жерлери Ышхалукъа болуп къалды. Аланы барына да алаамат иги тюбедиле бу эллиле, бир бирине ал бермегенлей, юйлерине чакъырып, ышыкъ тапдырыргъа кюрешедиле. Малчыкъла къуараргъа да болушадыла.

Бизни тийреде Мечилары тохтайдыла. Айтхылыкъ Кязимни жашы бла къызы. Шапий бла Сагъид. Къоншула аланы огъурлулукъларын, иш кѣллюлюклерин, халаллыкъларын терк окъуна эслейдиле. Бир заманлада, Кязимгеча, Сагъидге да адамла не жумумшлары бла да келип башладыла. Ол да аланы артха бир да бош къайтармагъанды. жумушларына къарагъанды, айтханларын тынгылы этгенди. Артыкъда темир ишге уста эди Сагъид. Ол жаны бла уа элде азмыды иш. Ол себепден Сагъидге жумушлары бла келиучюле кѣпден-кѣп боладыла.

Темирни биширип жалгъау жаны бла алаамат уста эди Сагъид. Ол Нальчикде темир-бетон этген заводда ишлеп башлады.

Шапий, бир халал жан, тюбегенде сабийге берир ючюн, хуржунунда дайым татлы затла жюрютюучю эди. Юйню ариу тутхан. Кесин да ариу жюрютген.

Ол тийреде жашагъанла, изеу этип, алагъа юй ишлеп берирге деп келишдиле. Ол иш битеу тийрени ишине айланып къалды – хар адам да келип, къолундан келген жумушну кѣлю бла, ыразы болуп, тындырып кетеди.

Биринчи кере жыйылгъаныбызда, юйню таш мурдорун салдыкъ. Бир жанын кесим къаладым аны. Шапий а изеуге азыкъ этеди. Бир да кетмейди бюгюн да ауузумдан къалай эсе да тауча къуурулгъан картофну татыуу

Бизге ол терк-терк келе туруучу эди. Къолунда бир бидончукъ.



*Кязимни кызы
Шапий*

– Гернадий (мени атымы ол алай ай-тыгучу эди) айранны сюеди, – дер эди, ол бидончукъну босагъа къатында сала.

Ол жыл Сагъид юйленеди. Сайлагъаны Биттирладан эди. Мариамны келтирирге Акъ-Суугъа кѣп эр киши – киеу нѣгерле – тебиреди. Мени да чакъырдыла киеу нѣгерге. Таулу тойну кѣргеним ол биринчи эди жашаумда. Артда, школну профсоюз комитетини таматасы къадарында, мен аллай ишлеге бар-бара тургъанма устаз коллективни элтип, Бызынгыгъа – Чочайлагъа, Акъ-Суугъа – Созайлагъа, Газаланы Тахир жашын юйлениргенде – Яникойгъа, ма алай-алай. Сагъидни тою уа биринчим эди.

Мен таматалыкъ этген классда Шапийни сабийлери Хайбар бла Тоняка, Сагъидни кызылары Люба бла Жанна, ала бла эки къарындашдан туугъанла – Хызыр бла Таука окъуп башладыла. Бары да, Хызырдан къалгъанла, бек алапат, суйюп окъуй эдиле. Жанна уа школну алтын майдалгъа бошагъан эди. Хызырны иши бир кесек къыйыныракъ тюшдю манга. Орта Азияда ол школну бошагъынчы, Аскерге алып кетдиле. Аскер къуллугъун башагъандан сора, жууукълары туугъан журтларына къайтып боладыла да, ол бери келип къалады. Жыл саны уллайгъаны себепли школгъа барыргъа уялды да, школда алгъан билимин да унутаракъ болгъан болур эди, – андан ары окъумаз акъылда, школгъа бармай бир кесек мычыды. Мен къаты болдум аны школгъа барырына. Унатдым. Кесини да эрттеден бар кѣреим дохтургъа окъур мураты. Дохтурлукъгъа окъургъа эрттеден да къаст этип тургъан жаш, къалай алай болса да, келеди онунчу классха. Школну бошагъандан сора Орджоникидзе (бусагъатда Владикавказ) шахарда мединститутха киреди, аны жетишимли бошайды, невропатолог усталыкъны алады. Ленинградда да (бусагъатда Санкт-Петербург) бир жылдан артыкъ ишлеп, ийнеле бла багъыуну къытай амалына да юйренеди. Аны ол жаны бла уста болгъанын мен кесим да сынадым. Аркъамы жер аурууу къозгъалып, МВД-ны медсанчастьына тюшеме. Ол а – анда.

– Ах-а-а, тюшдюгюзмю къолума, – деди жаш, сен мени окъутхан этгенсе, мен а сени аурууунга къарарыкъма, багъарыкъма. Бу ауруу санга къайтып ёмюрде да келмезча этейим.

Ийнеле бла ол сау айны бакъды манга. Муратына да жетди: андан берисинде мени аркъам ауруп бир да къыйнамай келеди. Тоняка да алады мени къолгъа: ол, жыл сайын кесини кабинетине элтип, тюрлю-тюрлю физиотерапия амал бла багъып турду. Жылдан бир кере алай эте кетип, мени ол экиси андан туума сау этип къойдула.

Ма алайды иш, окъутханларынг иги билим алсала, этген игилигинги унутмасала.

Ол жыл окъуна бизни школгъа директоргъа Бабаланы Аскербийни жашы Магометни салдыла. Ол, директор болуп, жаз каникулланы кезиунде келди. Аны себепли школгъа келген юй сюртюочю, эшик-терезе бояучу бригаданы иги кесек кюнню ичинде школгъа келгенлерине эллиле да, окъуучула да, сейир этип, къарап турдула. Аланы ишге эринип узалгъанларын кёрюп, этген ишлери хоча болмагъанын кёргенден сора, Магомет, къурулушчула бла ортаны айырады да, солуп тургъан устазланы бир къауумун, аланы ичлеринде мен да барма, ишге чакъырып къояды. «Школну кесибиз жангыртайыкъ, алай этсек тап боллукъду – тынгылы этилликдиле бар ишле, артда ажым этмезча боллукъбуз барыбыз да», – дейди. Школну жангыртыгъа берилген ахчаны ол мытыр ишчилеге бергенинден къалгъанын да хакъ халда юлеширге айтады. Угъай демейбиз, аллахчу.

Устазла ол теленирик ахчачыкъгъа да алданмагъан эдиле, аланы алдагъан – школгъа тынгылы ремонт этиллиги эди. Директор кеси да бизни бла теппе-тенг ишлеп турду.

Августда къалгъан устазла да келдиле ишлерине. Алагъа уа табылды иш: терез-эшикни, юй тюплени жууаргъа буюрулду. Ала да тынгылы этдиле ишлерин.

Окъуу жыл башланыр кюннге школну танымаз эдинг, ол жаппа-жангыдан ишленгенча кёрюндю.

Алай директор устазланы асламысы бла иш юсюнде танышды. Биз аны, сёзюн эшитген бла да къалмай, иш юсюнде да кёрдюк, багъаны анга кёре бичдик.

Биринчи сентябрь сабийлеге да, ата-аналагъа да, устазлагъа уа таза да байрам болду – ала бары да, школну тазалыгъына, ариулугъуна къарап, бирден къууандыла. Ол а, сейир этмегиз айтханыма, – сабийлени окъуугъа кёз къарамларын да иги жанына бурургъа болушду.

Устазланы жарым жылгъа жарашдырылгъан планларына, хар дерсни да уллу хунерлик бла хазырланнганына бла къалгъанына, окъуучуланы билимлерине багъа бичиуге, сынау ишлени даражаларына къаты низам салынды, хар устазны жууаплылыгъы кётюрюлдю. Окъуучуланы низамларына, аланы окъуу ишге кёл салыуларына да бек уллу магъана берилип башлады.

Окъуу жылны биринчи кюнлеринден окъуна школда хал, бир бирни жюрютюу, таматалагъа хурмет этиу дегенча, аллай ишле иги жанына тамыры бла тюрлендиле.

Устазланы ишлерине окъуучуланы билимлерине кёре багъа бичиу бла къалмай, сабийлени низамларына кёре да бичилип башлады багъа. Устаз коллективни ишине кюн сайын бирча къаты къарау устазланы араларында эрттеден жюрюген ишча кёрюнюп башлады. Юйренип къалды коллектив аллай къаты низамгъа. Битеу иш устазланы бла окъуучуланы араларында бир бирге уллу хурмет этиу бла, бир бирге ышаныу ба барады.

Окьюу жылы ахырында бек алакат кёрюнюп кьалды ол низамны кьыйматы. Педколлективни кёрюмдюлери хар жаны бла да бек иги болдула. Кьысха заманны ичинде бизни школубуз республикада айырма школланы арасында айтылып башлады. Директор хар устазны да устазлыкь фахмусуну ачылырына уллу себеплик этди. 15 устаз «Халкьгьа билим берууну отличниги» деген атны алдыла. «Сыйлы устаз» деген атлагьа тийишли болдула кёпле. Школну директору Бабаланы Магомет а, школну устазларыны алчы сынауларын бирге тийишдирип, илму иш жазып, диссертация кьоруулап, педагогика илмуланы кандидаты деген илму атха тийишли болду.

Келген жылыны экинчи жылында ол, кьоймагьанлай, мени классдан тышында ишле эм юйретиу жаны бла кесини заместителине салды. Он жыл ишлегенден сора аны тутмакьла тургьан жерде (ИТК-3) школгьа директоргьа салдыла. Барыргьа суймей эди, алай партияны райкому кьоймады. Барды. Анда уа, не айтдыраса, битеу окьутуу-юйретиу ишни жангыдан кьуаргьа, анда бола келген адетлени тюрлендириге керек эди. Ол, райкомгьа барып, мени да ары ётдююрча этди. Мен а, мында ишими кьоярыкь туююлме, анда да, мында да ишле дей эсегиз, барайым деп, сёзню алай салып тохтадым. Унадыла.

Алай бла биягьы биз бирге ишлеп башладыкь Магомет бла. Алай бла мен ол школда да 42 жыл ишлегенме. Бабаевну биргесине уа бир бири ызындан 20 жыл.

Мен кёп затха юйреннгенме андан: устазлыкь ишни эбине, адамла бла келишип ишлерге, дагьыда кёп башха затлагьа.

Келген жылларында окьуна Магомет бизни орамда орналады. Биз бахча кьоншула болдукь, юйюрлерибиз бла да кьысха танышдыкь. Кесини юсюнден кёп жангы хапар билдик: анга 17 жыл толгьанда, ол Нальчикде педучилищени бошайды, андан сора аны Огьары Жемталагьа школгьа директор этип иедиле. 17-жыллыкь жашны! Бир жарым жылдан сора Уллу Ата журт уруш башланады. Магомет кесин уруш баргьан жерлеге тартдырады. Алмайдыла. Кюреше кетеди да, 1944 жылны аллында аладыла муну аскерге. Анда уа аскер училищеге жибердиле. Сора халкьла аралы байламлыкьла жаны бла тюрлю-тюрлю аскер жумушла тамамлайды. Урушну бу адам Берлинде бошайды.

Урушдан тюзюнлей Орта Азиягьа тюшюп кьалады. Ахлулары ол кезиуде анда боладыла, битеу таулу халкь бла бирге. Ол кесини атаанасын, эгечлерин, кьарындашларын Фрунзе тийреледе табады. Кёп да турмай ол Фрунзеде (бусагьатда Бишкек) пединститутха киреди да, аны тарых бёлюмюн бошайды. Анда да муну кьураучу хунерине эс бурадыла да, Кьыргьызстанны ара шахарында школланы бирине тамата этедиле.

Хунер дегенинг кьайда да, не заманда да жарайды.

1960 жылда жаз айланы биринде манга Ростов областъдан тамата къарындашым келеди. Биз бир бирни кёрмей кёп жыл тургъанбыз. Тансыкъ эдик бир бирге. Ол да, Ростов да Кавказгъа саналгъанлыкъгъа, бу тийрелеге келгени биринчи эди.

– Бу башха миллетлени ичинде къалай жашайса? Жашаунгу бир кёрейим. Солуу кезиюмю мында ётдюрюргеди муратым, – дейди ол келе келгенинлей окъуна.

Анга жауапны артдаракъ, ол кете туруп, берирге айтып:

– Да кесинг бир кёр, къара, сына, – дедим.

Бизни тийреде бир юйюрге той болады. Мени да чакъырадыла ары. Мен къарындашым элтип барама...

Андан сора кёп да турмай орамыбызда бир бушуу да болады – бир иги адам ёледи. Алайгъа да бирге барабыз да, къарындашым битеу келгенле башларында бёрклери бла сюелгенлерине сейир этеди...

Ол неках этиу тёреге да къарайды. Ол да ушамай эди орус некахха... Ол кезиуде Магометни туугъан тыпыр ташларын бир кёрюп келирге эсине тюшеди. Тёбен Холамгъа барыргъа керекди. Ары уа улоуму табыллыкъды, жаяулай барыллыкъды.

– Таулары былай жууукъда кёрюрге сюемисиз? Келигиз мени бла, – дейди.

Биз кёп тилетмедик да, тебиреп къалдыкъ.

Биринчи кюн къалын агъач басхан тау этекле бла барабыз. Дыркыла, суу ашагъан къапхакъла. Жол ыз окъуна болса уа! Магомет урушха дери жыллада былайланы жюрюп тургъанды атасы бла Нальчикге. Ингир алагъа Къара Суу элге жетebиз. Анда уа школну директору Аттолары Анатолий, Бабаланы Магометни танышы, шуёху, не айтдыраса, бек жарыкъ болады. Къонакъ этеди.

Эрттенликде Холам-Бызынгы тар бла ёрге айланабыз. Чюй ташланы юслери бла, къуугъуннга баргъанча, секире-секире келген Холам череги, жюз жылланы былайтын келип, мермер къаяланы кесип, кесине ыз ишлегенди. Тар бошала келеди да, эркинирек жерлеге къутулабыз. Тёшле башланадыла, бир тикле. Ала бир ненча къычырым болур дерча бийиклеге ёрлеп кетедиле. Тёбен Холам эл Холам черекни онг жагъасында тёшде орналыпды. Магомет алайда чапмай атламайды. Элине тансыкъдан, аякъ тюбюнде чёп сынмайды. Элге барсанг а, алайгъа



*Кызимни жашы Сагъит
къызы Люба бла*

баргын – эл жокъ, таш хурула, тот габу талагъан мор буруула. Жангыз да бир топуракъбаш юйчюк сюеледи. Бабаланы юйлери. Эшиги, терезеси кетип, ичи да – ылызмы. Арбазны тюз ортасында бир уллу жассы таш. Магомет анга чёгеди. Чёгеди, башын эки къолуна салып, бетин арбаз къарасына къаратып, жилийды. Бу ташны юсюнде аны атасы намаз къылгъанды. Аны атасы, аны атасыны атасы да... Ол уялмайды жилигъанына. Ол жилий тургъанын сезмей тура эсе да, алайды. Мен а, аны кёз жашларын кёрюп, бир тюрлюле болама – жашагъан дуниямда эр кишини кёз жашларын ма муну бла экинчи кере кёреме...

Олсагъат окъуна кёз туурама сабий заманларым чыгып къаладыла...

...Урушну ючюнчю жылы барады. Манга 13 жыл болады. Биз, бир къауум сабий болуп, агъачха къалияр къазаргъа барабыз. Ышхалукъа сууну бирси жанына ётсенг, бир жангы дуниягъа къутулгъанча боласа. Суу боюнундан башланып къалады тёшге ёрлеме. Терек бахчала башланадыла алайдан окъуна. Огъарыракъда уа – агъач. Тёшлемени мылы жерлеринде къалияр, къалын жашилле болуп, ёседи. Жаш зыгытчыкъла. Ала артыкъда ол заманларында боладыла татыулу.

Агъач алмаланы бла кертмелени каполлары кёпчюп башлагъандыла. Чертлеуюкле чагъадыла, кишиулары саргъалып салыннгандыла. Тукъузгюле, акътерекле кеслерини жабышмакъ чапыракъларын аязгъа тутуп, суутадыла. Былтыргъы чапыракъланы тёшекмелеринден сора кёк мёлюшгюле къалын чыкъгъан тёшлеме талагъа чыгъаса. Алайда сары жанкъозла да жангыздан уяна келген сабийлени кёзчюклерича, кёкге аралгъандыла.

Хар затха да жан кирип башлагъан кезиу. Биз тёш башына чыгъабыз. Алайдан къол аяздача Нальчик, Каменка, Яникой, Чегем, Ышхалукъа кёрюнедиле.

Сабийледен къайсы эсе да ачы къычырыкъ этди.

– Чабайыкъ ары, энишге. Неле эсе да, бир сейирликле бола турадыла анда.

Солуу алмай жетезиз ара орамгъа. Алайтын а Нальчик таба америкалы «студебеккерле», адамладан ауур жюкленип, Нальчик таба акъырын барадыла.

– Таулуланы кёчюрюп барадыла, – дейди алайда сюелген къартладан бири.

– Муртатланы элтедиле, – дейди андан къайда жаш адам.

Мешинаны кюбюрюнде бир ненча тиширыу, аланы аркъаларындан да сабийле, кёз жилтинчиклерин жандырып, бизни таба аралыпдыла. Аланы арасында мени тенгилле да, менден гитчерекле да бардыла. Мешинаны кюбюрюню къабыргъасындан бир къолу бла тутуп, бир къарт сюеледи. Сокъур къарт, башын кёкге кётюрюп, жилийды. Жилиямукълары кёз орунларында жыйылып, кёлчюкле болуп, саркъадыла. Ма анда кёргенме эр кишини жилигъанын биринчи кере.

Аны къатында, мешинаны кюбюрюнде автоматлары бла эки солдат да барды. Шофёрну къатында уа – апчар. Бизни совет апчар.

– Кимледиле муртатла? Билмедим.

Магомет ол жасы ташдан ёрге кётюрюледи да, аны кёргенлей, ол узакъ сагъатларым кёз туурамдан ташаядыла.

– Да, – деп, терен кючсунеди да, ауазын кётюрюп, – энди ёргереке чыгъайыкъ, Жаболаны фермаларына, – дейди. – Кече да анда къалырбыз. Тамбла ингир алагъа уа Огъары Малкъаргъа ауарбыз.

Бир кесек барып, тёшлемедде солургъа олтурабыз.

– Шыкъы уа къайсы жанындады? – деп сорама.

– Ма-а, ол жанында, кёремисиз, булутлагъа къысылып тургъан буруулары. Бал чибинни балауузлары кибик, къаялагъа жабышып тургъан юйчюклени кёремисиз? Хапаргъа кёре, анда абери къалмагъанды. Жаланда Кязимни юйчюгю бла гюрбежиси бардыла.

– Бу жол, – дейди мени къарындашым, – таулу тиширыуну агъачына нечик бек ушайды. Къарачыгъыз: башын ёрге ёхтем тутуп турады, ёшюнлери, къызгъан этгенча, тыкъланып.

– Керти окъуна! Къарамайсыз бу сейирликге! Володя бек жютю кёзлеринг бардыла. Мен мында 15 жылыма дери жашагъанма. Быллайны уа бир да эслемегенме. Башха холамлыла эслеп да билмейме. Жаланда былайчыкъдан а кёрюне болурму алай?

Ингир ала кенг ёзеннге чыгъабыз. Узакъ болмай бир къая сюеледи: бир жаны сыйдам, къысыр. Тюбюнде къош. Андан ары уа – кютюле.

Къошдагъыла чыгъадыла аллыбызгъа. Бирини къолунда – челек, бирсини уа къолунда ичи толу гоппан. Ол а айран. Узатадыла. Алгъа мени таматам Володягъа.

– Неди бу? – деп сорады, шыбырдап, кёз къыйыры бла къарап, манга Володя.

– Ичип кёр да, билirse, – дейме мен да, аныча, шыбырдап.

Андан сора ала бизни бла, къол берип саламлашадыла.

Володя гоппанны тындырыды. Сора бизге бердиле айран. Аллай айран не ары дери, не андан сорасында ичмегенме: айранны юсюнде сары жау гулмакчыкъла.

– Энтгада ичеригем, бераллыкъмысыз? – дейди къарындашым.

– Аллах-аллах! Ич къаллай бир сюйсенг да, – дейдиле да жашла, ичезиз. Къанабыз.

Ингир къарангы къалай эсе да, кесин билдирмегенлей, жетип къалды.

Фатеген чыракъны жандырдыла да жашла, ушхуургъа чакъырдыла. Бир уллу тепсиден тузлукъдан энди чыгъарылгъан къой баш бла къой аякъла.

Кёкде жулдузла, къалай эсе да, жерге жууугъуракъ эннгенча да кёрюнюп, жилтирейдиле. Арлакълада къарлы таулары бетлери бироз онгнган этгенча кёрюнедиле. Шошлукъ уюпду. Шошлукъ десенг да, къолунга алып, тийип кёрюрча, ма аллай сейирлик шошлукъ. Кюнню узуну кюннге къызып тургъан къаядан жылыу урады.

Эрттенликде жашла айтадыла бизге:

– Кюнню халына кёре, кюнню узуну жаяу туман басханлай турлукъгъа ушайды. Кетмегиз, къалыгъыз, кюн аязгъынчы сакълагъыз.

Тамбла чыгъарсыз жолугъузгъа.

Биз да алагъа ыраы болгъаныбызны айтдыкъ да, жолубузгъа теби-редик. Кертиси бла да, туман алашаланып жайылды. Къалын кеси да, къолунгу узатсанг, бармакъларынгы кѳрмезсе дерча.

Энди ишни башы жаяу жолчукъдан таймай барыуду. Алай, не кю-решдик эсе да, жолну ажашдырмай баралмадыкъ. Юч кере тайдыкъ жолдан. Эки кере кесибиз тапдыкъ жолубузну, ючюнчю кере уа бара кетип, бир къошха тюбедик да, аны малчылары тюзетдиле жолгъа. Къошну да итле юрген жары барып тапханбыз.

Бизни къонакъбайларыбызны айтханлары тюз эди. Сау кюнню ичинде жангыз да бир кере ачылды кюн. Биз тѳш башына чыкъдыкъ да, ой аллайгъа къарагъын – тѳбенледе тюз битеу сютден толуп тургъан сунар эдинг. Туурада уа жютю къая жухла сюеледиле. Аланы орталарында уа – кез. Алайы Малкъаргъа аугъан ауушду. Онг жаныбызда уа деменгили Дых тауну къары кюн таякъланы бизни таба ашыра турады. Кѳг а-бир таза кѳк.

Магометге жууукъ жетген Газаланы Сейпуну юйюне ингир бола жетдик. Сейпу бек жарыкъ болду, къууанды келгенибизге. Къургъа къийимле берди да, жибиген кийимлерибизни алышдырдыкъ. Аш юй-чюкде жарагъан стол къурады да, сыйланып жатдыкъ.

Эрттенликде уянганыбызда, кийимлерибиз жууулуп, итиу урулуп, хаппа-хазыр этилип тура эдиле. Аякъ кийимлерибиз да жау сюртюлюп, жылтыратылып.

– Тиширыула кечени узуну была бла кюрешип, жукълагъан иш да болмазла, – деди къарындашым.

...Солур кезиюу тауусулуп кете туруп сорама къарындашыма:

– Ол биринчи кюн манга соргъанынгы унутмай турамыса?

– Унутмагъанма. Манга жауабынг да керек туююлдо. Жауабынгы кеси кѳзюм бла кѳрдюм.

Бизни школубуз 1956 жылда, Къабарты-Малкъарда биринчи болуп, окъууну жашау бла байламлы бардырыгъа деген борчну тамамлап башлады. Окъуучулары производство бригадалары къуралды. Школчула кеслери къоллары бла бир он гектар жерни тѳгерегине таш буруу сюеп чыкъдыла.

1965 жылгъа бизде комплекс бригада окъуна къуралды. Ол бригаданы къурулуш бѳлюмю сынау ишле бардырыгъа бѳлюннген жерчикде теплица ишледиле, гюлле ѳсдюрюге бѳлюм къурадыла, тахта кѳетле сакъланырыкъ мекамны къурулушун бардырдыла. Школну къатында тауукъ орун сюедиле да, анда сабийле 4 мингден аслам тауукъ бла баппуш ѳсдюрюп турдула. Бир къауумла уа чилле къуртла ѳсдюрююню къолгъа алып, аны махтаулу тамамладыла. Колхозну сют-товар фермасында бир ненча окъуучу ийнекле саууп, бузоулагъа къарап турдула.

Тамата класслада окъугъан 20 сабий чалгъыгъа чыгъып, иги кесек бичен этдиле колхоз маллагъа.

Алай бригаданы баш магъаналы иши жерчилик эди. Сабийле устазланы эм колхозну агрономуну башчылыклары бла 100 гектар нартюх, 50 гектар чёплеу, 50 гектар кендир, 70 гектар кюзлюк будай ёсдюредиле. Ала агротехника мадарланы кезиуюнде тынгылы бардырып, ёсдюрген битимлеринден бай тирлик аладыла.

Жерчилик бла кюрешгенлени ишде жетишимлерине бийик багъа бичиледи, айырмалы ишлегенле уа саугъалагъа тийишли боладыла. Бир къауум алчыла уа Чегем тарына походха барадыла.

Бир кюн ол къауум бла тебирейбиз таргъа. Къулач жетмез бийик чынарланы ичлери бла бара кетебиз ёрге, бир кесекден къайын къулакъгъа тирелип къалабыз. Ала уа, иегили къабукълары да къобуп, жукъарып сюеледиле. Жетезбиз Ууаза къышлыкъгъа. Къалын кырдыкылы тёшле, суу ашагъан дыркыла, къапхакъла, тукъузгю, наныкъ, тужур битген талаладан татлы ийис келеди. Хар дыркыда кесини бёркюп чыкъгъан шауданы.

Эрттеледе уллу гыйы, къалакъ ташладан ишленген калада къалабыз кече. Жашла, чыгъыдын-чырпы жыйып, шынгарт этедиле, от, гур этип, ёрге-ёрге жалынланады. Тау гюлле, кырдыкла хычыуун ийис этедиле.

Эрттенликде ёргерек ёрлейбиз. Алайлагъа «Улакъ ойнагъан жер» дейдиле. Арлакъ барсанг а – къыйыры-чеги болмагъан чаллыкъла. Къарабаш бла Чаты Башы тауланы орталары бла жол аууш таба элтеди. Алайлада залкъыдыла алаамат кёп боладыла. Биз барыргъа аланы гюллери агъып эдиле.

Чаты сууну жагъалары бла энебиз да, Хушто Сырт элге келебиз. Тарны былайында хауа болумну кесини бир энчилиги барды – солургъа тынч, арыгъанынг терк кетеди, жылны асламында мында кюн чыкъгъанлай турады, къаты сууукъла болмайдыла.

Мен бир къабакъ эшикни къагъама да, бир жашаулуракъ тиширыу чыгъады.

– Сабийле сапдыла, черекде суу жауунладан сора кир келеди, алагъа бир суусап берсегиз эди, – дейме. Олсагъат окъуна ол тиширыу артха бурулуп кетип, челек толу айран алып чыгъады, бир уллу чёмючно да тутдурады да:

– Ичигиз, жаныгъызгъа, саныгъызгъа жарасын, – дейди.

Мен ахчачыкъ узатыргъа умут этдим да, алай къалай этерге болады деп, мени уялтып къояды.

Кюнню экинчи жарымында тарны баргъан жол бла эне келип, Кюз Арты жайлыкъгъа жетдик. Алгъын келишип къойгъаныбызча, алайда бизни Хосаланы Сагъит – Тёбен Чегемни орта школуну окъуучу-производство бригадасыны таматасы, бизни школну бригадасыны таматасы Залов Хажисуф сакълапдыла.

Жашланы чалгъычыланы къошларына чакъырадыла да, яхшы сыйлайдыла: жангы айран, жукъа чегем хычинле.

Кюн «солургъа» таудан аууп кетеди. Таргъа уа къарангы кирмейди. Кюн ауаргъа толу ай кёкню толтуруп къойгъанча болады: мутхуз жарыкъ, таула кимит бетли кёрюнедиле, чатдан черекни суху баргъан тауушу эшитиледи.

От этедиле да, къобуз согдадыла. Тепсеу башланады. Ким, къайсы бригада иги тепсерикди деп, эришедиле жашла. Сабийлени асламысы школчу тепсеу жыйынлагъа жюригенледиле. Бир бирге ал бермей тепседиле, арыу жокъ, талыу жокъ. Къобузчу Баразланы Билякады. Бечелланы Музафар, «Ындырбий» тепсеуню ариу тепсейди. Ол бригаданы алчысы Беппайланы Батталгъа аталады.

– Бусагъатда уа «Къонакъбий» тепсеуню биз къонакълагъа атап тепсейбиз, – дейди Хосаланы Сагъит. Ма алай ётдю ол инигирибиз да. Кёп да турмай сабийле жукъугъа батдыла...

...Арсеньевну, Пржевальскийни жолоучулукъларыны юсюнден жазылгъанланы, бизни заманыбызда бек излениучю авторла Жюль Верни, Майн Ридни, Джек Лондонну китапларын окъуй, биз 40-чы жылланы аллында Чегем чучхурлагъа баргъаныбыз эсима тюшеди.

...1944 жыл. Биз, ючеулен болуп, жолгъа чыгъабыз. Асма кёпюр бла Чегем сууну ары жанына ётебиз. Лячин-Къаяны баш жанына чыгъабыз. Арлакъда уа юч-тёрт къатлы юйле тенгли туюе ташла жолоучулары аз да къайгы этдирмейди. Жол а – ёргеди. Тар башланады. Бийик къаяла, кёкге жете, сюеледиле. Этеклерин къалын агъач басыпды. Къая техтир-леге да, тагылагъа да терекле, илинип, ёседиле.

Бир тёрт къычырым тенгли бир битеу узунуна тернекле аума болуп тургъан жаяу жолчукъну ёрге барабыз да, ауузну бек тар жеринде къая башы бла бир жанындан бир жанына ётерге боллукъ кёпюрге тюбеп къалабыз. «Тауда бир кёпюр бла бир жол ишлегенни аты элни эсинде ёмюрге къалыр» деп, таулулада бошдан айтыла болмаз. Мен алайда анга кесим шагъат болдум. Кёпюрню юсюнден энишге къарасанг, башынг айлана, анда, теренде, тунукъ таууш этип, огъурсузланып, кёмюклене баргъан сууну жилинланган ызын кёресе. Чегем суу тарны такъыр жагъаларына кесин ура, тёбентин тюзлеге, азат жерлеге жанын атады..

Чынар къулакъны къаты бла баргъан жолчукъ бизни бир талачыкъгъа чыгъарады. Алайда къабыргъасында да «Смерть немецким оккупантам» деген жазулары болгъан бир электроподстанциягъа тюбеп къалабыз. Бек сейир этдик: немециле мында болгъан заманда бу жазуугъа тиймей къалай къойгъан болурла?

Андан ары уа тюзюнлей Тёбен Чегем элге барабыз. Элни тюз ортасы бла, суу ызы болумун къатлай, элни башындан энишге баргъан орамчыкъны эки жанында тёшледе юйчукле орналгъандыла.

Тебирейбиз эл ичине. Бизден алгъаракъ жёбелеген къойчу ит, эл къыйырында бир юйге жете келгенлей, дыркъ тохтап, улуп башлайды. Биз эс бурабыз анга. Алай жетгенибизде кёзюбюзге не зат урунады: терезелери кетген, терезе орунлары оюлгъан, эшик жанлары къобарылгъан юйчук. Къабыргъалары, ичине от тюшгенча, къурум къара. Арбаз жилинжырмаз къалын къаура болуп. Жаны барладан бир зат да кёрюн-

мейди. Эл кьурупду. Юйле чачылыпдыла, тозурапдыла...

Ичибизге кьоркьуу кирди. Къачабыз алайдан. Тохтамай бара кетебиз да, Хушто Сырт элге жетebиз. Ол да кьуруп. Узакъда кеси айланган бир жангыз ийнекни кёребиз. Ол да, бизни кёргенлей, бир уллу таш артына букъду. Элни кыбыла кыйырында талачыкъда кьош бар эди. Кьошда киши жокъ. Ингир кьарангы кирди. Иеси болмай, кьошда кьалыргъа уялдыкъ. Арлакъгъа барып, бир дорбун тапдыкъ да, анда орналдыкъ.

Эрттенликде Чучхурлагъа бардыкъ да, биягъы кьуругъан элlege тюберге кьоркьуп, андан ары бармай, юйюбюз таба атландыкъ.

Бизни тау элlege бу жолоучулугъубуз жюрегибизге ауруу болуп тюшген эди...

Эрттенликде эртте турабыз. Бет-кьол жуууп, ауузланган кибик этип, чалгъычыла – Жанатайланы Хусей, Бечелланы Музафар, Бепайланы Борис, аланы дагъыда башха нёгерлери чыкъ басхан чаллыкны ичи бла ёргегерек барып, тизгин тохтадыла. Алда Аппайланы Баттал тохтады.

Бизни жашла да алдыла чалгъыла. Алай артыкъ алаамат болалмадыла. Кыйын эди жашлагъа адамны белине келген, ауур чыкъ жантайтхан кьалын кьырдыкны тешден энишге тутуп чалгъан. Тюзде, кьалай-алай болса да, бир ышыкъ этерге боллукъ эдиле, былайда уа абереге жарамадыла.

Къызла уа алаамат иги кьармашдыла. Ала дырынчыла Малкьарланы Шахидат, Аталаны Светлана, Ёзденланы Светлана бла теппе-тенг ишлейдиле, гебенле сюерге да болушдула. Кеслери да дырынчы къызланы кьонакъгъа чакъырдыла – жазда бахчаларыны хансын артыргъа.

5

2000 жылда мени кызым ауурлугъундан кьутулады да, сюту уа болмай кьалады. Аны бла бирге эки тиширыу жатып боладыла. Бири – таулу, бири уа – къабартылы. Ала айтадыла кызыма:

– Сен кьайгъы этме. Бизни сютубюз анга да жетерикди. Берирбиз. Кьоркьма. Ёнкючге демebиз...

Ючюсю да бек жарыкъ болдула. Биз да, не айтыу, кьууандыкъ.

Къагъанакъчыгъ' а, жугъун да билмей, мушулдап жукълайды. Ол билмей эди дунягъа жаратылгъан биринчи кюннуден башлап, ол кесине таулу кьарындашчыкъ да, къабартылы эгешчик да мажаргъанын.

6

Озгъан 2009 жыл малкьар халкны ийнагъы, битеудуния литератураны да сыйлы келечиси Кязимге 150 жыл болгъанды. Мен аны сабийлери бла кысха байламлыкъ жюрютгеним себепли, аны чыгъырмачылыкъ иши бла да шагъырей бола тургъанма. Аны себепли, ол уллу

ишден бир жанында кыалыргыа болмай, мен да жазгъанма аны юсюнден 18 макъала. Аланы «Территория гор», «Свет», «Солнышко», «Нур», «Нюр», Минги тау журналлада бек суююп басмалагъандыла.

Башдагы оюмларымы айта келгеними магъанасы бирди: адам баласы кеси жангыз бир тюрлю магъананы тутмайды. Бир башха биреу бла болаллыкды ол Адам. Мен аны кесим сынадым кёп жылланы кыабартылыланы бла таулуланы ичлеринде жашап, кеси адамларына саналып. Игилени ичлерине тюшсенг, алай болады.

ОГЪУРЛУ ЫЗ КЪОЙГЪАНДЫ



Бабаланы Магомет Уллу Ата журт урушну кезиунде фронтха аскер училищени бошагъандан сора 1944 жылны ахырында тюшеди. Совет Армия фашистлени артха, кеси куркаларына кыстау кыууа эди. Жаш лейтенантны жюреги кыууана эди. Урушну Берлинде бошайды. 1945 жылны жайында аскер кыуллугъундан эркин этилип, кесини атаанасын табаргъа Орта Азиягъа барады. Алагъа Къыргъызстанны ара шахары Фрунзеге жууукъ элде тюбейди.

Тёбен Холамда туугъан жашчыкъ кеси тенглери бла таулада айланыргъа бек суюгенди. Бызынгы тарыны сыртлары бла буз кыаягъа, Жаболаны малчы кыошларына, Малкыар тарына дери да баргъанды. Тенглери уа, тегерегине басынып, окъугъан китапларыны юсюнден аны хапарларына тынгыларгъа суюгендиле. Энди уа туугъан жеринден узакъда ол сабий жылларындан жаланда эсгериулер кыалгъандыла.

Фрунзеде (шёндо Бишкек) пединститут бар эди. Ары кирип, Магомет аны тарых факультетин айырма бошайды. Школну, анда ишин да бек жаратады. Жаш устаз, кесини дерслеринде озгъан заманны, урушну юсюнден хар затны да тынгылы айтып, окъуучуланы кесине кыарата билгенди. Аны тирилигин, иш кёллююгюн кёрюп, школгъа тамата этдиле.

Магомет Аскербиевич ишни тап кыуар, ол иги барыр ючюн, кесин аз да аямагъанды – билимин да, заманын да, кючюн-кыарыуун да. Ингилиз тилден устаз кыыз бла юйюр кыурагъанды. Раиса Васильевна ишинде, юй жашауунда да аны ышангылы жол нёгери, таянчагы болгъанлай кыалгъанды. Алагъа жаш, кыыз да туугъандыла. Алгъа Борис, тёрт жылдан сора уа Жанна. Кыыз атасыны бла анасыны жолларын сайлагъанды. Аланы ишлерин андан ары бардыргъанды.

Кавказгъа кыайтхандан сора Бабаланы юйюр Шалушка элде тохташ-

ханды. Ол жыл окъуна (1956) Магомет Аскербиевични элни орта школуна директор этгендиле. Окъуу юйге жай каникулланы кезиуянде ремонт ишле кыыстау бара тургъан кюнледе келгенди. Бир ауукъ заманны иш къалай баргъанына къарап тургъанды. Осал бара эди. Этилгени да алапат тройол эди. Юй сюртоучолени бла малярланы къайдан эсе да келген бригадалары иги ишлемей эдиле.

Директор этилген жумуш ючюн аланы хакъларын берип, кетме къояды. Башхалагъа этдиреди ремонтну. Школну тышы, отоулары да къарагъан кез къууанырча боладыла. Августда солудан къайтхан устазла да болушадыла, –төгерекини-башны тазалайдыла, полланы, терезелени жуадыла. Окъуу башланыргъа школчула жым-жылтырагъан мекамгъа келедиле. Биринчи сентябрь сабийлеге, ата-аналагъа, педагоглагъа да уллу байрам болады.

Дерсле башланган биринчи кюнден окъуна окъуучула школда болгъан кезиуню ичинде битеу хал тюрленгеннге ушайды: таматаланы бла нёгерлерини арасында кеслерин жюрютюулерини культурасы, тап тута билиулери. Директор устазны ишине жалаанда окъуучуланы дерседе алгъан белгилерине кёре угъай, ол аланы кеслерин тап жюрютюрге, ариу къылыкы болургъа, адамлыкны бек алапат ышанларына юйрете билгенине кёре да багъа бергенди.

Битеу педколлективни, класс башчылары юйретиу ишлерине, класс бла неда школчуну энчи кеси бла бардырылгъан ушакъланы къыйматлылыкъларына контроль этиу, классдан тышында дерсле, кружокла, факультативле къурау эм бардыруу мында харкюнлюк ишге айланадыла.

Магомет Аскербиевични, фронтчуну оюмуна кёре, директор кесини ишинде быллай жорукъну башчылыкыгъа алыргъа керекди: «Игиге саналгъан бир затдан да къачмазгъа, аман затха уа аз да жол бермезге». Алтмышынчы жылланы ортасында школда КЪМАССР-ни эки сыйлы устазы болгъандыла, онбешисине «Халкъгъа билим бериуню отличниги» деген ат аталгъанды. Директор, кесини школуну бек иги устазларыны сынауларын жыйышдырып, илму даражада жазылгъан диссертациясын жетишимли къоруулап, «Педагогика илмуланы кандидаты» деген атны алады.

Сынаулу педагог, педколлективни башчысы сабийлени юйретиу ишге энчи магъана бергенди. 1960 жылда Шалушкада окъуучуланы комплекс производство бригадасы къурагъанды. Анда къурулуш звено да болгъанды. Ол, колхоз берген участкалада нартох, чёплеу, кюзлюк будай ёсдюрюп, кюз артында ахшы тирлик алып тургъанды.

Школну сынау участкасында уллу теплица ишленгенди, тахта кёгетле сакъларча эм гюлле ёсдюрюрча жерле жарашдыргъандыла. Мюлкню сют-товар фермасында бузоулагъа багъаргъа болушханды педколлектив, школну юй къанатлыла тутарча мекамлары да болгъанды. Анда школчула тауукъла, баппушла ёсдюргендиле.

Директор, битеу бирси устазла бу жаны бла кеслерини ишлерин бийик даражада къурагъандыла. Бригаданы Люся Семенова, Рая Даова, Зоя Нибежева кибик адамлары, бригадир Хажиусуф Залов ишни тынгылы къурагъандыла. Тирлик жыяргъа уа битеу школ къатышханды.

– Бек башы, – деген эди ол заманда тирликни байрамында Баба улу, – бу



Магомед Холамада

ючюн «КЪМАССР-ни эм РСФСР-ни сыйлы устазы» деген махтаулу атла берилгендиле. Школну жетишимлерини юсюнден «Народное образование» битеусоюз педагог журналда да жазылганды.

1961 жылда, нартюхну тирлигин жыйып бошагъандан сора, кюз арты каникулланы кезиуюнде бригаданы 150 келечиси «Икарусладан» бешиси бла Кавминводну тийрелеринде экскурсиягъа тебирейдиле. Ала Железноводск, Ессентуки, Кисловодск шахарланы сейирлик паркларында, Пятигорскеде Ю.М. Лермонтовну аты бла байламлы жерледе боладыла. Экинчи жыл а бек иги производствочуладан 34-сю, устазладан да ючюсю кеслерини директорлары бла Тбилисиге, Кутаисиге, Къара тенгизни жагъасына, Краснодар крайгъа баргъандыла.

Школчула тенгизде жуууннгадыла, Краснодар крайны окъуучуларыны чай, пиринч ёсдюрюу бла кюрешген бригадаларыны келчилери бла тубешгендиле. 1964 жылда уа шалушкачы сабийлени Къырымгъа элтип солутхандыла. Ала Симферопольда, Бахчисарайда, ачыкъ кёкню тубюнде археология шахарла-музейле, Чуфут къалада эм Херсонесде, Къырымны жаухары – Ялтада, Жигит шахар Севастопольда айланып, уллу зауукълук тапхандыла. Битеу ол затланы барысына да школчула кеслери ишлеп алгъан ахчадан тёлленгенди.

1966 жылда партияны Чегем район комитетини оноуу бла Бабаланы Аскербийни жашы Магометни Каменка элни къатында тутмакъла тургъан колонияда ишлерге кёчюредиле, – пенсиягъа чыкыгъандан сора. Анда тутмакъланы ингирги школунда окъутуу-юйретиу ишни тийишлисича

бизни сабийлерибизни къууанчыды. Ала керти да жигер ишлегендиле. Урунууну хайырын кёргендиле. Колхоз хакъны чомарт тёлгенди. Бу затланы барысы да аланы бютюнда иги урунургъа, «тёртлеге» бла «бешлеге» окъургъа кёллендирликдиле.

Андан сора жыллада бригада Москвада ВДНХ-гъа да къатышханды. Он жылы ичинде комсомолну обкомуну бла КЪМАССР-ни Жарыкълау министрствосуну Кёчюучю Къызыл байракъларын къолдан ычхындырмагъанды. Жыл сайын окъуучуладан экиси-ючюсю Москвагъа чакъырылып тургъандыла. Кёпле уа бизни республиканы эмда СССР-ни Баш

Советини грамоталарын алгъандыла. Директоргъа уа ол башчылыкъ этген школну билим берюде бла юйретиуде жетишимлери

кьуаргъа керек эди. Школда окъутуу бек кьарыусуз эди, тутмакыла бла юйретиу иш а жокъну орунунда.

Жангы директорну келиую бла хал терк тюрлене башлайды. Аны битеу да учрежденияны парторганизациясыны секретарына айыргъанларындан, артда ол КПСС-ни райкомуну бюросуну члени болгъандан сора уа школну магъанасы иги да кетюрюледи, педколлективни бла отрядланы юйретиучюлерини советини ишлери уллу хайыр береди.

Бу алапат адам, таушлукъ педагог дуниядан кетгенли он жылдан кеп болады, алай аны таныгъанла, биргесине ишлегенле аны унутмагъандыла. Ол школну кьаллай жетишимине да сабийча кьууаннганды. Чегем аузуна походха баргъанларында, барысы бла да бирге пионер отну кьатында ойнай эди, кюле эди. Школ теплица ишлегенлеринде, растворуна уа кьалай жарашдыра эди, школну сынау участкасында терек бахча салгъанларында, розаланы аллеясын жарашдыргъанларында, кеси да кьатышып, кьалай башчылыкъ эте эди, тирлик жыя туруп, кьолу бла нартюх кочанланы кьалай сындыра эди...

Къайда, ким болуп ишлеген эсе да, уруш жыллары аны кез юсюнден кетмегенди. Ол офицер къадабында хар сермешге биринчи болуп киргенди, негерлери уа аны ызындан. Елгенлени анга даулары уа болгъан сунганлай жашагъанды, солдат тенгини атын сагъыннганы сайын: «Душман бла сермешде солдат ёлдю эсе, командир терсди», – дерге ёч эди Магомет, аны алай болмагъанын да биле тургъанлай. Не уруш аулакларында, не мамыр жашауда аны тарыгъыб' а киши эшитмегенди. Чынтты адамлыкъны юлгюсюдо ол.





ГУРТУЛАНЫ Салих

ЭСИБАРЛА

1

– Эсибарла!
Мен Заманма!
Мен – сизде,

Эрикмегиз бууун сагъатыгъыздан.
Чабыууму сансыз этген эссизле
Тансыкъ болурла манга бусагъатдан.

Мен алтынма. Эски болмайды алтын.
Керексизге кишиге айып салмам.
Акъыллы халкъыгъызда барды айтыу:
«Насыплыны олтаньндан чѐп сынмаз».

Болур алай. Таш атмайма кишиге,
Насыплыла барыгъыз да эсегиз.
Насыпны да мен туююлме юлешген,
Насыпны табады хар ким да кеси.

Жашил-акъсыл иегили харбызла
Бишедиле – тюртю суулай ичлери.
Къууанчла да, сыйытла да арбазла
Сайын эте кюнлерин, кечелерин.

Элия сыфатлы жарылгъан ташны
Жарылгъанына къутула жауунла,
Кеслерин бек излетедиле тасла,
Сакълагъанла—кѐз жашлада жуууна.

Сууукъ желде тал кекелле къуруша,
Жазгъа этген умутлары кесиле,
Озгъан ъмюрде адамкъыр урушла
Унутурмайдыла энгта кеслерин.

Жерде отдан кѐкню кѐк эти ачий,
Танк хырладан туурала жолларыбыз,
Терен къарда бѐрю ызлача, ачыкъ
Боладыла жашагъан жылларыбыз.

Чучхурну сизиле тышген чачлары.
 Кюнлюмле да – кюе кирген элтирлей.
 Уруш юйретмейди мамыр жашаугъа,
 Уруш юйретеди уруш этерге.

Тау оюлгъан тыялмайды тарлагъа
 Дунияны келе келген акълыгъын:
 Тиширыугъа эр кишини барлыгъын,
 Тиширыуну да – эрни сакълагъанын.

Бек къаягъа биз – туугъан къарындашла,
 Къарыусузла къарыулугъа къысылдыкъ,
 Курт аллында сызылып келген ташлай
 Келген окъланы башыбыздан сынап.

Элия кюйдюргенле эслейдиле,
 Къар акълыгъында бютюнда къарала:
 Сталинградны сынаун энди да
 Къазаныргъа нек тышгенди къыралда.

Къышны сууугъунда къыжылдап аугъан
 Терекнича да тюйюл ёмюрюбюз.
 Озгъан ёмюрню урушунда туугъан –
 Бизни да чыкъгъанды ёлюр тыгюбюз.

Темир къушха сыйырта кюн тууушну,
 Халал жанны кесеу этген урушу
 Къуу эталмады аналыкъ тёрени,
 Къушлугъун да къуруталмады эрни.

Ол себепден сабийле тууа келген
 Адет, кёк кюкюреулеге тынгылай,
 Адам баласын бёледи экиге:
 Бирлери – уруш жерледе туугъанла.

Къалгъанлары – ол жерледен узакъда,
 Жыллары жетселе, ары барыргъа,
 Жаш адамла чыгъадыла къзакъгъа,
 Ата жерде суймейин къан алыргъа.

Алтмыш беш жылдан сора да анала, –
 Солдат анала болуп, жыйылдыла:
 Атлагъа керек тюйюлдюле налла,
 Ол жерлеге танк хырла жайылдыла.

Чеченде туугъан сабийле шошлукъда
Сангырау болургъа боллукъ кюнлени
Ким сукъду ортасына шуёхлукъну?..
Кимди бузгъан жашаргъа эркинликни?..

Кёреди шарт тынч жерни излей баргъан
Ючгюл учхан турна жыйыны окъун:
Эр кишини жигитлигин багъалы
Кёрген анала – жашларына кьоркьуп.

Сёз – саулай халкъны, адамны юсюнден,
Хайыуанны, жаныуарны уа – угъай.
Къарылгъачла, мамыр юйге юйсюнюп,
Къара кёзлерин атадыла аугъа.

Ариу къанлары къайнай сарнауладан,
Сюйгенлерин ашырадыла къызла,
Бар кюйген жулдузланы ызларындан
Къарагъан киби сау къалгъан жулдузла.

Нек болады да былай – алтмыш беш жыл
Мындан алгъа бошалгъанды да уруш?..
Жер сюрмейди бир кишиге да ажал,
Жерни элгендирген да – ушкок таууш.

Сейир этип, келмесе ауурлугъу,
Сюртмегенлей бетинден жауун терин,
Жаз жылыуу бла бирге урлукъну
Сакълайды, сыйлы ана киби, жерим.

Кьолун узатхан сабийни эслесе,
Факъыралыкъ эсгертеди, кьуруша –
Алтмыш беш жыл мындан бурун эссизле
Башлагъан къылыкъсыз ачы урушну.

Не сёз – уюп тургъан юйюнге биреу
От сала келсе, тубет жазасына, –
Алтмыш беш жыл болду, – уруш сепиреу
Ашланады жерими жазларында.

«Басынчакълау къалсын!» деди, азанчы
Намазгъа чакъыргъан киби, хорлагъа.
Гапалауну жырын тарта басханчы,
Бийикледен эжиу эте холамлы.

Бюгюнлюкде жыябоюн кьанкьазла
 Сабырлыкь излейдиле сай кёлледе:
 Бугьуп-букьдуруп, юйде кьалгьан кьызла
 Насыпларын излейдиле кёлледе.

2

– Заман!
 Кимсе?
 Несе?
 Зат тьююл эсенг,
 Сууну кибик, кьол аязда кёрюрча?
 Кёзюнде уруш болса, адам ёлсе,
 Ичинг кьара болмаймыды, кёмюрча?

Биз жаныбызны да бергенбиз ачха,
 Сен да аллайны аллында бауурлан,
 – Тереги ушагьан кибик агьачха,
 Бир бек ушайды санга уллу боран.

Биз тьююлбюз кютюуюн тапхан малча,
 Ётубюз барды, жютюдю кёзубюз.
 Ишлет суратынгы, биз ангыларча,
 Биз сюебиз болсанг бизни кюзгубюз.

Ачытырдан болсанг а – ашашлыса! –
 Ёлгенле сукьланыр кибик саулагьа.
 Сен кючлюсе, билебиз, жашырынса,
 Жангы келинчикни кьарын сууунлай.

Ач бизге тасхангы, Заман, ач бизге!
 Тамбланы сакьлап турмайыкь кьоркьуп:
 Ариу эгечим бюгюн кьачып эрге,
 Тамбла уа болуп кьалырчады кьуу.

Тыжында орналгьан кибикди турмуш,
 Тыжынны да бир кьоймайса кьурургьа.
 Бир бирлени нек этдинг былай буруш,
 Чертлеуюкде хумаллак бурдухунлай.

Мен кёбюнде санга да кьарайма сакь,
 Ахшы умутуму алгьа жибере.
 Бир бирлени нек этгенсе жалынчакь,
 Адам сыфат – кёзле, кьашла да – берип.

Бирде мамукъ боласа, бирде кыргъыч,
Биреуге – кеч, биреуге келип эртте.
Бир бирлени нек этип кьойдунг сатхыч,
Ёлор жанына тенгин кьурман этген.

Къайдан чыкъдыла, Заман, алларында
Жаланда кеслерин кёрген желтилле,
Аналары ёлгенле – аналыгъа
Кеслерин борч этер кюннге жетгенле?

Айтырымдан сыймеучюме къайтыргъа.
Бетсизлеге этип туралмайма бет...
Ай жарыккыны ёз юйюне къайтарып,
Кьоншусуна ау болгъаннга айып эт.

Сагъышым – ожакъ тютюнлей сизилип,
Аны милдеу да этмейди кьудурет.
Тенглик терегин кесмезге сёз берген,
Сен кысханлай, нек болады экибет?

Алтмыш беш жыл мындан эртте сермешде
Тенглик ауананы кубе этгенле
Ары дери Акъ-Сууда не Гягишде
Болмазмы эдиле бирге ёсгенле;

Сени бетинг къара болмазча этип,
Жан берген жигитлени жерге тигип,
Жанларын сакълар ючюн улан бетни
Ташлап келгенлени кёкге жетдирип,

Не ишингди – ташны ун эте билген,
Къая къашлада терек да ёсдюрген,
Заман, бюгюннгю алтмыш беш жыллыкъла
Ёч болгъанбыз бир бирге къажалукугъа.

3

– Ана халаллыгъы – сабийлеринде.
Жаннет нюрю жете аламгъа, гьаршха.
Сиз эсегиз нюзюрюмю билгенле,
Сакъ бола туругъуз ташха, агъачха.

Ананы аллында – тылы, тегене.
Сыймеклик жырны мишегени – айда.
«Келбетни кёрсенг эр сорма» дегенле,
Менден алгъан келбетигиз а къайда?...

Асыралгъан кьууумуна тюбеген
 Жибекжалкъа атына да мингенди.
 Алтмыш беш жыл мындан алгъа «Оу!» деген
 Жаш келинни солум сёзю мендеди.

Мени бла иги тьююл ойнагъан,
 Бюгюн аяз эсем, тамбла – боран.
 Аштапарны къоя бердим тоймагъа,
 Ол да тьююл тоярыкъ халы болгъан.

Мен хауама – бир ууучха сыйынган,
 Алай, къолумда – жюзжыллыкъ къадарла.
 Мен тьююлме адам кюнчюнден сынган,
 Мен тыяма залимлени да таргъа.

Кёрчю жюзжыллыкъны манга айтханын:
 «Кёзюмю къысып ачханым тенглисе».
 Озгъан кюнчюнг артха да къаратханын
 Суюмегенлей, сен ичингден терлейсе.

Шуёхум тьююлдю тойгъа от салгъан.
 Жоргъам-жюрюшюм бёлчюмейди мени.
 Ёлгенлеге сукъланыр кибик саула,
 Адам баласы чайкъайды кемени.

Мен сизде ишленеме, ишлесегиз –
 Ишлегиз суратымы ишлеялгъан:
 Эрттегилилесиз – эслей эсегиз,–
 Кёз юсюмде половчула – аланла.

Оба тёбеледиле таш эгурла,
 Кёзюмден кьурурукъдула залимле,
 Онгмагъанды, биреуню кюнчюн урлап,
 Элине тюк тенгли да заран этген.

Гюллю нартюхню жабышмакъ сютюнлей,
 Акъсан къызла – къашларын тьюген булут.
 Бу суратны мен да, сарнай, кётюрдюм,
 Аны болдурмаз эдим, сизден болуп.

Жаш келинчик, къайынындан иймене,
 Санайды сабийини хар атламын.
 Минг жыллагъа эсимдедиле мени
 Аманны да, игини да атлары.

Арбазлагъа жаугъан къар къууатлыгъы
Жаш юйюрге унутдурур нени да.
Бир кибик эсимдедиле атлары
Геростратны да, Прометейни да.

Махтау ючюн дуня Алапатлыгъын
Прометей келтирген отда кюйдюрген
Геростратды – аманлыкъ бла айтылгъан.
Терси аманлыкъ унутулур деген.

Тёппеледе тюк тохтамайды – къарды.
Этекледе жашайдыла устала.
Адамдан алапатлыгъ’ а не барды?!
Адамны ачытхан да ол – Герострат.

Эсибарым, манга ийнанамыса,
Элине боллукъуду ауруу келтирген:
«Кесими къарным шо бир тойсун ансы
Кимден да манга келлиги жокъ», деген.

Эсибар, билип къал жашау хакълыгъын
Хатачыгъа, хайырчыгъа да бирча.
Таяныр ташым болсун жан акълыгъын
Уруш-туйюшню менден кетерирча.

Эсибар, сёзчюню сёзю ачылыр,
Юсгюрчюню оюлукъду тыпыры.
Терек ёсдюремез биреуню ачытхан, –
Мени кёзюмде жазасы табылыр.

Мен – къыз къарамындан эсе терк учхан, –
Алтын тахта тутугъуз ол себепден.
Узакъгъа баралмайды менден къачхан,
Биз байланыпбыз, эт бла сюеклей.

4

– Эсибарла!
Мен Заманма!
Мен – сизде!
Бар эсигиз кесигизге жарасын!
Алтмыш беш жыл да уллу юйюгюзде
Сынтылламады урушну жарасын.

Мени бёрк этгенни мен да къурайма.
Жашау сыйдам жол туйюлдю, – кёмеюл.

Репин ишлеген суратха къара да,
Сал бойнунга боюнсасын кемеми .

Таулу инсанны кылыгы да женгил,–
Булгъама санга уюгъан келюмю.
Атынг адамгъа чыкъды эсе, жегил,
Адам бетинги тас этмей, кемеме.

Мен да аулакъны сыйпагъан жел туююл.
Мен Заманма. Сагъат – сенде, аны къур.
Уруш эте эсенг, къурур эл туюю,
Урушла мени да этдиле сокъур.

Эсибар!
Жанынгы этме къадама.
Мен тилейме, къар сууура ауушда:
Алайсыз да аз жашагъан адамым
Юйренчек болуп къалмасын урушха!

Январь, 2001 – январь, 2010



ТАУЛА ЖЫРЛАГЪАН СУНУУЧУ ЭДИК

(Сарбашланы Зуфарны эсгерге)

Фахмусу, адамлыгы да болгъан тенгинге тюбеген сагъатында жаз башы табийгъатны уятханын кёрюп къууанганча, къууанмай мадарынг жокъду. Жюрек жарысуунг къаты кьолгъа алып, барыр жолунгдан ажа-шхан жолоучуча болуп тургъан кезиуонгде окъуна жюрек ырахатлыкъ табаса. Аллай адамынгдан айырылмакълыгъ а, муратынгы белгисизлик талап, ахыр-ауалынга жетип, кюн булутха кирип, андан чыкъмай къаллыкъча, тынгысызлыкъны тузагъына тюшюп, къачан эсе да бирде бизге ачы къапдыргъан жылланы окъуна сагъыныргъа тюшеди.

Озгъан къыйынлыкъларынгы эгермеклик, бир тюрлю даулашсыз, сени тынгысыз этген жюрек къыйынлыгъынгы хорларгъа кюч-къарыу берген а сунама. Алай, не ары-бери буруп айтсакъ да, дунядан замансыз кетген тенглерибиз кеслерин терк-терк жокълатханлай а турадыла. Сёз ючюн, фахмулу поэт, журналист, адамлыгы барын да хорлагъан жашны – Сарбашланы Зуфарны, эсгерген сагъатыбызда мудах болмай къалай къалгъын.

Анга тюберге, аны бла ушакъ этерге бек суйгенме мен. Ол радио-да, мен «Коммунизмге жол» («Заман») газетни редакциясында ишлеучю эдик. Аны ачуланып неда биреуге ауазын кётюрюп сёлешген кезиуон кёрмегенме, аны жырларында («Жашлыкъ», «Анала», «Заман», «Табарма тёзюм», «Кёрдюм» ...) мудахлыкъ, хар къайда да тюзлюк болурун суйгени, ахшы муратларыны толурларына итинулюгю, жашлыкъ энди къайтып келмезине (ол кезиуонде юйдегили болмагъанын жаз тил бла, поэзияны кючю бла ангылата эди) ийнаннганы толу ангылашынып, бизни да сагъыш этдириучю эсе да, тенглерин, шүёхлары бла бирге болгъан заманында жарыкълыгы, лакъырдамы, чамы бла барыбызны да хорлаучу эди.

Зуфарны «Анала», «Жашлыкъ» деген назмуларына кёре композитор Жеттеланы Мустафир этген жырланы Жанатайланы Исмайыл радио, телевидения бла эшитдирсе неда концертледе айтса – аланы Малкъар таула жырлагъан сунуучу эдик; аллай кезиуледе ол жырлагъа битеу халкъ солууун алмай тынгылагъанына ишексиз эдик да, аны ючюн айтама ол оюму. Ала жазылгъанлы отуз жылгъа жууукъ заман озгъан эсе да, бюгон да ол жырлагъа халкъ бек суйюп тынгылайды.

2009 жылда 19-чу июльда Нальчикде шёндюгю гуманитар академияны ректору, профессор Атабийланы Хакимни жашы Алий бла аны тенги, мени киеуюм «Къабмалкъоптну» генеральный директору Солтанланы Асхатны жашы Тахир бизде къонакъда болгъан сагъатларында, хант къанганы тегерегине жыйылып ушакъ эте келгенибизде, Алий «Аналаны» алай ариу макъам бла, кёзлерин да бир кесек къысаракъ этип жырлады, биз а жашны фахмусуна сейир-гамаша болдукъ.

Бир-бирлени кёз жашлары келди. Мени уа Зуфарны бла Мустафирни сыфатлары кёз аллыма келип къалды, ауазларын да эшитдим. Бир

къауум зат сорлугъем алагъа, бек алгъа жашаудан былай эртте кетип, халкъны мудах нек этдигиз дерик эдим. Болсада бу фахмулу адамланы жырлары акъылымы толусунлай кесине бурду да – мен да жашлыгъыма – озгъан ёмюрню сексенинчи жылларына атландым. Искусствону кючюню деменгилиги олсагъатда да танылды. «Фахму къалай болса да, кесини жолун тапмай къоймайды, – деп жазгъанды Къулийланы Къайсын Зумакулланы Танзиляны юсюнден «Фахмуну кючю» деген ат бла 1975 жылда жазгъан статьясында – аны кючю уллуду, ол адамланы жашауларына къууанч береди, жюрек оту бла жылытады, – сагъыш этерге юйретеди...»

Суратлау сёзню жаны барды, ол да, керти суратлау сёз эсе, солугъан да этеди, ёмюрлюк «ушагъын» тохтатмайды.. Авторну къадары жазгъанларында таныла эсе уа – бютюнда. Юлгюге, Сарбашланы Зуфарны жашау жолун, муратын, умутун, ниетин аны назмуларын окъугъан заманыбызда сормай ангылайбыз. Анда бош, къыйматсыз айтылгъан тизгинлери жокъдула.

*Заман озар ашыгъышлы,
Шо къууун да жетмезсе,
Жаш жылларынг седирерле,
Не болдула, – билмезсе.*

.....
*Унутма кюнню озгъанын,
Жыл да ызындан барад,
Хайырын кёр такъыйкъаны,
Келлик белгисиз къалад.
«Заман».*

Бир жол радиогъа иш бла баргъанымлай, колидорда Зуфаргъа тюбеп къалама. Сёлеше келгенибизде, эки кюнден Хаймаша жайлыгъына барлыгъын айтады да, мени нёгерлигими излейди. Ыразылыгъымы билдиргенимде, къууанды. Жыл саны бла ол менден кичи болгъанлыкъгъа, татлы шуёхлукъ бар эди арабызда. Алай ол таматалыгъымы намысын этмеген заманына уа тюбемегенме.

Ол кюн Зуфар кабинетине чакъырды да, чай да иче, иги кесекни ушакъ эте олтурдукъ. Сарбаш улу бир къууанчлы хапар айтырыгъын а сезгенлей турама, алай базынмагъналыкъ этгенин а ангылайма. Сора хапарларыбызны чыгъармачылыкъ ишге кёчюреме, жырларыны юсюнден хапар айта келип, не жангы заты болгъанын сорама.

– Оллахий, Хасан, – дейди Зуфар, – ол экисини атларын республикагъа айтдыргъанма да, энди мени бла эринип сёлеше башлагъандыла... – Алай айтып, – башын энишге тутуп, аямай кюлдю. Ала деп Жеттеланы Мустафирге бла Жанатайланы Исмайылгъа айта эди. Бир кесекден эс жыйды да, кёзлерин къол жаулугъу бла сюртюп, жангыдан хапаргъа киришдик.

– Алан, билемисе, – деди Зуфар, – Хасан Карданов (республика-

да биринчи профессионал композитор) Москвадан бир жарагъан ручка келтирген эди да саугъагъа, бюгюн ким эсе да ёшон хуржунумдан чыгъарып кетгенди, ёрге узалыпмы кюреширик эди (ол кесини алаша бойлу болгъанын белгилегенлиги эди). – Биягъы Зуфар аямай кюлдю. Ол «Эжиу» деген назму жыйымдыкъны (анда Зуфарны да назмулары басмаланып эдиле) манга саугъагъа берирге кезлеген сагъатда айтды ручкасыны хапарын.

Дагъыда бир зат бла къууандырды Сарбаш улу мени – «Заман» деген жангы назмусун окъуду. Аны хапарын айтыргъа суюнюп, арсарлыгъын хорляялмай къыйналгъанын ангыладым артда. Ол назмудан башда мен юлгюге келтирген тизгинлени окъугъанында, «аппачыкъ» дедим. Зуфар биягъыча, кёзлерин къысха-къысха къагъа, кюлюп башлады. Бу жол терлеген окъуна этди.

– Оллахий, аппа уа туююлме, алай къарт а болгъанма. Мени шуёхларым барыгъыз да эгоистлесиз, – деди Зуфар. Бу жол ол керти да жюрегинде болгъанны айтхан сундум. – Хар биригиз да кеси къайгъыгъызны этгенлей айланасыз, башхаланы юйлерине от тюшгенликге, малларын жанлы къыргъанлыкъгъа, къара шайыгъызгъа санарыкъ туююлсюз, – деп къошду, аз ышаргъаны жюрек ачыкълыгъыны шагъаты бола.

– Не айтыргъа суюгенинги ангылагъанма шуёхчугъум, – дедим. – Биз айтыр керекли къоймагъанбыз, кесингсе жерингден тепмеген. Бу адамны манга къурагъыз де да, биз сен салгъан борчдан бир жанына турсакъ, айып эт.

... Андан сора да озду эки жыл, Зуфар юйдегили болур къайгъыгъа кирмейди. Алай бир кюн Улбашланы Азнор – халкъ ийнагъы, мени антлы шуёхум, тюш бола кабинетге кирип келди, къобузу да биргесине, несин айтаса, бек къууандыкъ редакцияны адамлары. Азнорну хапары уа бютюнда бек къууандырды бизни.

– Сарбашланы Зуфар бюгюн юйдегили болады да, аны тоюна келгенме, – деди Азнор.

– Ол барыбызгъа да бек уллу къууанчды, – дедим, олтургъан жеримден секирип туруп, Азнорну къучакълап. Нёгерлеримден къайсы эсе да: «Зуфар тюнене окъуна излеген эди сени, – деди, – быллай жумуш барды да, тамбла Хасан бу заманнга бизге табылсын деп».

Баям, ол алай айтмаса, Сарбаш улуна чамланырыкъ болур эдим. Болсада къысха заманчыкъны ичинде биз эшитген хапар борбайларыбызны къыйды, ёмюрю къыйынлыкъдан къутулмагъан таулу ананы ачы сарнагъан тауушу эшитилди къулакъларыбызгъа, биз олтургъан кабинетни ичи къаппа-къарангы болду да къалды – Сарбашланы Зуфар ажымлы жоюлгъанды. Къарагъыз ол ишге?! Ёмюрюнде кишиге «кёзонг къара болсун» демеген, къозуну аузундан чёп юзмеген асыл адам, киеу нёгер жолгъа атлана тургъан сагъатда жоюлгъанды... Эр кишиле, тиширыула, къарт, жаш да ёнлери къаныкъгъынчы жилий эдиле. Бу бушууну сынагъан адам – эр киши, тиширыу да болсун, акъылдан шашмай къалай къалсын.

* * *

Аны асырагъан кюн Яникой элге адам сыйынып болмай эди. Къ-МАССР-ни Телерадио комитетини председатели, Дудуев Владимир Зарамукович сёлеширге тебирегенинде, айтыр сёзюн жиямукълары бла бирге жутуп, сакъал тубю къалтырап, тауушсуз сюелген кезиунде бизни барыбызны да жиятхан эди, композитор Хасан Карданов а: «Биз Зуфарсыз къалай жашарыкъбыз?» – деп, кесине сабырлыкъ алалмай эди.

Бу тизгинлени окъурукъ адамладан кечгинлик тилейме, жюрегигизни къыйнадым. Жашауда бек огъурсуз ишле, ачы бушуула бола тургъандыла, алай Зуфаргъа келген аман кюн бюгюн да ачыгады бизни жюреклерибизни, – киеу нёгер машиналагъа мине тургъанлай, ток уруп, къара кесеу этгенди ахшы мураты кёкге учуругъа хазырланган тенгигизни. Алай аны назмулары, жырлары жюрютген ол адамлыкъны бек иги шартлары миллетни тарыхында сакъланырыкълары жюрекке бир кесек таукеллик берип, сураглау сёзню кючюне баш ура жашайбыз шуёхубузну атын сагъынган сагъатыбызда.

ШАУАЛАНЫ Хасан.
26-чы июль, 2009 ж.

САРБАШЛАНЫ Зуфар

* * *

Эшикде къар жауад, мен а жазама,
Кесимме бюгюн юйде жангызлай,
Эриксем, чыгъып, отун да жарама.
Орамда уа жолчукъ жангы ызлай.
Сагъышларымы, жылкы сюргенлей,
Ким алып келди барын да бери?
Ала мени жюрегими сюрмелей,
Туралла, тура эрттеден бери.
Ой, сабийликни эркин къанаты!
Бюгюн да сенсе мени эсимде.
Сакъланаса, кетмей, бютюнда къаты
Эрле жырлары къалгъанча эсде.



ЗАМАН

Заман озар ашыгышылы,
Шо, кьуууп да жетмезсе.
Жаш жылларынг седирерле,
Не болдула, билмезсе.
Жетишимлени санарча,
Бол заманнга келечи.
Махтау алып хар ишингде,
Ал тизгинде, жёнечи.
Унутма кюнню озгъанын,
Жыл да ызындан барад,
Хайырын кёр такъыйкъаны:
Келлик белгисиз къалад.

КЪОШДА

Малла ыстауатха тийишгендиле,
Тынчайгъандыла гелеу сыртлыкъла.
Жауун туманла таудан эннгендиле,
Хазырды парий кече сакълыкъгъа.
Кёмюлюннген отну, ачып мыдыхын,
Женгил тиргизди къошда жумушчу.
Сормай бил, чынарны отда къылыгъын,
Кесинг болмагъан эсенг да къошчу.
Бири гыржын этсе, бири жау урад,
Къош гюттю шуёхду гыбыт жау бла.
Тамата хапарын айта олтурад,
Къызадыла шишде жалбауурла.
Тёгерекни шошлукъ бийлепди тауда,
Болсада, малчыгъа тынчлыкъ къайда?
Кезиу-кезиу барып, мычый бурууда,
Эште турадыла жанлы улуула.

ИЗЕУДЕ

Бир кюн мен изеулюкде
Ташдан хуна къалаем.
Хорлатмай иссиликге,
Ёз кючюмю сынаем.
Тюшлюкден сора ишге
Мычымайын сюелдик,
Бой салмагъан кишиге,
Таш сыныкъгъа тюбедик.
Жарашдыралмай хунагъа,
Къыстырыкъгъа аядыкъ.
Болмазын билип, ташны,

Суу жагъагъа быргъадыкъ.
 Ол жангы журтда тойгъа,
 Чакъыргъанелле мени.
 Машина кирди суугъа,
 Чархдан чыккыгъан эд жели.
 Темир деп суу тюрбюнде,
 Зыгъыр къармадым алгъа,
 Илинип бир мюйюшде —
 Ол тюшген эди къолгъа.
 Танып жугъур сыныкъны —
 Къолгъа зыбырлыгъындан,
 Тюрлендирип къылыкъны,
 Ууакъ этдим зыгъырдан.

СЕНСЕ МЕНИ ЖАНГЫЗ ЖЫРЫМ

Танг жулдузум жол жарыта,
 Ат туякъдан жилтин чыгъа,
 Айланч жоллада барама.
 Жетер заманымы сакълай,
 Арада кюнлени санай,
 Къарай болурса аллыма.
 Кюн тийрени жарытханда,
 Кёк кырдыкны жылытханда,
 Санга жангы жыр къурайма,
 Буу ёкюрген ауушланы,
 Тенглигинде тау къушланы
 Мен ёзенлеге къарайма.
 Ай жарытхан арбазында,
 Чыкъ жылтырар жол ызымда,
 Санга тюрбесем, ышара.
 Такъыйкъала женгил ёте,
 Зауукълу кезиуле жете,
 Чыгъарбыз, заман ашыра.
 Къууанып жаз
 тангларымдан,
 Жугъутурлу тауларымдан,
 Сизни юйге къайтырма,
 Гелеулю жайлыкъларымдан,
 Табийгъат байлыкъларымдан,
 Кёп сейир хапар айтырма.
 Токъ бетингде ингилегинг,
 Ахшы болсун ингирлигинг,
 Къарамынг — дуния
 жарыгъым,
 Сенсе мени жангы жырым,
 Сенсе мени жангыз жырым,
 Жазуум толуп, жарыдым

КЪЫЗГЪА ЖУУАП

Алдым кѡагыт
Кесинг жазып,
Энди тынгыла:
Жазама мен,
Окѡурса сен,
Иги ангыла.
Кѡалмад амал,
Не да мадар —
Айтайым ачыкъ.
Сюйдюм керти,
Бердинг белги,
Жюрек суратчыкъ.
Артыкъ кѡрдюм,
Жюрек кердим,
Ийнанып санга.
Сундум толу,
Мурат, болу —
Не чырмау анга? —
Дедим, алай,
Кѡолун булгъай,
Кетди сѡймеклик.
Кѡалдым, туура
Эсин бура,
Жокѡламад тенглик.
Озду заман —
Биз таныгъан
Бир бирни алда,
Жетмей кѡалгъан,
Терк кѡуругъан
Тау суучукъ халда.
Чырмау алда —
Жашау жолда
Жолугъуп бирде,
Соруу сормай,
Тыйды, кѡоймай
Барыргъа бирге.
Кѡалдым, алай
Кюнле санай
Ашырдым жылла.
Сора, излей,
Сени кюсей,
Кѡп кѡйдум ызла.
Кѡарап алгъа,
Оннга, солгъа —
Кѡууанмай эслеп.

Бардым тарда,
Талмай кѡолда,
Болмады себеп.
Кюн туурадан,
Кѡая кезден
Кетгенча, батып,
Аз жарытып,
Терк уятып,
Кѡойдунг кѡаратып.
Жашау жолунг,
Берир кѡолунг
Жетмеди манга.
Сен эсимде,
Хар кечемде
Чыгъаем таннга.
Тюйюлд жалгъан,
Бош аитылгъан
Сѡзлерим санга.
Керти жандан,
Жюрек кѡандан
Этерем саугъа.
Тюзге кетди —
Жокъ илишан,
Белгисизд огъум.
Сенсиз кюнюм —
Сау ъмюрюм,
Ахшыед жогъум.
О, ариулукъ,
Жан ауруулукъ,
Эсимдесе сен.
Не кюрешдим,
Кѡп демлешдим,
Болмадын да сел.
Ол кюнлени,
Кюйноулени
Сынадым — толдум,
Сѡймекликде
Кертиликге —
Кесилди жолум.
Санга жаза
Бу назмуну,
Жууапха санап,
Эсгереме,
Эркелейме,
Письмонга кѡарап.

ТАБАРМА ТЁЗИОМ

Тёзиом жокьду бир эсгермей
энтта да
Окьча учуп кетген
жашлыгыбызны.
Ол кюнле, жюреклени эрите да,
Унутдурадыла
кьартлыгыбызны.
Эслеп кьарайма суйдюмлю
бетинге,
Жашлыкьдача, бюгюнде да
кьууана,
Ашырдыкь кюнлени, узакь
кёбюю
Эштдирмей ёмюрлю кьанат
болдула,
Сыната жашауну кьыйын
ауушун.
Энтта эште-эште турама бизни
Жаш жылларыбызны
кьууанчлы ёнюю.
Жылла кьартайтдыла
кёбюбюзюю,
Ёмюрден да ала тенглени
Шукур этиучю эдим юметиме,
Сени суратынгы алып жубана.
Жылла тау суулача кьыстау

КЕРДЮМ

Кьайдан кёрдюю, кьайдан кёрдюю,
Нек жолукьдум аллынга?
Бар эсими саулай бердим,
Саугьа халда узата.
Санга атып кьарамымы –
Айтырымы унутдум.
Жюзге бёлюю акьылымы,
Барын тюзге кьутултдум.





ГЫЛЫЛЛАНЫ *Ахмат*

ЭРКИНЛИК

1

Тауну жайы кьургъакълыкьда,
Жашил кырдык терк саргъалды,
Жауун таммай тургъанлыкьгъа –
Къайда аны суу салыры?

2

Къар кёп жауду кыш чилледе,
Чанчхы желле «улудула»,
Мутхуздула сууукь кюнле
Аз къауданлы бийик тауда.

Кийиклеге ачлыкь жетип,
Тик сыртладан адуула,
Жокь алагъа мадар этип,
Аш къапдыргъан бу таулада.

3

Жол жанында бир кийикге
Тюбедим тау этегинде,
Талпынды тёшге, бийикге,
Ол менден юркюп, кетерге.

Кюрешеди къар жарыргъа,
Узакь бармай, къалтырады,
Къоркъуп, жалынып, къарады.
Арыгъанды терен къарда.

4

Мен келтирип, жыйдым баугъа,
Бошладым кём-кёк биченнге,

Анга эрттен-кеч да багъа –
Юйретеме тузгъа, жемге.

Къарай турдум жугъутургъа:
Сылай, сыйпай, ариу айта,
Къыйын кюнле унутула,
Оздула сахиник айла.

Орун жылы, тюбю – къанга,
«Къонагъыма» къарыу кирди,
Юйюрсюндю жашау халгъа,
Жылы бауда тынчлыкь кёрдю.

5

Ачыкь къойдум бау эшигин,
Жугъутурум чартлап чыкьды,
«Не кёп къалдым, кечикдим!» –
Дегенча, тау таба чапды.

Жылы бау анга тутмакь юй
Болгъанча, къачды ол кери.
«Эркинликча зат, оллахий,
Жокьду», – дейме андан бери.

1988 ж.

ТУУГЪАН ЖЕРИМ – ЧЕГЕМИМ

1

Туугъан жерим, мен сени
 Ёз анамча кёреме,
 Бир кюн кетсем да кери,
 Тансыкъ болуп келеме.

Тауларынгы кийикле –
 Тик жоллагъа ыз салгъан,
 Жумарукъла – бийикде,
 Эрттен сайын сызгъыргъан.

Сериуюн жел «шуулдап»,
 Къалтырайла терекле,
 Къаяларынг зынгырдап,
 Шатык бере жюрекке...

2

Тюздеде сабанларынг
 Алтын бетли саргъала,
 Аязлы акъ ташларынг
 Жол жарыта таулада.

Шауданла бёркюп, чыгъып,
 Ёзенлеге агъалла,
 Бахчаларынг, акъ чагъып,
 Тенгиз кибик чайкъала...

Акъ къарлы тауларынг да
 Жомакъда айтылгъанча,
 Багъалыдыла манга
 Жайынг, къышынг да бирча.

Шам Чегемим, мен сени
 Къалай сыйлы кёреме:
 Мен кюнюнгю-кеченги
 Сюйюп, жырлай келеме.

* * *

Алгъа таулары башларын
 Жарыта тиеди алтын Кюн,
 Кёреме таулу жашланы
 Жайлыкълада сюрюу кютгенлерин.

Къуш учады тау кёгюнде,
 Желча барады ол, шуулдап,
 Кюмюшбет шаудан энеди,
 Ташдан ташха тие, шорхулдап.

Тау жайлыкъда къой сюрюуле
 Барадыла, кенг жайылышып.
 Къойла, къозула бёлюндюле,
 Бир бирлерине макъырышып.

АЗАМАТНЫ КЪОЗУЗУ

1

Азаматны барды къозусу.
Ол къашхабашды, къаракёз.
Тонунда – агъы, къарасы,
Ариулугъуна жокъду сёз.

Анга Азамат салады аш,
Айтады кёп махтаулу сёз,
«Зох» этип, къагъышадыла баш,
Баш ачыгъанлыкъгъа, тёзе.

2

Экинчи кюн къозу жатады,
Кётюрюлмейди жеринден,
Амма Азаматха айтады:
– Кёп салгъан болурса жемден.

– Ашны мардадан кёп ашаса –
Жарамайды адамдгъа, малгъа!
– Сора, сен: «Кёп аша!» – деп къыса,
Нек къутуруучуса да манга?

АХШЫЛЫКЪГЪА АМАНЛЫКЪ

Аман адамгъа ахшылыкъ этсенг –
Ол кесинден къоркъуп этген сунар,
Къылыкъ сёз нёгеринг эсе –
Бармакъ чоелтип, тебине, кёзюнге сугъар.
Аллайлагъа адамча намыс этсенг –
Ол санга минг хата излер,
Башха къолундан келмесе –
Ызынгдан минг ётюрюк сёз тизер.
Сен хатер этсенг – ол палах этер.
Терс «ишин» кёз аллында тутсанг –
Ол сени къанлы жаууна тергер.
Ол кюнден башлп кесинге сакъ бол!
Адам игиге юйренеди ахшыдан,
Аманнга уа къоратма ахшы сёзюнгю.
Аллайлагъа жумдурукъ мажалд башхадан.

2009 ж.

ТУУГЪАН КЮНЛЕРИ БЛА АЛГЪЫШЛАЙБЫЗ

КЪАРАЧАЙ АДАБИЯТНЫ БИЙЧЕСИ

Къагъыйланы Назифаны 75-дъсыллыгъына

«Къыркъ киши бир джанына, къыйыкъ киши да бир джанына» деб, бизни миллетде бир нарт сёз барды. Тюрлю-тюрлю джыйылыгулада, даулаш-тартыш баргъан джерледе Назифа кесин къалай тутханын, кимни, нени джанында болгъанын кёре тургъанма. Сора, нарт сёзюню тюрлендириб, «къыркъ къыйыкъ киши бир джанына, Назифа-ханым да бир джанына» деб, кёб кере айтханма. Къуллукъчула шиндиклерине, къуллукъларына къоркъгъан сагъатда, Назифа джангыз халкъына къоркъгъанды, халкъына сагъыш этгенди. Кесине арта табсыз болурун да биле тургъанлай, тюзюн айтмай, тюзлюкню джакъламай, тынгылаб къоймагъанды. Бир кере да. Назифаны ол халисин билгенле, ол болгъан джерде бек эслеб сёлешгендиле, таб, батырча кёрюнюрге да къорешгендиле.

Орта Азиядан – сюрюнден – къайытхандан сора да, бизни халкъгъа къара джагъаргъа къорешиб тургъан кючле бар эдиле. Ол къара кючлеге уу берген, башчылыкъ этген а Совет къралны коммунист партиясыны идеологу Сулов эди – 1943 джыл къарачай халкъны джуртундан тутмакъ этдириб сюрдюрген фашизм джорукъну бир ити. Област, край дараджадан да ётуб, Совет Союзну Коммунист партиясыны Ара Комитети Къарачай халкъны терслеб, тюрлю-тюрлю бегимле ала эди. «Къарачай халкъ чурумсуз кёчюрюлмегенди» деб, алайгъа огуна келтире эдиле бизге джетген зулмуну. Назифа кёб кир ырхыны басмагъа иймей, кёб хылы-мылы сёзден халкъыбызны сакълагъанды. Коммунист системаны кючлю кёзююнде анга къаршчы турур ючюн, халкъын-джуртун бек къаты сюерге керек эди адам. Аны ючюн отха да кирирча. Ненча кере кирген болур отха Назифа, ненча кере кюйген болур джюреги. Ол къорешни палахыды Назифаны замансыз сакъат этген да. Кёб эркиши чыдамагъан сынауладан Назифа бюгюлмей, башын ёхтем тутханлай ётгенди.

Сайлагъан адамларына чырайны да, фахмуну да, таукелликни да ёлчелемей береди Аллах. Хакъ джолгъа тюзетеди – Кертиге, Тюзлюкге, Эркинликге къуллукъ этдиреди. Аллай насыблыладанды Къагъыйланы Назифа.

Къара иннетли политиклени джалгъан дауларындан Халкъыбызны къутхарыр ючюн къорешгени да джетерикди Назифагъа чий алтындан эскертме салыргъа. Алай а, Назифа-ханым эскертмени кесине, Пушкинлей, Акъ сёзю бла, тарих тинтиулери бла, романлары бла салыб бошагъанды.

Къагъыйланы Назифа 1957 джылдан бери – Къарачай 14 джыллыкъ сюрюнден Кавказ джуртуна къайытхандан бери – халкъыбызны бурундан келген тин байлыгъын излеб, табыб, тинтиб, сакълаб, джакълаб къорешеди. Бу затда аны къыйыны алай уллуду – анга тыйыншлы багъа берирге да къолдан келмезчады.

Совет коммунист режим динибизни да, тилибизни да, джуртубузну да,

тарихибизни да бизден сыйырыб кюреше эди. Халкъны Назифача адамлары болмаса, биз манкъурт болуб бошар эдик...

Къраллыкъ джюрюте келген эски онглу халкъ болгъаныбызгъа бизни тюшонджюрген джазыучу – ол Къагъыйланы Назифады. Аны «Кюренли джазыула» китабы бизни бурунгу джазыучуларыбыз бла танышдырады. Кимледиле ала?

Микаиль Башту – 835-900-чю джыллада джашагъан къара булгар атабаба джырчыбыз.

Трам Хан 10-12-чи ёмюрледе джашагъан кърал башчыбыз, шайырыбыз.

Зурум Бийче – 1396-чы джыл асхакъ Темир бла къазауатда ёлгенди.

Акъбилек Бийче – 1396-чы джыл асхакъ Темир бла уруш эте ёлгенди.

Гошях Бийче – 16-17-чи ёмюрледе джашагъанды.

Къагъыйланы Назифа, анга деричи тинтиулеге, джазылгъанлагъа да къараб, барын да тенглешдириб, 50 джылны ичинде къаджыкъмай кюрешиб, бурунгу тарихибизден, культурабыздан, адабиятыбыздан кёб зат джыйгъанды.

Назифаны Гошях бийчени юсюнден тинтиую эм артда айтылгъан, эм керти сёз болгъанына ишек джокъду. Пролетар адабиятны къурагъан джазыучуларыбыз Гошях Бийчени харам этиб кюрешген сагъатда, аны джакълаб, тюз сёз айталгъан Назифа болгъанды.

Халкъыбызны башчысы Къарчаны юсюнден биринчи уллу сёзю – романны – джазгъан да Назифады. 1428-чи джыл Къарча къурагъан кърал 400 джылны чыдагъанды, 1828-чи джыл, Хасаука урушдан сора, Къарачай Орусха къошулгъунчу.

Халкъыбызны эм уллу Джырчысын эмда Поэтин – Джырчы Сымайылыны – халкъыбызгъа къайтарыр ючюн биринчи кюрешиб башлагъан да Назифады.

Назифаны къаллай адам, къаллай алим, къаллай джазыучу, тарихчи, фольклорчу, адабиятчы болгъанын айтыр ючюн, бир мазаллы китаб джазаргъа керекди.

Къагъыйланы Назифаны бизни халкъны, бизни маданиятны аллында эм уллу хизмети – къул (пролетар) адабиятдан джанлаб, ёзден Сёз айталгъаныды. Хакъ сёзю бла тарихибизни, адабиятыбызны, санатыбызны – айтыргъа, бизни миллет ангыбызны, тарих эсибизни тюз джолгъа бургъанды. Андан уллу не эталлыкъды ким да?

Джаш тёлюню Назифача джакълагъан, аны кёлюн Назифача кёлтюрген болмагъанды бизде. Фахмусу болгъан бир джаш адамны эслесе, аны ючюн бютеу джазыучу организация бла сермеширге артына турмагъанды ол. Кесими юсюмде да сынагъанма ол затны. Къол джазмамы «социалист реализмге келишмейди» деб, бизни джазыучула джыйылыуларында харам этгенлеринде, мени ючюн бары бла да демлешген Назифа эди. Артда бу иш бизни тау адабиятны файгъамбарына, баш тёресине – Къайсыннга – джетгенинде, аны соргъаны эсимден кетмейди. Аны сёзлерин тюрлендирмей береме.

– Назифа уа бармы эди, Къагъыйланы Назифа? – деб сорду Къайсын.

– Бар эди. «Суратлау адабиятны сюзюу – политика ярлыкъланы тагъыу

толдю» деб, мени джакъларгъа кюрешген джангыз ол эди.

– Да, Назифа адабиятдан ангылауу болгъан адамды, фахмулу джазыучуду кеси да.

Бизни джазычуланы кёбюсюн таныгъан Къайсын, бизде джангыз Назифагъа базгъанын, анга ышаннганын, аны адамлыгъына, фахмусуна да улуу багъа бергенин ангыладым. Алай болмаса, ол башхаланы да сагъынныкъ болур эди.

Къайсын да бек багъалатхан, барыбыз да бек суйген Назифа-ханым! Ёмюр джарымны халкъынга ёкюл болгъанлай келесе. Джашауунг бла да, джазгъанынг бла да барыбызгъа юлгюсе, байракъса.

«Назифа уа бармы эди?» деб, Къайсынны сёзлери эсиме тюшедиле.

Бар эди, барды бизни Назифабыз. Назифача адамларыбыз болгъан къадарда уа, Халкъыбыз да барды. Назифаны иннети, сёзю кёлюнде-джюрегинде болгъан Къарачайгъа къараб, джазгъанма бу тизгинлени:

*Барды сени Аллахынг да, тилинг да,
Ёсуб келген сарыджилик тёлюнг да,
Къатылмазла Сеннге къартлыкъ, ёлюм да,
Ёмюрлеге джашарыкъса Къарачай!*

ЛАЙПАНЛАНЫ БИЛАЛ,
*Къарачай-Черкес республиканы Халкъ Поэти,
Къарачай-Черкес кърал Университетни сыйлы доктору,
Миллетле арасы Тюрк Академияны сыйлы юйеси*

ЗАМАН БЛА БИРГЕ

Озгъан айда Борис Кагермазовха 75 – жыл болгъанды. Сиз аны иги таныйсыз, ол белгили къабартылы поэти, Къабарты-Малкъарны комсомол саугъасыны лауреатыды. Ол Экинчи Лескенде туугъанды. Школну бошагъандан сора, устаз болуп, ишлеп да анда башлагъанды. 1959-жылда Къабарты-Малкъар къырал университетни жетишимли бошайды, 1961-жылдан бери журналистикада ишлеп келеди. Ары дери да Борис Кагермазов кесини чыгъармаларын литература журналада, альманахлада, республиканы газетлеринде да басмалай тургъанды. Бюгюнлюкде уа аны жыйырмадан артыкъ китабы барды, Нальчикде, Москвада да басмаланган.

Борис Кагермазов жюреги бла сезген, кеси сынагъанны юсюнден жазады. Аны чыгъармалары окъуучуну жюрегин ма андан сагъайтадыла. Борисни къайсы темагъа да кесини энчи кириши барды, бир кишиге да ушамагъан. Жалан да ма алай келеди жетишим.

Сёз ючюн «Аюуну сёзю» деген назмусунда Борис былай айтады:



*Насыплыса гитчесе да сен.
Сен гитчесе-кёпдю жарсыучунг.
Не къадар уллу болсанг да сен,
Санга ол къадар кёпдю ууучу.*

Къалай теренди оюм бу тизгинледе, къалай кёп айтылганды мында.

Поэт къайда болса да, не узакъда да Ата Журтуну сөюдюмлю сөфаты аны кёз аллындан кетмейди. Ол Борис Кагермазовну учунууу ёмюрде да таркъаймазлыкъ черегиди.

Борис Кагермазов чыгъармачылыкъ жолуну аллындан окъуна инсан сезимли лирикагъа табынганлай турады. Аны назмуларыны жигитлери ишчиледиле, эллиледиле, ол хар кюнден да жолукъгъан, тегерегиндеги адамладыла. Поэтни жазаргъа кёллендирген жангыз да туугъан жеринде болгъан затла болуп къалмадыла. Ол битеу да дуняда болумлагъа жюреги бла, сагъышы бла сезими бла да жангыздан къайтады. Аны лирика жигити бизни къайгылы заманыбызны адамыды.

Поэт жашауну юсюнден кёп сагъыш этеди. Тынчлыкъ бла кёлсюзлюк аны ангылауу бла келишмейдиле, ол кесини чыгъармаларында аллай затланы тюртдюм этип жазады. Поэт кеси ийнанган затларына окъуучуну да ийнандырады. Борис Кагермазовну китапларында сөймекликни, шуёхлукъну, адамлыкъны юслеринден да назмуларын табаргъа боллукъду. Къайсы назмусундан да аны бет илишаны, жюреги – бир сёз бла айтханда уа – поэтни сураты кёрюннгенлей турады. Къабарты адабиятта Кагермазовну жалан да назмулары бла, поэмалары бла танып къоймагъандыла. Аны бир талай китабы къара сёз бла да жазылгандыла. Окъуучула аны хапарларын, повестьлерин сөйюп окъуйдула.

Борис Кагермазовну Къабарты-Малкъар маданиятха салгъан къыйыны уллуду. Аны ючюн ол Къабарты-Малкъарны Баш Советини президиумуну сыйлы грамотасы бла саугъаланганды.

Энди уа, башында айтылгъан сёзлеге шагъатлыкъ этерле деп ийнана, Борис Кагермазовну малкъар тилге кёчюрюлген бир къауум назмусун басмалайбыз.

Редакциядан

САЙЛАУ

Ол къартды асыры, алай а ол
Бийик учады энтда кесинлей.
Тынчайыргъа керекди энди ол,
Уясындан да чыкъмай кечине, -
Деп, айтадыла,

бийикде учхан

Къушну кёрюп,
Жерде къарт къаргъала.
Сыйынмайды насыб а уучха,
Къадар берди эсе,
Ол билмейди артха ала...
Жашау жерде болсун,

Не да кёкде -
 Жаныбызны жокълай да келирле.
 Тынчлыкъ излей жашайдыла кёпле,
 Учуп бара ёледиле бирле.

АЙЫУНУ СЁЗЮ

“Сен бир уллуса, мен а - гитче”, -
 деп жарсыма, жубуран, айыугъа.
 Жерде не къадар уллу,
 гиртчи
 Болгъанны марайла аягъын.

Насыплыса, гитчесе да сен,
 Сен гитчесе - кёпдю жарсыучунг:
 Не къадар уллу болсанг да сен.
 Санга ол къадар кёпдю уучу.

СУУЛУКЪ

Кёп жыл жерде басдырылып тургъан юй
 Бир суулукъну сабийле чыгъаргъан
 Заманда, кеп кёрсе да жарсыуун,
 Ичинде энтда бар эди суу.

Ол суу энтда жарайды ичерге
 Деп айтадыла манга сабийчикле,
 Кеси уа сау болурму ол солдат?!
 Не уа сууун ичалмаймы къалды,

Жаралы болуп, суу излегенде
 Эринлери?
 Биз аны билгенден
 Къайда кенгдебиз...
 Къаллай бир заман

озду,

Суу а къалгъанды тазалай...
 Ол солдат ачы къадарына
 Эжиу эте,

кирди къабырына,
 Жалан да бир уртлам къутхарыргъа
 Болур эди аны;

субай къызгъа

Ол энтда аз жазмаз эди къагъыт,
 Ол энди кишиге этмез къайгъы...
 Суу а, жалан да кеси кесин сакълап,
 Жашайды энтда суулукъда саулай.

Суу солдатны къутхармады жанын.
 Тёгюлчю, суулукъ!

Ол сууну жалан
Бир такыйкыга тутмам, сенден болсам,
Заманча, мен аны кечип кыймам.

ЫШАНЫУ

Жюрекден ышанады адам
Адамга,
алайсыз ол кыйры минер
Башха адам ишлеген кемеге?
Адамга ышанады адам.

Жюрекден ышанады адам,
Аргыксыз да аны жюрегине
Башханы биширген ётмегине
Жюрекден ышанады адам.

Жюрекден ышанмаса адам
Адамга - ол кыйры тутар эсинде
Башха адамны жырларын,
кесине
Жарсыгъанча, жарсый ол адам!

Жюрекден ышанады адам.
Ма ол кырыууду аны жашнатхан:
Заманадан тургъан жерде жашагъан
Ышанган борчду дуняда!

ЧЫРАН БУЗ

Буз жылтырайды тау башларында,
Тюбюне ол суу болуп саркъады.
Тенгиз таба баргъан къадагында,
Кенгден кенг болуп алай барады.

Ол суу,
ташла элте биргесине,
Узайгъан къадар уллу болады.
Жигит эсенг,
сен жыйда эсинги,
Ёталсанг бир кёр!.. Ма иш алайды.

Кыыстау баргъан сууну уа ызындан
Чыран буз кёзю къамай, кырайды.
Кюч ким берди мынга кюн кызыуда?
Соруугъа ол тынгылап къалады.

Ол буз эрип къалды эсе саулай,
Ёмюрде да сен кюнню терсеме.
Чыран эригенин тюзге санай,
Ол аны насыбына тергейди.

ЖАШАУ ЖОЛУ – ЧЫГЪАРМАЛАРЫНДА

Борис Мазихов белгили, жашау тутуругу иш болганын иги ангылаган жазыучуладан бирлериди. Тенгнге, жууукъга сакъ, биргесине ишлегенлеге намыс бере, намыс да таба билген адамды. Мен аны таныгъанлы, шуёхлукъ, тенглик бюрютгенли, эки жыйырма жылга жууукъ болады, ол заманны ичинде Борис хыны сёлешип, биреуню ызындан чамланып кёрмегенме; не уллу кьуллукъда ишлей келген эсе да, кесин башхаладан ёрге салмагъанды. Бюгюн манга бу тизгинлени жаздырган да тенгибизни ол ариу халларыдыла, сёзсюз, фахмулу жазылган чыгъармалары да.



Мазихов Борис Бесланович 1942 жылда Шалушка элде туугъанды. Орта билимни да анда алгъанды. Арт жыллада Шалушкада школга Уллу Ата журт урушну ветераны, таза ниетли, уллугъа, кичиге да бек сакъ, ёсюп келген тёлю билимли, ариу кылыккылы болур ючюн арымайталмай кюрешген, кёчгюнчюлюкден 1956 жылда кьайтхан, асыл адам – Бабаланы Аскербийни жашы Магомет этиучюсюн Борис кёлю кётюрюлюп, бети жарып эсгереди.

– Магомет Аскербиевич бюгюн-бюгече да нёгерлик этгенлей турады манга. Школчу тенглери барысы да айтадыла ол сёзлени, – дейди Борис Мазихов, бу кюнледе республика 70-жыллык кьууанчын белгилеген адам. – Кёл салып окьурга, ишлерге (бизни школну комплекс производство бригадасы бар эди, – ол будай, чёплеу, нартох, тахта кёгетле ёсдюргенди) да директорубуз юйретгенди.

Бизни шуёхубуз, фахмулу жазыучу эм журналист Борис Мазихов Кьабарты-Малкьар кьырал университетни бошагъанды – филологу, андан сора КПСС-ни АК-сында Жамауат илмула академияда билим алгъанды. «Адыгэ псалъэ» газетни редакциясында ишге тохтап, анда литература кьуллукъчудан башлап, газетни баш редактору болуугъа дери ёсгенди. Ол редакцияга 1982–1997 жылланы ичинде оноу этгенди. Борис Мазихов республиканы журналистлерини уставына тийишлиликде ол жылланы ичинде Кьабарты-Малкьарны Журналистлерини союзуна правление башчылыкъ этип тургъанды, бу кьуллукъ аны жамауат борчуна саналгъанды. 1997 жылдан берисинде уа ол союзга таматалыкъ этгенлей келеди.

Бу иште кесини сынауун хайырлана, республикада чыкьган газетлени, журналланы радио, телевиденияны журналистлерине уста башчылыкъ этгенлей, аланы хар кьайда да иги ишлерин, алчыланы жетишимлерин халкьга заманында белгили этиуге, терсликни, аманлыкны жолун сайлагъанланы бетсизликлерин ачыкьлаугъа чакьыргъанлай турады. Жаурналистлени союзу жаш фахмуланы ёсдюрюню, алагъа тийишли болушлукъ этиуню кесини баш борчуна санайды.

Россейни Жазычуларыны союзуна члени Борис Мазихов, школда окъугъан заманларындан башлап, литература-суратлау ишин бир кюнде да унутмагъанды. Ол 15 проза китапны авторуду, ала Нальчикде, Москвада чыкъгъандыла. Аны «Слово перед дорогой», «Семь братьев звезд», «У каждого своя дорога», «Пора листопада», «Проблеск», «У каждого своя улица», «Одна ночь и вся жизнь», «Осенние мотивы» дегенча хапарла жыйымдыкълары къабарты литературада фахмулу жазылгъан чыгъармаланы санында айтыладыла.

Бу фахмулу адам кечюрме иши бла да кёл салып кюрешеди. Бир-бир малкъар жазычуланы хапарларын, Э.Мальбаховну «Страшен путь на Ошхамахо», В.Вороковну уа «Прощающие пусть простят» деген романларын къабарты тилге кечюргенди.

Бусагъатдагъы къабарты новелланы жазыуда да кесин иги жаны бла танытханды Борис. Саулай алып айтханда, Б.Мазихов суратлау литературада шендюгю окъуучу къаллай жанрны жаратханны алгъадан ангылап, ол затха энчи эс бурады. Аны къысха повестьлерин бла новеллаларын уллу, гитче да излеп, суйюп окъугъанлары бошдан туююлду. Ариу тил бла жазады ол чыгъармаларын.

Борис Беспанович КЪМАССР-ни Баш Советине депутатха эки кере айырылгъанды, КПСС-ни обкомуна членнге да алай. Бусагъатда къыралны Журналистлерини союзуна Федератив советини члениди, КЪМР-ни Жазычуларыны союзунда къабарты литература жаны бла советни къауумундады. Борис Беспанович Россей Федерацияны культурасыны сыйлы къуллукъчусуду, Адыгея эм Къарачай-Черкес Республиканы сыйлы журналисти деген атланы да намыслы жюрютеди.

Борис МАЗИХОВ

ЖУМУШАКЪ КЪОЛАЯ

(хапар)

Ала туугъанлы да къабыргъа къоншу болуп жашагъанлыкъгъа, ётюрюкден не хайыр, Жанзила Ужаны тохтамай алагъа жюрюп тургъанын бир да жаратмай эди. Бек сейири уа Ужа къоншусуну ол халын да биле тургъанлай, алагъа барыуун а бир да тохтатмайды, Жанзиланы тюрт сёзлери жанына тийген угъай, аланы эсине окъуна алмайды. Жанзила: «Ахырысы-къысхасы, муну арт этегин аллына къаплайым да, ёмюрде аягъы босагъама басмазча этейим», – деп, Ужаны кеси ичинден кеп кере жаныгъанды. Алай Жанзила ол акъылына кесин хорлатмай, тишлерин къаты къысып, тёзгенлей жашай келди. Биягъы Ужаны уа ишден кел-

гени бла къоншусуну босагъасындан атлагъаны тенг болуп тохтай эди. Ол хаухну къатында жылыугъа къысылып, хапарны къыздырып туруучу эди.

Гюняхы кесини болсун, Ужаны андан жангыз сёз айтмай чыгъып кетген заманы да болуучу эди. Аман отха кюйсун, суйсе хапар айтсын, суйсе тынгылауну ийип турсун, аны ючюн Жанзиланы уллу къарыны аурумайды. Ананы жюрегин жандыргъан – Ужаны тохтамай аны жашына аралып тургъаныды. Ол жашны кёзлери бла ашаргъа жетдирип тохтаса, Жанзила олтургъан жеринден секирип туруп, Ужаны ююнден къыстаргъа таукел бола эди. Алай дагъыда, кесине сабырлыкъ, тёзюмлюк алып, тохтай эди.

Ужа Жанзиланы ол халын ангыламазча теличик тюйюл эди. Бир жол былай окъуна айтады:

– Жанзила, къарайма да, сизге жюрюгеними бир да жаратмайса. Аллах бирди, сени юсюнде ол затны эрттеден ангылапма.

– Аллах бирди, тюз ангылагъанса. Къолумдан келсе, сени босагъама басдырмазлыгъымы къалай ангыламайса?

– Ангыламай а, бек эрттеден ангылапма. Алай не этейим, сизге келмей тёзаллыкъ тюйюлме.

Алайда эки тиширыуну арасында сёз андан ары бармады. Кертиди, Жанзилада аллай сёзчюкле дагъыда айтыла турдула. Болсада, Жанзиланы жашы жетгенли, къоншуланы арасында керексиз сёзле аздан-аз бола башладыла. Жаш келип, аланы къатларына олтурса уа, асыры тынгылауну басхандан, ауузларында къууутлары болгъан сунар эдинг.

...Биягъы Ужа ишден къайтханлай, сумкасын да босагъадан ары атып, къоншулары таба къууулду. Терезе аллында тышына къарап сюелген Жанзила, Ужаны келе тургъанын кёрюп, онгсунмады. «Аман сагъатлы болуп айлангын», – деди ичинден.

Тюз да олсагъатда топ деп босагъадан Ужа тюшдю. Жанзиланы сагъышларын бузгъан да аны даууру болду. Ол юйге даууру бла киргенликге: «Жашны халы нечикди?» – деп, шыбырдап сорду.

– Аллахха жаным къурман болсун, энди игирекди, – деп, Жанзила да шошчукъ жууап берди, – бусагъатда къалкъыгъанды, кел, арлакъгъа кетейик, бир кесек тынчайсын.

Ала экиси да, аякъ бурунлары бла атлай барып, босагъадан чыкъгъан жерге чёкдюле. Кёп затны юсюнден хапарлашхан да этдиле. Тейри, ала ол сагъатда орамны озуп баргъан тиширыула селешмеселе, кюнню къыздыргъанын да артыкъ эсге алмай, олтуруп, хапар айтып турлукъ болур эдиле.

– Жанзила, къалай турасыз, жарлы? – деди ол тиширыуладан бирлери, – жашны къызгъаны бираз сел болгъанмыды?

– Хау, аурунг, – деди Жанзила, – врач укол этгенли, башыны къызгъаны къол бла алып атханча болгъанды. – Тиширыула бир кесек заманны тынгылауну ийип турдула. Сора Ужа айтды:

– Жанзила, жаш не аш ашайды? Бюгюн манга жалнамы бергендиле, чабып барып, бир зат алып келир эдим.

– Къаллайла жаншайса? – деди Жанзила, – мени ахчам-бохчам болмагъанын ким айтханды санга? Сенденми жарлыма мен? – Алайда Ужа айтхан сёзюне асыры сокъураннгандан, жауурунлары бирге жыйылып, боюну энишге жыйырылып, алгъындан эсе кёп да гитчечик болуп къалгъаннга ушады.

– Жанзила, былайда бир тюрлю терслигим бар эсе, айып этме, – деди Ужа, – ким биледи, сабий жашны бир кюсеген ашы зат болурму деген муратда айтханлыгъымды.

– О-хо-хо, – деди Жанзила, алгъындан эсе бир кесек шош бола, – аллай бирни ангыламазча сенден тели тнойюлме. Кесинги къыйнама, сен келтиргеннге къарап турмайма деген муратда айтханма мен да.

Ол сёзледен сора бир кесек заман озду. Ужа, Жанзила бюгюн аны жашны къатына жибермезлигин ангылап, «Аллахы, адамлыгъы да болмагъан»...деп, олтургъан жеринден акъыртын кётюрюлюп, юйюне кетди.

Бир кесекден Жанзила, сумкасын да къолуна алып, къайры эсе да къууулуп баргъанын эследи Ужа. «Баям, тюкеннге бара болур»,– деп келди аны кёлюне. Сора Жанзила мюйюшден ары болгъанлай, ол аны юйюне ташайды.

Ужа юйге киргенде жаш уянып эди. Ол жашны къатына олтуруп, – аны мангылайын, чачын сылагъанлай турду, бир бирге хазна сёз а айтмадыла. Энди Жанзила келе болур дегенде, ёрге турду, дагъыда энишге ийилип, жашны мангылайындан уппа этди.

– Терлеп тураса, энди игиге айланнганса, Аллах айтса, – деди Ужа.

– Аслан суратын ийгенмиди? Къачан келлик болур? Мен анга бек тансыкъ болгъанма,– деди жаш,Ужа кетип тебирегенде.

– Руслан, Аллах айтса, Аслан кёп турмай келликди,– деди Ужа. Сора кёз жашларын жашха кёргюзтмез акъылда терк окъуна тышына чыгып кетди. Ким биледи, ол саусуз жашха къайгъы этипми, огъесе, сабийле юйюнде тургъан жашына термилипми жиляды. Аны ангылагъан къыйын эди...Ужа кеси отоуна киргенлей, Жанзиланы да юйюне къайтханы тенг болду.

– Къозучугъум, не ашаргъа сюесе?—деди Жанзила, жашыны жарыгъанына асыры къуаннгандан, башы кёкге жете. – Ма, санга кёгетле да келтиргенме, огъесе тауукъ этними жылытайым?

– Анам, бир суучукъ ичирчи.

– Къара анга сен. Сау кюнню ичинде аузунга бир бурху хыржын кетмегенди. Ач къарангы суу ичерге къалай жарар?

Болсада, Жанзила жашына бир кесек суу ичирди. Андан сора Руслан къалкъыды. Алай, кёп турмай, ол элгенип уянды:

– Анам! – деп сёлешди.

– Не этесе, кёз жарыгъым!

– Анам, Ужа бек иги адамды да?

Жанзила, бирле этинден чимдигенча, сескенди. Алай кесине сабырлыкъ ала айтды:

– Хау, балам, бек иги адамды. Андан игини табаргъа окъуна

къыйынды.

– Анам, аны къалай огъурлу, къалай жумушакъ къоллары бардыла.

Жанзила, алайда не айтыргъа билмей, армау болуп сюелди. Ол билип, Ужаны жумушакъ къоллары ёмюрде да болмагъандыла. Алай Русланны айтханы неди? Ужаны зыбыр къоллары анга жумушакъ нек кёрюндюле?

– Жашым, Ужа бюгюн бизге келип кетгенди, – деди Жанзила, – алай сен жукълап тура эдинг да, уятыргъа кёзюм къыймагъанды.

– Анам, ол мен уянып тургъанлай, бизге келип, башымы, мангылайымы да сылап, манга кёп ариу сёзле да айтып кетгенди, – деди Руслан.

Олсагъатда Жанзила, аякъ юсюнде сюелип турургъа къолундан келмей, къатында шинтикге чёкдю. «Ой, мен харип, мен жазыкъ, – деди Жанзила ичинден, – кесиме къаллай бир гюнях алып турама мен. Угъай-угъай, алай жарарыкъ туюндю!».

...Ол эртте болгъанды. Жанзила, Пятигорскеге барып, артха– юйге келирге онг тапмай къалгъан эди. Жанзила, кече къалыр жер излеп, кёп айланганды. Ахырында ол фатар табады, – аны бир тиширыу юйюне чакъырады. Сёлеше келген кезиуде ол къабартылы тиширыу болуп чыгъады, бери эртте кёчген адам.

Аланы экисини да къадарлары бирге алапат бек ушай эди: ала эрлеринден эртте айырылгъандыла, къыйынлыкъ, жарлылыкъ да сынагъандыла. Ол кюн Жанзила кече къалгъан юйюнде сабийле да, аналары да бек къыйналып жашагъанларына жюреги ачып:

– Сени бир болушлукъ этер адамынг жокъмуду? – деп сорду.

– Дунияда бу эки къагъанакъ сабийден сора адамым жокъду, – деди ол. – Эрим урушда ёлгенди, кесим а ата-анадан эртте айырылгъанма.

Жанзила анда юч кюн турады, сора эки тиширыу, сабийлени да биргелерине алып, Нальчикге атланадыла. Къыйын заман эди – уруш жылла, машинала жокъну орунунда. Ала машина сакълап орамда азмы-кёпмю сюелдиле, кечени бир кезиуюне юйге жыйылдыла.

Ол кюнден арысында эки тиширыуну жашаунда жангы кезиу башланды. Ала, бир бирлери бла келишип, экиси да эки жашчыкъны ёсдюредиле. Алайда Жанзила эрттеден термилген муратына жетеди – жаш къоллу болады. Кюнлени биринде Жанзила ол тиширыугъа айтады:

– Артда жашны менден сыйырмазгъа айт, Аллах бла ант эт, тилейме.

Ант этеди тиширыу: «Бюгюнден арасында Русланны кеси баланга санап къой».

Ала иги кесек заманны бир фатарда жашай турадыла. Артда Ужа ишге да тохтайды. Аны кесине фатар да бердиле. Жашчыкъла уа тугъан къарындашла угъай, татлы тенгле болуп ёседиле...

– Анам, Ужа бек иги адамды да?

– Хау, балам, иги адам болмай а.

Ол кюн Жанзила кесини дунияда болгъанын, къалгъанын да унутуп,

заманны аманны кебинден ашырады, тангнга кёз кысмай чыгдады. Кёп сагыш этгенден сора уа, Ужалагъа арсарсыз тебирейди. Ол аланы эшиклерин кючден- бутдан кьагдады. Ужа, эшикни ачып, бети кетип, айтыр сёзюн ауузундан чыгъаралмай тургъан Жанзиланы кёргенде, жаны кетип, тили тутулуп, тургъан жеринде битип кьалгъанча, кымылдамай сюеледи. Бир кесекден Жанзила хычыуун ышарады. Ол заманда Ужагъа да жан киреди.

– Э кызы, кир юйге, тышында нек сюелесе? – деди Ужа, жарык болуп.

– Бусагъатда мени юйюмю бек уллу кыйынлыкъ басыпды, – деди Жанзила, не бек кюреше эсем да, жюрек кыйынлыкъымы хорлаялмайма. Къой, барыбыз да бирге жашайыкъ, аманыбыз, игибиз да бирге болсун. Русланны сен тапханса, ийнан, бюгюн ол мени жюрек тамырымды, алай аны ана жылыуундан айыраллыкъ туююлме. Бу ишни сабийлеге баям этерге керекбиз.

Бир такыйкыны ичинде Ужаны бети жюз тюрлю болду. Ол эринлерин ачитхынчы кьапды. Сора былай деди:

– Жанзила, Русланны сенден сыйырмазгъа Къуран бла ант этгенме.

– Къой-къой, ичингден чыкыгъан сабийлеринг ючюн Къуранны бир жанына быргъап кьояргъа боллукъса, – деди Жанзила. – Ишни жашха баям этмей болмайма.

Эки тиширыу бир бирлерин ол кюнча бир заманда эркетмеген эдиле, аланы кюлген тауушлары битеу дунягъа кьууанч – игилик келтирген сунар эдинг.

* * *

Алгъаракъда бизге жангы фатар берген эдиле. Мен жангы кьоншуларым бла шагъырей болур муратда эшиклерин кьагъама. Андан чырайлы эр киши чыгдады.

– Жууукъ болугъуз, бек тап заманыбызгъа келгенсе, – дейди ол. – Баям, биз кьоншула болурбуз?

– Хау, алайды, шагъырей болургъа суююп кьакъдым эшигигизни, – дедим.

– Бек сау бол, мени атым Русланды. Была уа мени аналарымдыла: муну аты Жанзила, муну аты уа Ужа...

Чачлары бирча чал болгъан жашаулу тиширыула, огъурлу ышарып, мени хант кьангагъа олтуртдула.

ШАУАЛАНЫ Хасан кёчюргенди.

Владимир РЕРИХ

«КАВКАЗ КЪАНЫМ БОЛГЪАНЫНА ЁХТЕМЛЕНЕМЕ»



Владимир Ахмадьевич Рерих эки культураны – европа эм кавказ (къарачай) – аламант шартларын жюрютген адамды. Ол тау адетни излемлерин бла европа культураны, сёзге табылыу, ишге кертилик, къаты низам, кеси аллына оюм эте билиу дегенча, аллай шартларын келишдирип, жанаишдырып, кесилигин сакълау, сабырлыкъ, дагъыда кавказ тёреледе жюрюген башха къылыкъ жорукълагъа тийишли жашайды. Тёгерек тепсеуню бла айранны суюди. Айранны кеси уютады. Башда айтылган эм дагъыда башха затланы юслеринден Владимир Ахъяевич «Минги тау» журналгъа (бу журнал Къзахстанда жашагъан таулуланы «Минги тау» атлы биригулеру чыгъарады) хапар айтханды.

Орус ат, халкъла арасында бек аз жюрюген тукъум ат, атасыны муслийман аты...

Владимир Рерих озган ёмюрню 50-чю жылларыны ахырларында Талдыкурганда туугъанды. Ол шахар, Къзахстанны кёп башха шахарлары кирик, Сталинни буйругъу бла туугъан жерлеринден сюрюннге къысталган халкъла орналган шахарды. Сюрюн зарауатлыгъын сынагъан халкъла, ышанымсызлыкъны къара тамгъасы жагъылгъаныны сыныкълыгъын бирча кётуре, айхай да, таянчакълыкъгъа бир бирни излемей амаллары жокъ эди. Алай бла тюбегендиле къарачайлы ёзден Къаракетланы Ахмадья бла ол заманлада СССР-де жашагъан немисли тиширыу (ала да кёчюрюгендиле, белгилисича). Тиширыну тукъуму – Рерих. Владимир аланы жашларыды.

Владимир атасын тынгылы эсгералмайды. Ол 1961 жылда Кавказгъа кёчюп кетеди. Аны артдаракъда кёчюрюрге эди мураты Ахмадьяны. Алай буйрукъ болмады. Жаш адамланы орталарында кёп тюбеучю «сенмен» сылтауланы хатасындан ала айырылып къалдыла. Сюдюню оноуу бла Владимир анасыны тукъумуна жазылып къалады. «Орус ат, халкъла арасында бек аз жюрюген тукъум ат, атамы муслийман аты бирге болуп, артда кёплени сейир-тамашагъа къалдырып тургъанды» дейди, ышарашара, Ахмадьяны жашы Владимир.

18 жылына дери Талдыкурганда жашагъанды. Школну боашагъандан сора МГУ-ну (Москвада къырал университет) философия бёлюмюне окъургъа кирирге умут этип, Москвагъа барады. Экзаменлени жетишимли береди, кёп соруулагъа да жауаплары аламант. Алай, комиссияны таматасы ачыкъдан айтып къояды жашха Москвада Ломоносов атлы университетни философия бёлюмюне киралмазлыгъын. Нек дегенде, жашырын жюрютюлген къырал хукмугъа кёре, кёчгюнчю халкъланы

сабийлери, ала барып тохтагъан акъылманла болсала да, аллай окъуу юйлеге алынмай эдиле. Аны эшитгенден сора, жыл саны жетип, Владимир Рерих аскерге кетеди. Аскер къуллугъун тамата сержант чында бошاپ къайтады. Андан къайтханлай, Алматыгъа келеди да, Абай атлы АГУ-гъа (бусагъатда КъазПИ--Къазахстанны педагогика институту) окъургъа киреди. Филология бѐлюмге киреди кеси да.

Кесини усталыгъына кѐре Рерих алай кѐп ишлеменди. школда устазлыкъгъа бир да кѐлю тартмайды. Хунер, фахму изленген жерледе ишлерге сюе эди. Аз-аздан ол кино, телевидение табалагъа тийишеди. Ленинградда (бусагъатда Санкт-Петербург) энчи курсланы бошاپ, КъазПИ-де окъуу телевидениеде режиссѐр болуп ишлеп башлайды. 1988 жылда «Къазахфильм» студиягъа режиссѐрну ассистенти болуп киреди. Ол заманлада документли киноланы устасы Владимир Пантелеевич Тотенко мынга «аталыкъ» этеди. Рерих кинохрониканы редактору болады, сценарийле жазады, киножурналла алады кеси аллына, аланы жарашдыргъан да кеси этеди. Аз-аздан аны усталыгъын, хунерин эслейдиле да, суратлау фильмлеге сценарийле жазаргъа чакъырып башлайдыла. Кѐп да турмай Владимир, сынау соруулагъа толу жауапла берип, «Къазахфильм» студияда суратлау фильмлени режиссѐруна салынады.

Ол кезиуде СССР-де жангырыу (перестройка) ишле башланадыла. 1989 – 1990 жыллада Владимир Рерих нѐгери Параз Рамжанов (ѐлгенди, жаннетли болсун) бла бирге «Полигон» деген документли фильмни саладыла. Ол экраннга чыкыгъанлай окъуна анга уллу эс бурулады. Ол Семипалатинскеде атом бомбаланы сынагъан жерни юсюнденди. Аны ючюн туююл эсе, дуния ол фильмни бек жаратады. Запад Европада, Америкада, японияда аны бек сурап башлайдыла. Ол кинону хайырындан Владимир Рерих Къазахстан Республиканы къарыл саугъасыны бек жаш иелеринден бири болады. Анга ол жыл 32 жыл бола эди.

Андан сора белгисизликни заманы – 90-чы жылла – келедиле. Кинола салыу тохтайды. Владимир рерих кесин реклама иште да сынап кѐреди, телевидениеде музыка бериуле бла кюрешеди. 1994 жылда аны Запал Германиягъа Зеберт атлы фондда стипендиат болургъа чакъырадыла. Ол унайды. Ол бир жылгъа Къазахстандан кетип къалады. Польшада Зеберт атлы фондда докуменли фильмлени юслери бла стипендиат болуп ишлейди. Ахчаны ол фонда береди, салыннган фильмле уа битеу СНГ-да кѐргюзтюледиле.

1995 жылда журналистика жаны бла бир жыйылыуда муну Дарига Назарбаева бла танышдырадыла. Бир кесек замандан сора Дарига Владимирни жангыдан ачылгъан «Хабар» телеканалгъа чакъырады. Алгъа ол унамайды. Нек дегенде аны Къазахстанджа къалыр акъылы жокъ эди. Алай Дарийга да бир тутханын ийгенледен туююл эди. Ол къаты болгъандан сора Ахмадьяны жашы Владимир барады ол ишге.

Алгъа ол каналда Владимир программаланы директору болады, бир аз замандан а ол каналны генеральный директоруну заместителине, вице-парезидентине, саладыла. Къуллукъ жаны бла жумушлары кѐп болгъанына да къарамай, надан тышында документли фильмле салады,

ток-шоу программаланы бардырады, аналитика программаланы къуурады да жетишеди.

2003 жылда Рерих кеси ыразылыгы бла «Хабар» телеканалны генеральный директоруну къуллугъундан кетеди. Алай бир ауукъ заманны Дарига Назарбаеваны кенгешчиси болуп ишлейди. 2004 жылда анасы къыйын ауруйду да, алай керек болуп, къызын да биргесине алып, Германиягъа кёчюп кетеди. Рерихге да тюшеди кетерге, гражданствосун да алышдырады. 2005 жылдан бери Рерих Европаны гражданине саналады. Къазахстанда уа чакъырылып, энчи эркилик бла ишлейди. «Мен кеси къыралымда келгинчиге саналып турама, къадарым алай тюшюргенди манга» дейди ол.

Кёп да турмай Дарига Назарбаева Евразия Медиафорумну генеральный продюсерини къуллугъуна чакъырады. Ол иште ишлей тургъанлай, ол кёп газетле, журналла бла да байламлыкъ жюрютеди, телепроектле да этеди. Энчи иеликде болгъан телевизор школда устазлыкъ этеди.

Таулу адет мени къаныма киргенди

«Минги тау»:

Ахмадья улу, сен эки культураны, эки халкъны – къарачай халкъны бла немец халкъны – келечисисе. Аладан къайсы жсууугъуракъды санга?

– Жашаууму келе келгенине кёре немец культура менден узагыракъда къалып къалгъанды. Ишлеген да, сагъыш да, оюм да орус тилде этеме. Сабий заманымдан бери да къарачайлы атамы бир унутмайма. Акъылбалыкъ болгъанымдан сора мен бир ненча кере тюбешгенме аны бла, ол 2003 жылда ауушханды. Сабийлигимден окъуна мени таулу къаным болгъанын сезип тургъанма. Мен аны бир заманда бир кишиден да букъдурмагъанма.

Телекоммуникацияла кенгерип, интернетла да ачылгъандан сора мен Къарачайны юсюнден кёп затны билгенме. Атам да айтыучу эди аппам да, малкъырлы ыннам да жашлай ёлгенлерини юсюнден. Ала Тебердиде жашагъандыла, ёзденлеге саналгъандыла кеслери да. Мен къарачай халкъны адет-къылыкъ тёрелерине, адетлерине бек уллу хурмет этеме. Тюз тепсеуню макъамындан ариу макъам эшитмегенме мен. Халкъ тепсеулеге баш урама мен. Аны алайлыгына ийнаныгыыз. Аны бир тюрлю къошакъсыз, омакъсыз айтама. Кавказ тепсеулени тартыуларын эшитсем, аланы, тепсеулени, кёрсем, ариу эрип къалама. Баям, ол суймеклигим мени къаныма атамы юсю бла келгенди. Ол Кавказда «Минги тау» тепсеу ансамбльни къурагъанладан эди. Дунияны кёп къыралларына баргъанды ол ансамбль бла. Москвада да иги биле эдиле ол ансамбльни.

Мени анам къарачай, къазах тиллени да уста биле эди, мен а, жарсыугъа, къарачай тилни билмейме. Алай, къарачайлыланы юслеринден бир жангы зат билир ючюн не онгну да хайырланама. Сейир да этерсиз,

алай болушун айтайым: мени кызымы төртден бириди кырачай кыаны, кёрюмдую да ушамайды таулугъа, сары шилли, кёк кёзлюдо. Алай кесини ата-бабаларыны юслеринден хар затны билирге бек сюеди, излеген да этеди, тапса, кыуаннган да бек этеди. Ол кырачайлыла жашагъан жерле бла байламлыкъ жюрютеди, Кавказда кёп жууукъларыбызны да тапханды, ала бла бир бирге кыагъыт жазышып турадыла.

Мен кесими кавказ сезимиме бек кыуанама, андан бир заманда да айырыллыкъ туююлме. Мени кылыгъымы кёп шартлары ата кыаны бла кирген кавказ шартладыла. Мен дайым да таулу халкыны адетлерине таянама. Дунияда мен ахыры бла да этмезлик ишле да бардыла, мен этмей кыоймазлыкъ затла да бардыла. Ол а ата кыаны бла кирген этика жорукъду. Ол, сёз ючюн, кесилигими сакълаумда, мени бойсундуругъа, манга оноу этерге кыыйын болгъанында да кёрюнеди. Мен бойнумда болгъан жумушну хар заманда да бек тынгылы этерге кюрешеме, алай жалынган а бир заманда да этмегенме, эталлыкъ да туююлме. Мен жулк ангылай эсем, ол кылыкъ илишанла да атамдандыла.

Мен хар заманда Кырачай-Черкес, Кыабарты-Малкыар республикалада бола тургъан ишлеге уллу эс буруп турама, бу табалагъа айланнганы болса андан адамны, аланы оюмларын сорама ол неда бу ишге кыарамларын, аланы юслеринден акылларын. Лермонтов айтханлай: «Саналыр эдим ата жеримде игиледен бирине». Лермонтовну, Толстойну, Пушкинни хайырларындан мен жаш заманымдан окъуна Кавказ «ауруудан ауруйма». Ала керти кёллери бла сюйгендиле Кавказыны, аны юсюнден кёп жазгъан да этгендиле. Ала жазгъанланы окъугъан а Кавказгъа сансыз кыараяллыкъ туююлдо. Бютюн да менича кыанында кавказ юлюшю болгъан. Ол мен атларын айтханланы хайырларындан, кесим туююл эсем да, жаным а Кавказдады.

Мен кылыгъымда жашау ниязымда запад-европа илишанланы – кьолгъа алгъан ишинги чегине жетдириу, айтхан сёзюнге табылыу, анга ёлюу, низамлыкъ, узакъдан сагъыш эте билиу – не аз да энш этмегенлей айтайым: ол илишанланы барында да кавказ юлюшле бардыла, кавказ кыан юлюшюм мени алада да бет жарыкылы болургъа болушады. Мени айраннга жан атханым, аны кесим этгеним да андан келеди. Мени юйюмде манга Хочуланы Людмила саугъагъа берген алапат жамычы бла сейирлик кыама кыабыргъада тагъылып турадыла.

«Минги тау»

Сен телеиндустрияда улду кыулдукълада бола келесе. Аны себепли немец культураны бла кырачай культураны юслеринден, ол халкъланы тарыхларыны, культураларыны юслеринден башиха миллетле да бир хапар билирча, былай бир терен бериуле этерге акылынга иш келмеймиди?

Келмей а! Алай, алай бериуле былай бир сунмай тургъанлай эсинге келип кыалгъан шартладан кыуралыргъа керекдиле. Илхамынг кыозгъалып. Бир бирледе тубей турадыла жашауда аллай халла, болумла, ишле, аланы хайырланып, иги бериуле этерча. Суратлау бериуле этилселе иги

эди. Миллетлени тиллерини, культураларыны бир бирге сингип баргъанларыны юсюнден керек эди бир пьесагъа кёре оюн салынса, неда кино алынса, – ма ол тап боллукъ эди. Алай, анга жараулу чыгъарма тюбемей турады. Алай жашау болумланы тинтип, теренине жетген шартланы суратлау чыгъармала жазарча айыргъан жазмала жокъдула. Сценарийле да жазмайдыла. Аллай бир амал, онг табылса, мен артха-алгъа къарамай этип къоярыкъма бериу.

«Минги тау»

Бизни «Минги тау» журналыбызгъа не айтыргъа сюесе?

Бу журнал эркин, азат оюм этген, къуру да бир миллетни биригиюне аталып угъай, башха миллетлени жашауларына да эс бургъан журнал болсун! Къуру да озгъан бушуулу заманланы чайнап туругъа жарамайды. Мен оноу этген болсам бу журналгъа, мен муну аллай, бююнлюкде артыкъ уллу керек болмагъан затладан кери тутар эдим. Мында басмаланган затла даулашлы да болсунла, башха миллетлени да унутмасын журнал. Оюмла, сагъышла адамла эс бурурча болсунла.

АЛЛУБАШЛАНЫ Люба.
«Къазахстанда чыкъгъан
«Минги тау» журналдан.



«КАВКАЗДА ЖАШАГЪАНЛАНЫ НАСЫПЛЫЛАГЪА САНАЙМА»

Кёп болмай Тюркню Ялова шахарында онекинчи халкъла аралы тепсеу фестивалыгъа барыргъа тюшдю. Мен анда асламлы информация органлада ишлегенлени ючюнчю кенгешлерине къатышханма. Андан а къарачайлыла бла малкъарлыла жашагъан Чифлик элге барыргъа суюгенибизни билдиргенлей, Тюркню ТРТ каналында къазакъ тилде бериулени редактору – жерлешибиз Чомаланы Уфук (тюрк тукъуму Тузман) элни от тюшюуге къажау службасыны башчысы Къырымшаухалланы Муратха (тюрк тукъуму Эрдоган), телефон бла сёлешип, ниетибизни айтады. Бир кесекден ол жаш биз тургъан къонакъ юйге автомашинасы бла жетеди.

Чертип айтырчады, Къырымшаухал улу элде даражасы жюриюген жашладан бириди. Озгъан жыл ишлеген жеринде бир уллу отоуда бизден баргъан адамла бла тюбешуу къурагъан да ол эди.

Къарачай-малкъар тилни иги билгени себепли Мурат бизге, жолда бара, элни юсюнден алапат хапар айтады. Чифлик эл Ялованы чеги бошалгъанлай башланады. Ол шёндюгюлю заманны излемлерине келишген, адам къыйналмай жашау этерча, хар заты да болгъан гитче сахарчыкъды десек, жангылмабыз.

Эл сыртылы жерде орналыпды. Бахчалыкъ бла кюреширге топурагъы игиди, сууу да асламды. Тюркде ёсген кёгетледен ол жерледе хазна къалмай барысы да битедиле.

Мурат бизге элде болгъан тюрлю-тюрлю учрежденияланы, спорт мекамны, ол санда теннис, топ ойнаучу майданланы эм башха омакъ журтланы кёргюзтеди. Бир таулу юйюрню эски юй орунунда белгили фирма уллу сатыу-алыу этген ара ишлегенди дейди ол. Аны ючюн ала ол юйюрге суюген жерлеринде мекам сатып алгъандыла эм бир талай жылны ай сайын иги кесек ахча телеп турлугъун да билдиргенди ушакъ нёгерибиз.

Ялова алгъын Стамбулгъа киргени себепли Кавказдан кёчюп баргъанланы асламысы ол жерледе тохтагъандыла. Жарсыугъа, ол заманлада табийгъат хауа болумла бизни адамларыбызны кёбюсюне жарашмагъандыла. Тенгиз жагъалада жашау этерге юйренмегенле, ол тийрелени иги жаратмай, башха жерлеге кёчюп кетгендиле.

Болсада бир къауумла ауукъ жылдан алайгъа къайтып келгендиле. Муратны айтханына кёре, аланы юйюр да аллайладанды.

Элни ичи бла бара, Мурат, автомашинасын тохтата-тохтата, къайсы тукъумну келечиси къалайда жашагъаныны юсюнден айтады. Бир омакъ юйню къабакъ эшиклерини аллында тохтай:

– Былайда мени эгечим Бирсан турады, заманыгъыз бар эсе, юйюне кирейик. Ол Кавказдан хапар эшитирге бек суюючюдю, – деп, бизни юйге чакъырады. Юйню иеси, аллыбызгъа чыгып, бизге жарыкъ тюбейди. Бирсан, къарындашыча, малкъар тилде шатык сёлешмей эсе да,

айтханын ангылатады:

– Сизни мен таныйма, озгъан жыл элни адамлары бла тюбешген эдигиз, ючеулен бар эдигиз ол заманда, – деп, барыбызны да сейирге къалдырады.

Баям, бу сыйдам бетли, субай тиширыу былтыр фестивалъга баргъанымда, ол элде Къабарты-Малкъар Республиканы гуманитар тинтиуле институтуну таматасыны илму жаны бла орунбасары Тетуулары Алимни бла мени элни адамлары бла болгъан тюбешиуюбюзге келген болур эди.

– Сиз былтыр да бу элде болдугъуз, быйыл а къайдан чыкъдыгъыз? – деп, ышара-ышара, соруу береди. Сора баш иеси Айдын Арслан бла бирге юйлерине чакъырадыла.

Бирсан Чифликде ёсенди, анда школну бошагъандан сора, окъургъа амалы болмай, элде ЗАГС-да ишге тохтайды. Андан бери анда урунуп турады. Шёндю ол жаны бла иги сынауу да барды, заманы жетгени сайын къуллугъунда кётюре да барадыла.

Айтыуларына кёре, Тюркде къырал иште ишлегенни жашау къолайы бир заманда да осал болмагъанды. Бизни къонакъ этген жигит тиширыуну жарагъан тыш къыраллы автомашинасы, башха ырысхысы да осал туююл эди. Мында тиширыулары асламысы ишлемегенлерин эсге алсакъ, Бирсанны бийик билими болмагъанлыкъга, жашауда жерин табып, ишинде да бет жарыкълы уруннганын белгилерчады.

Бу тиширыуну жашы бла къызы барды. Баш иеси къаракъалпакълыладанды. Айтыуна кёре, ала алгъын Дагъыстанда жашап тургъандыла. Ата-бабалары Тюркге кёчгенли бир жюз жылъга жууукълашханды.

Бирсан бизге кесини жашаууну юсюнден хапарлайды:

– Ишге тюшгенимде, ЗАГС-ны таматасы къарачайлы эди. Ол атам танышы болгъанды. Жарсыугъа, атам биз гитче заманда дуниядан ажымлы кетгенди. Школда окъуууму бошагъанлай, ол киши мени ишге чакъырады. Андан бери андама. Эркин этсегиз, Кавказда тургъанлагъа бир-эки сёз айтыргъа сюеме.

Биринчиден, ата, ана жанындан жууукъ жетгенлеге къызыу салам иеме. Мен Кавказда жашагъанланы насыплылагъа санайма. Анабызны хапарларына тынгыласакъ, ол жерлеге барып келгенча алай болабыз. Ариу табийгъатыгъызны, кёчгюнчюлюк къыйынлыкъ сынагъаныгъызны юсюнден да эшитгенме.

Не болса да, сиз туугъан жеригизге къайтхансыз. Кюн сайын бир биригизни кёрюп жашайсыз. Сабийлени къарачай-малкъар тилни окъургъа, башха билим алыргъа да онлары барды. Заман болуп, ишден солугъа чыкъсам, ол жерлеге бармай къалмам.

Муратны айтыуна кёре, алгъын бу элде жалаңда таулула жашагъандыла. Малчылыкъны хайырындан жашау этип тургъандыла. Шёндю ол жерледе мал тутхан къалмагъанды. Эллилени асламысы сатыу-алыу бла кюрешедиле, къырал ишледе, Ялова шахарда да урунадыла. Бийик билими болгъан жаш тёлю башха къыралагъа да кетеди.

Элде, къарачайлыладан бла малкъарлыладан сора да, башха миллет-

лени келечилери: татарлыла, къумукълула, тюркюле да жашайдыла. Алагъа къыз берген, келин алгъан да барды.

– Атасы да, анасы да къарачайлы не малкъарлы болгъан бек аз таба-рыкъса, – дейди Мурат бизге.

Белгилеп айтырчады, Мурат, къырал иште уруннганына да къарамай, элни жамауат ишине да тири къатышады. Кавказ миллетлени биригиулерине киреди. Бююнлюкде къарачайлыланы бла малкъарлыланы (айтыуна кёре, ала бир мингнге жууукъ боладыла) бирикдирип, кес-лери алларына ишлерча, жамауат биригиу къуаргъа таукелди. Шёндю аны къагъытларын жарашдырып айланады. Ол иш тамамланса, Муратны айтыуна кёре, эллилени, артыкъда бек жаш тёлнюю, тилге, миллет тепсеулеге юйретиуге уллу себеплик боллукъду.

Бизни бла бардыргъан ушагъында Къырымшаухал улу бир гитче тас-хасын да айтхан эди. Ол тукъум таматаланы анга этген осуятларын эсде тутады. Кавказгъа барып, аланы ата-бабалары тургъан жерлеге жетип, анда къалгъанлагъа тюбеп, сора дууа алдырыргъа умуту барды.

Мурат бла хапарыбызны бошагъанлай, аны эгечи Бирсан бизге энди анабызгъа тюбемей кетсегиз жарарыкъ туюнюдю. Заманыгъыз бар эсе, юйюне къонакъгъа чакъырады деп билдирди. Алайдан, автомашина бла узакъ да бармай, бир огъурлу тиширыуну юйюне келдик. Салпагъарла-ны Патимат да бизни таныды.

– Былтыр сиз элни жамауаты бла тюбешген эдигиз. Андан бери бир къауум къартларыбыз да ауушхандыла. Келигиз, жууукъ болугъуз. Сизни элге келгенигизни эшитгенлей, хычинле биширип башлагъанма, – деп, къууанып, юйюне чакъырды.

Патиматны баш иеси, сабийлери ууакъ заманда авариягъа тюшюп, дунядан ажымлы кетген эди. Болсада ол къыйынлыгъын бир заманда къайынларына билдирмегенди. Тёрт сабийни кеси аллына ёсдюргенди. Жыл саны келгенине да къарамай, былтыр а хаж къылыргъа окъуна бар-гъанды.

– Саулугъум да махтарча туюнюдю. Алай жолгъа атланганлай, къалай эсе да, Аллах бир кюч – къарыу берип къойгъанды. Артха юйюме къайытхынчы, бир затым да къыйнамагъанды. Эрттеден бери ары бары-ргъа термилип тура эдим да, Аллахны аллында борчуму толтургъанма, – деди, бизни бла тюбешиуюне болмагъанча къууана, Патимат. Кавказда жашагъанланы юслеринден хапар сора, бизни татыулу хычинлери бла да сыйлай.

Патиматны анасы тюрк тилни хазна билмегенди, кесини сабийлери уа башха миллетлени келечилери бла юйленгенлерине бир кесек ыразы болмагъанын бизге билдирди:

– Не медет, этер амалым жокъду, аладан туугъан сабийлени кёрсем, хар затны да унутуп къояма. Кюн сайын алагъа къайтарып-къайтарып айтама, къарачай-малкъар тилде сёлешигиз, ахшы адетлени, төрелени унутмагъыз деп...

КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан



ТЛЕЙРИ ЖАРЫТЪЫ

Шыкыны оюлган хуналарына кыраганда: «Ярабий, Кязим бу элден башха жерде тууса, ол Кязим боллук болурму эди?» – деген сагыш келди.

Аны чыкыган жери, кесини адамлыгы, халкы бла олтурса, ныгышда оноуна тынгылатхан, халкыны бушууу болса, эфендилеге башчылык этип – дууа алдырган, халкыны кыуанчы болса, чакырылып – жангы юйюрге неках этген, барып эл ишине, жумушуна кырайма десе – гюрбежисинде темир тые билген, бусагытта дунягы айтылган белгили жазычуланы ичлеринде аны аты сагынылганда да, аладан тйбен болмайын, ол темир тые билгенича, халкыны жюрютгенича, анга кыйналганыча, араларында даражасы биринден кем туюлдо!

Кыор болайык бизни Шыкыгы кыйычу Кязимбизге! Кыор болайык бу оюлган хуналаны ташларына. Аланы бир-бирин кыолу бла алып, хунагы салганды, кыолу жетмегенине да кезю жетгенди.

Юйю... Гюрбежиси... Эл а жокь...

Шыкыгы Кязимни сюймеген келмейди. Башха ауузладан, андан да узакладан да былайда тохтап жашарыкыла аз болмазла... алай, ала не кеп болсала да, элни алгын намысы чыкымаз сунама: ол кыйымдык элге саналлыкды.

Быттыр бери келип кыайтханлай, бир кыауум жаш бир тилли болуп, битеу жылы атына Кязимни атын атаган эдик. Этген муратларыбызны кыбюсюне жетгенбиз, кыалганларына да жете турабыз. Алай эсе болмаган, энди уа битеу халкыга да белгили болган огурлу ишни да тындырдык. Ол бек огурлу иш а – кыабыры табылганы. Таулума деген болуп, анга кычсюнмеген, Кыайсындан башлап, жокь эди. Не медет, эртте этиллик, кечирек болса да – этилди! Эндиге дери тыйгыч а не эди?

Биз бери кыайтхандан сора, Хажини кыабырын излей барган адам (энди ол сау туюлдо, ол бери кыайтхынчы биз ары бармайык) кыабырны тапхан да этип: «Тапмаганма, умут да жокьду, алайлары битеу сюрюлгендиле», – деп кыайтханды деген хапар жюрюй турганды. Ол керти эсе да, ёторюк эсе да – экиси да керти дунядадыла – биз не дау эталлыкыбыз? Уллу жарсыугы, аллайла бююн да болурла деп гурушха этеме. Малкярлы айтханлай: «Зашы, ол литр дегенинге уа ненца целех киреди?» – де бизни барыбызны да жореклерибиз Кязимни уллулугун сыйындырыгы такырыракь болур. Кыайсы бир сауут-адыр бла ташып тауусхун тенгизни? Кыумганнга кыумган бла бир кире болур, гоппаннга гоппан бла бир кире болур, кыазаннга кыазан бла бир кире болур... Тенгизни андан кыалганын а кыайры сыйындыргын?!

Тенгиз а тенгизмиди. Биз асламысында Кязимни темирчи, назмучу, хажи болганын тергеп кыоябыз. Аны таныган адамлагы сукылана, ай-



тханларына кьулакь сала айланганда, хар тьобеген адам бирер зат бла сейирсиндирмей кьоймайды. Кьысха таныгъан адамла; дууасы кьабыл болмай кьалмай эди дейдиле. Ма тамаша! Хансладан, битимледен, тамырладан, китаплада окьугъаныч, кеси дарман этип, саусузгъа багъа эди дейдиле бирсиле. «Тобады, Кязимни сюелип тургъанлай бир кьрген эдим да, кьатына барып, тиширыу башым бла селеширге да уялгъанем, Хажи угъай, файхамбарды дер эдинг», – дейди бизни бир кьарт анабыз. Туугъаны-туудугъу да 70-ден атлай баргъан Шерипа уа кезбау сез бла кьорешмез.

3-4 жыл мындан алгъа Герпегежде Гуртуланы Каттаны юйонде олтуруп тургъанымлай, кьонакьбайларымы хоншулары бир кьарт кьатын кирип келеди. Огъурлу бетине кьарай кетип, Кязимге бир бек ушатама. Кьартланы ушакьларын кьонакьлыгъым бла бузмайым деп, стол юсюнден китапны алып, чапыракьларын аудур, окьугъан да этмей, кесими булжутама. Китап – кеп авторланы фантастика хапарлары болгъан китап эди. Ол авторладан эсимде жаланда америкакы фантаст Азимов кьалгъанды. Ким биледи, ол тукьуму-кьаны бизге тартханы ючюн тьойнол эсе, ким кечьургенине да тьорслеп кьарайма да, татарлыгъа ушата, кеси аллыма: «Оллахий, татарлыла Азимовну бир эркетедиде да», – дейме. Баям, кьулакьдан да хатасы болмагъан ынна уа, манга сагъайып: «Кьор кьатайым, Кязимни эркетемеселе, кимни эркететирикдиле», – деди да, биягъы ушакьларына кетдиле. Кьонакьбайым да, бийчеси да чьртда сан этмедиле. Ала да ишексиз болур эдиле: «Тели, Кязимни эркетемеселе, кимни эркететирикдиле...». Кьызлары уа, тенгими да, мени да эгечибиз, китапны да иеси, отну ышыра, ышарды, бетин да от жарытхан болур эди...

Кязимни таныгъан таматалада атын айтхан бек азды. Ким биледи, келинле жашыра болур эдиле, сабийле аналарыча, кьалгъанла да алача айта болур эдиле. Алай Кязимни таныгъанланы асламысы Хажи дейдиле.

Хажи дегенлей, Идрис эфенди эсгериучю эди. Хаж кьылыргъа чыкьгъанлагъа тонаучула чабып, битеу ахчаларын сыйырадыла. Артха кьайтып кетерге – бек узакьды, барып кьайтыргъа – бьютюнда. Бетинге уялмай эсенг, жат да, ёл да кьал... Тоналагъан жерлеринден арлакь кетгенлей, эки сабийчиги бла да бир жалангач кьатын садакьа тилейди. Барысы да анга: кесибиз да садакьачыла болгъанбыз, – дедиле. Кязим, акьсакь бутуну ышымын кьозгъай кетип, тонаучула тапмагъан ахчачыгъын чыгъарып узатды. Негерлери, жукь да айталмай, тиллери тутулуп, аралдыла. Кязим а: «Жаныбызны олму кьалдырлыкьды, Аллах сууапха жазсын», – деп, балтасы суугъа кетген – сабын да ызындан атханлай, ышарды. Ким биледи жанларын ол да кьалдыргъан болур эди.

Мен да мангъылайыма намазлыкьда догъура чыгъарып турмайма, оразада суусапдан да термилмейме, алай...

Ким биледи, ол репрессияланы жылларында «Оу большевик» дегенни жанын да ол садакьа кьалдыргъан болур эди.

Ким биледи, сьорюлгенди, кьум басханды деп айтылгъан кьабырын да бу айда Кьзахстаннга барып келген жашларыбызгъа ол тапдыргъан болур...

Кязим хажи алай ненча кере этгенин а ким биледи?

Ким биледи, муну жаза туруп кѐлом андан тактыр бола болурму?

«Андан не тапды? Жерге батды да кетди», – дерик адам да болур жер юсюнде, алай...

Уллу-гитче да назмуларын кѐллеринден айтадыла: жырчыла жырлайдыла; суратчыла суратын ишлейдиле, актѐрла сыфатына киредиле: назмучула назмуларын анга жоралайдыла; кыаячыла аны хурметине Минги тауга да чыгып, тау башлары бла ѳтѳп, Къазман тауга да чыгып, бир аууша атын да атап, состар суратын да салып, кѳл аязларындан кийик жугътурлага туз-гыржын да ашатып, сау-саламат кыайтадыла.

Жарлы халкы, кѐп халкыны келечилери бла, юйюню, гѳрбегисини тѳгерегине басынып тансыкылайды.

Ма энтта да бир танг атды. Кязим хажи кѳрмегенликге, огъурлу, чууакъ танг атды.

Ийнама! Чексиз ийнама, ол орденлери-майдаллары болмагъан Кязимни, жангыз Аллахны бла жарлы халкыны кѳлу болгъанындан башка кѳуллугу болмагъан Кязимни, арада беш жыл ѳтгюнчю, Кязимни сураты салынган майдалла – бек асыллы, бек хунерли темирчилени, дин ахлуланы, жазычуланы кѳкюреклеринде жытырларына. Ийнама!

Ассалам алейкум, Кязим хажи!

Ассалам алейкум, огъурлу танг!

КЯЗИМНИ ЖОЛУ

Минги-Таудан Казбекге дери баргъанларын Кязимге жоралагъан Чочайланы Малик, Мишаланы Ахмадия, Этчеланы Хажимурат, Гужойланы Руслан, Боташланы Рашид бла тюбеп, Магомет Гекки ушакъ этгенди.

М. Гекки: Хажимурат, быйыл, июль айда, таулада айлангансыз. Сиз ол кыйын жолоучулукну Кязимни хурметине жоралагъаныгъызны билеме, халк да билирге сюеди.

Хажимурат: Ол огъурлу оюм биринчи Чочайланы Маликни эсине тюшгенди: тогуз-он кыаячы жашны тѳгерегине жыйып айтды: «Жашла, быйыл Кязим тууганлы 130 жыл толады. Ол уллу байрамга, Кязимни да эркетирча, халкыбызны да кыуандырыча, биз не зат кѳшаллыкъбыз? Келигиз, аны аты бла таулада жол салайыкъ. Мен айтхан жол тынч боллукъ туйюлдю, алай Кязимни жашау жолундан кыйын да туйюлдю», — деп, барыбызны да жүреклерибизни сагъайтды, барыбыз да ыразы болдукъ.

Аны ушагы-хапары айтып-айталмазча кѳпдю. Мен Маликни оноун кысхасындан айта барайым: Бахсан ауузу бла Минги тауга чыгып, андан Чегем башына ѳтѳп, Бызынгы чыранга ѳрлеп, Бызынгыдан Малкъарга ѳтген аууша да Кязимни атын атап къара состар къангада суратын да кыаяга бегитип, Малкъар башына чыгабыз. Малкъар башы бла, Ташлы-Таланы башы бла Дюгерге ѳтебиз. Дюгерден Казбеги аууш бла Казбек тауну тѳппесине чыгабыз. Казбекден — Гюржюде Казбеги элге энебиз. Андан бери уа автобус бла кыайтабыз.

М. Гекки: Жашла, сиз айтхан — «жолну» угъай, ол автобус бла кыайы-

тырыкъ узакълыкъны жаяу ётген да кёплени кьоркъутурукъду...

Ахмадия: Мени бек биринчи соруум: желден, сууукъдан, кьардан-жауундан сакъланыр кийим табылырмы? Юч-тёрт кюннге бармайбыз, жол узакъды. Аш-азыкъ да бир гюгтю бла тынгылы боллукъ тийюлдю. Ол затлагъа бир мадар табылмаса, умутубуз омакъ умутлай кьаллыкъды; мадарылса уа — бек ыразы болуп кьошулама, дохтурлукъну борчун да боюнума алама.

М. Гекки: Руслан, не тынгылап тураса? Ол кюн да аузунгда кьууунгму бар эди?

Руслан: Оллахий, Магомет, былайда сени сорууларынга жууап бергенден эсе, ары барып кьайытханыбыз окъуна тынчыракъ болур эди дейме... Болсада, мен алайда шатык айтханем: бизни барлыкъ жолубузда азыгыбыз сакълап турургъа керекди. Азыкъ табылса, сиз солугъан кезиуде, аны биширип, ол «аман» кьарынларыгъыз аркъаларыгъызгъа жабышмазча этерме. Барыргъа уа мен да таукелме дедим.

М. Гекки: Малик, муратынгы жашлагъа айтхынчы да ала кьоркъуу этерикни тергеген болур эдинг. «Базынмагъан базук тартмаз» дегенлей, сен бу таулары кенделен-сёдегей да ётгенсе, Памирде «Чочаевни ауушу» барды, кьыралдан тышында таулагъа да ёрлегенсе. Нёгерлеринги не бла таукеллендирдинг?

Малик: Базыныр онгу болгъан — базыннган да этеди. Таулу жашлада аллай ётлюлерибиз бардыла — миллет ючюн, аны жарыкъ ниети ючюн кьаядан секирип кетерикдиле. Биринчи базыннганым — Кязими болгъан миллетибизге эди. Базыныуума алданнган да этмедим. Бизни кереклибизни билгенлей, ишибизге кьууанып болушханлары атларын сагъыныргъа базынмайма ансы. Ала, ахчалары артыкъдан угъай, кеслерин махтатыргъа угъай, огъурлу ишибизни тындырыргъа кьорешгендиле. Ол ахчагъа жылы кийимле тикдиргенбиз, Кязимни суратын ишлетгенбиз, азыкъ мадаргъанбыз. Чегем, Бызынгы, Малкъар башларына, Дюгерде Цей кьолгъа азыгыбызны тапдыргъандыла. Лена Пшихачева бла Зоя Алтуева, автобусубузгъа келип, таулу жырлары жырлагъандыла. Дуниядан тюнголген кезиулерибизде, чилле жиплеге угъай, ол огъурлу адамлары алгъышларына тагъылып кьала эдик.

М. Гекки: Рашид, нек эсе да, нёгерлеринг жолугъузну кьыйынлыгъын айтмай кьутулуп кетедиле. Сен бир тынгылы айт, маржа!

Рашид: Да аны не айтырыгъы барды? Бардыкъ да келдик.

М. Гекки: P.S. «Юй ишлеген балта эшикте кьалыр» дегенлей, кьачыла халкъгъа ыспас этгенден озмай, кеслерини жигитликлеринден сёз чыгаралмадым. Юч жюз километр чакълы узакълыкъны, кьарны-куртну жырып, ауушладан аууп, чынгыл кьаяладан ётюп, желлени-элиялары женгип, Европаны бек бийик тауларыны экисине да чыгып кьайтхандыла. Кёп суратлары, киноленталары да барды. Аланы хазыр этип бошагъанлай, телевидениягъа чакъырып, хапарларыны мындан арысын сорур да, кёрюр да муратыбыз барды.

Энтта да, кьайда айлансала да, сау айлансынла, саламат кьайтсынла!!!

Магомет ГЕККИ,
1979 ж. , «Кязим» деген газетден.



БУРУНГУЛУ ЭСКИ ЖЫРСА

Белгилисича, таулу халкъ эки миллет бутакъгъа бѐлюнеди – къарачайлылагъа бла Беш да Таулу Элде (малкъарда, Холамда, Бызынгъада, Чегемде эм Басханда) жашагъанлагъа.

Тарых-этнография илмуну жорукъларына кѐре, бизни халкъыбыз кеси жюрютген ол энчи миллет ат эндоттноним – «таулу» не заманда, къайдан чыкъгъанын эм къуралгъанын, къалай бла миллетни эсине сингенине эм тохташханына халкъда бир къауум таурухла жюрюйдюле. Ол къауум затла миллетибизни тарыхы, тили бла да бек байламдыдыла.

Фольклорубузда айтылгъаннга кѐре, Акъсакъ Темирни Шимал Кавказгъа 1395 жылы апрель айында чабыууллукъ этгенинде ёзенде тюрк тилде сѐлешген мажарлыла жашагъандыла, ала жашагъан жерге уа Мажар неда Мажарстан дегендиле. Тау жерледе уа алан халкъны бутагъы – дюгерлиле – жашагъандыла.

Эрттеден бери басмаланган эм халкъда айтылгъан таурухлагъа, жырлагъа кѐре, Акъсакъ Темир берген зорлукъгъа тѐзалмай, мажарлыланы бир къаууму таулагъа къчадады эм анда дюгерлиле бла къатышадыла.

Мажарлыланы араларында таулу, чегемли, къарачайлы эм кѐп башха бирлешген уллу тукъум – тайпа – къауумла болгъандыла. Быллай атланы жюрютген миллет къауумла (субѐтносла) къазан татарлыланы мажар юзюклерини ичинде бюгюн да тубейдиле.

Биз оюм этгеннге кѐре, Шам Кавказда жашагъан мажарлыланы ичинде «таулу» деген субѐтносну саны аслам болуп, тау ичлерине сингенлеринде, бирси ууакъ тукъум-тайпаланы кеслерини кѐпчюлюклери бла хорлап, заманланы саркъыуунда уа бары да «таулу» деген миллет атны сайлап, анга ётедиле.

Ол зат XV эм XVI ёмюрню аллында бола келген шартларыдыла, нек дегенде XV ёмюрде (1430) Алтын Орда чачылады, аны бла бирге уа Шимал Кавказ жери бла анга кирген улус Кыпчак деген административ бѐлюмю кесини магъанасын тас этеди.

XVI ёмюрде уа Алтын Орданы жерини асламысында къуралгъан Уллу Орда (Большая Орда) деген къырал къырым ханны чабыууллукъларына хорлатып, ол да къыраллыгъын тас этеди.

Бирси таурухлагъа эм Х.О.Лайпанов жазгъаннга кѐре уа, Акъсакъ Темирни аскери тау элlege кирген заманда, тюзде жашагъан Таулу деген аскер башчысы жигитледен къауум жыйын къурап, халкъын – мажарлыланы тау ауузлагъа кѐчюреди эмда азатлыкъ ючюн кючюн аямай кюрешеди. Аны азатлыкъ аскери душманнга кѐп хата салады, ёзенден тау ичлерине мажарлыланы кѐчюрюрге болушады. Аны юсюнден бир къауум фольклор чыгъарма барды, анга Халимат Байрамукова да кесини тарых-суратлау хапарын да жоралайды.

Алай, мен башында айтхан дюгерлиле эм мажарлыла эрттеден келген

алан эм гунн-булгар, хазар, огъуз, кыпчакъ халкъланы юзюклери болгъанларына бир тюрлю ишек жокъду.

XI ёмюрде Уллу Тюрк Каганаты (Великий Тюркский Каганат) деген ахырзаман кырал кьуралады. Бир-бир алимле жазгъаннга кёре (И.В. Стеблева), аны чеклери Кореядан башлап Къара тенгизге дери баргъандыла. Уллу Болгария (Великая Булгария) ол кыралгъа федератив халда кирип болгъанды.

Кёп турмагъанлай, ол уллу, сейир кырал чачылады, эм аны орунуна Огъуз эм Хазар каганатла кьураладыла.

XI ёмюрден тебиреб'а Чинден (Къытайдан) башлап Европагъа дери ёзенлени (Великий Пояс Степей) кыпчакъла аладыла эм алайгъа ие боладыла. Алай XIII ёмюрде монголлула аланы ууатып, ханларын кырып, аланы жерлеринде Алтын Орда деген кыралны кьурайдыла. Аз болгъанлары себепли, артдан артха монголлула тиллерин тас этип, тюрк тилге ётедиле, алай кыраллыкъларын сакъляялмайдыла, ханлары эм аланы туудукълары бир-бирлери бла асыры кюрешгенден. 1430 жылда уа Алтын Орда кыраллыгъын тас этеди, эм аны жеринде бир къауум ууакъ кырал – бийликле кьураладыла.

Тюрк халкъла бла байламлы бу къауум тарых оюмланы нек келтиреме десенг, бизни миллетибизни кёлден чыгъармасы аланы тарыхы, халкъыбызны бурун жашауу, кьуралыуу эмда тургъан жери бла терен байламлыды.

Былайда бизни халкъыбызны культура мурдорун салыуда тюрлю-тюрлю аланладан сора да бурун Кавказ субстратдан келген фольклор, этнография эмда тил хазнала терен жерни алгъанлары сёзсюз кертиди.

Алайды да тарыхыбызны юсюнден кысха энди сёзюбюзню оюму-бузну халкъ чыгъармабызны юсюнден айттайыкъ.

Бизни малкъар-къарачай фольклорубуз миллет культурабызны бай тил хазнабызны мурдоруду. Заман бла байламлы аны тамырлары бек теренге кетедиле. Сёз ючюн, алимле айтханнга кёре, нарт эпосну кьуралгъаны, заман хал бла терегенде, юч минг жылдан артыкъ болады, нек дегенде, ол чыгъармалада Айгъа, Кюннге, ташха, отха, бёрюге, тюлкюге, терекге адамланы табынганлары шарт ачыкъланады.

Малкъар-къарачай фольклорубуз мажюсюлюк бла байламлы эски жырла, таурухла, хапарла, нарт эпос, тюрлю-тюрлю жомакъла, бусагъатда жашагъан жерлени ёзенден не заман эм къалай кёчгенлери, тау ауузлада элле, журтла салгъанларыны эм биринчи алайлада кимле бийлик этгенлерини таурухлары, жигитлик эм батырлыкъ бла байламлы жырла, хапарла эм таурухла, элберле, нарт сёзле, лирикалы-суюмеклик, чам, кюй, сарын эм ийнар жырла, муслиман дин бла байламлы халкъны ауузунда жюрюген зикирле, таурухла, хапарла, Совет власть эм граждан уруш, кечирег'а коллективизация эм колхоз жашауу бла байламлы жырла, таурухла хапарла, миллетибизни 1944 жылны март айында Орта Азиягъа зорлукъ бла кёчюрюлгенини эмда анда комендатура бла байламлы къаллай кыйынлыкъда жашагъаныны юсюнден хапарла, таурухла, жырла, миллетибиз Туугъан журтуна къайтханы эм ата-бабаларыны жерин тансыкълап жа-

нгыдан юйле ишлеп, журтла кьурап, эски жерлеринде тохташханларыны юсюнден таурухла, жырла жаратылгъанлары эмда халкыбызны кълонде жюрюген кѣп башха тюрлю чыгъармала бардыла.

Аланы эслеринде тутуп, бизге эндиге дери келтирген кьартларыбызгъа эмда эсли адамларыбызгъа ыспас этейик. Уллу ыспасыбызны аланы жыйгъанлагъа эм басмалагъанлагъа да билдирейик, нек дегенде, ол да тынч иш туйюлдо.

Белгилисича, таулу халкыны кѣлден чыгъармасын элlege айланып жыйгъан бийле Орусбийланы Исмаилны жашлары Сафар-Алий бла Науруз болгъандыла.

Ала билимли эм терен акъыллы адамла эдиле. Орус халкыны алимлери эм иги адамлары бла шагъырей болуп, XIX ёмюрню экинчи бѣлюмонде малкьар-кьарачай фольклорну бир кьауум нарт чыгъармаларын, жырларын, таурухларын жыр музыкасын ноталагъа орус композиторлагъа кѣчюртют, Москвада эмда Тифлисте басмалагъандыла.

Аладан сора да малкьар-кьарачай фольклорну XIX ёмюрню ахырында XX аллында жыйыуда эм басмалауда орус, венгр, кьарачай эм бирси миллетлени келечилери уллу иш этгендиле. Ала Н.Ф.Грабовский, П.Остряков, М.Алейников, В.Ф.Миллер, М.М.Ковалевский, С.И.Танеев, Л.Г.Лопатинский, А.Боташев, Е.З.Баранов, А.Н.Дьячков-Тарасов, Н.П.Тульчинский, Вильгельм Прѣле эм бирсиле эдиле. Бурун заманны эсге тюшоре, биз алагъа жюрегибизден терен ыспас этебиз. Ала басмалагъан малкьар-кьарачай фольклор чыгъармала бизни кѣлден айтылгъан тил-культура хазнасы бла бирси миллетлени адамлары бла шагъырей этген эдиле. Ол затны магъанасы чексиз уллу эди.

1922 жылда украинлы композитор Гайдай Малкьар, Холам, Чегем, Басхан ауузлада айланып, кьартладан жазгъан жюзге жууукъ таулу жыр-фольклор чыгъармасына музыка-нотала жарашдыргъан эди. Бюгюн ол чыгъармала Киевде Украинаны академиясыны фольклор институтуну фондунда сакъланадыла.

1940 жылда «Кьарачай халкъ жырла» деген китап басмадан чыкыгъан эди. Анга бир кьауум миф-турмуш, адет, тарых эм лирика бла байламлы чыгъармала кирген эдиле.

1929 жылда Москвадан, Ленинграддан бир кьауум алимле академик-тюрколог Кьабарты-Малкьаргъа келип, малкьар-кьарачай фольклорну жыйгъандыла. Ол экспедициягъа белгили алим Башир Далгат да кьатышханды. Ол Чегем элни тарыхы бла байламлы сейир иш жазады эм аны басмада чыгъарады.

1939 жылда да Москвадан, Ленинграддан алимле Филоненко, Лопатинский, А.М.Аппаев эм бирсиле Кьабарты-Малкьар областьха келип, илму экспедицияларын Малкьар, Холам, Чегем эм Басхан ауузлада бардырып, кѣп тюрлю чыгъармала жыядыла.

Ала жыйгъан сѣз байлыкыны 1972 жылда «Материалы и исследования карачево-балкарской лексике, диалекте и фольклору» деген аты бла Кьабарты-Малкьар илму-излем институт китап этип чыгъарады. Анга бир кьауум эски, тарых бла байламлы эм лирикалы жырла киредиле.

Аны басмагъа жарашдыргъанла А.Ю.Бозиев, А.Соттаев, А.Ж.Бозиев эм бирсиле эдиле.

1983 жылда «Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях» деген аты бла уллу китап чыкъгъанды. Аны басмагъа хазырлагъан Къабарты-Малкъарны илму-излем институтуну ишчилери болгъандыла. Китапха Октябрь революциягъа дери басманланган жырла, жомакъла, нарт айтыула, тарых эм дин бла байламлы таурухла киргендиле.

1994 ж. Москва шахарда «Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев» деген аты бла «Эпос народов Евразии» деген басма серияда орус эм малкъар-къарачай тилледе миллетибизни нарт таурухлары, жырлары эм айтыулары чыкъгъандыла. Ол китапха 145 чыгъарма киреди. Аны басмагъа жарашдыргъанла А.З.Холаев, Т.М.Хаджиева эм Р.А.Ортабаева болгъандыла.

1980-2000 жыллада фахмулу алим-фольклорист Хаджиланы Танзиля малкъар-къарачай халкъ айтыула, жомакъла эм сабий фольклор бла байламлы бир къауум китапла чыгъаргъанды. Аланы къуру окъуучула, устазла угъай, саулай да халкъ сыйноп окъуйду.

Биз хазырлагъан малкъар-къарачай фольклор хазнасыны биринчи китабына бурундан келген халкъны аузунда жюрюген бек эски чыгъармала киредиле. Ала «Алгъышладыла». Бурун тюрк тилибизде бу сёзню энчи магъанасы болгъанды. «Алгъыш» деген сёз бла мажюсюлюкде тюрлю-тюрлю жаныуарланы къылыкъларын, аман, огъурсуз затларын къутхарыр мадарла излеп айтхандыла. Сёз ючюн, «Жилян алгъыш», «Кёме алгъыш», «Эмина алгъыш». Алгъыш сёзлени кёкге, кюннге, айгъа, сыйлы ташлагъа, тереклеге, суулагъа айланып да айтхандыла, сёзню кючю бла алагъа айтханларын этдирир мадарда. Орус фольклорда аллай чыгъармалагъа «заговор» дейдиле.

Бизни таулу фольклорубузда аллай алгъыш-заговорла кёпдюле. Ала, башда айтылгъанча, мажюсюлюкде уллу магъана бергендиле эм ол сёзлени кючлерине бек ийнангандыла. Аланы магъаналары ислам дин киргенде да тас болмагъандыла. Халкъ поэзияны бек эски бутакъларындан бири, мажюсюлюкде айтылгъан, сёз кючюне адамла бек ийнанган, жаз тил бла айтылгъан алгъышла бизни фольклорубузда быллай энчи къауумгъа юлешинедиле: «Жилян алгъыш», «Кёме алгъыш», «Эмина алгъыш», «Чечек алгъыш», «Сабийге кёз тиймезча айтылгъан алгъыш», «Ауругъан малгъа айтылгъан алгъыш», «Адамны жукъусу къорагъанда айтылгъан алгъыш», «Адам атдан кетгенде айтылгъан алгъыш», «Бёрю алгъыш», «Адам суугъа кетгенде айтылгъан алгъыш», «Сабий тишлерин алышындыргъанда айтылгъан алгъыш», «Мал тас болгъанда айтылгъан алгъыш», «Бахчаны аман кёзден сакълагъан алгъыш», «Жауунну келтирир мадарда айтылгъан алгъыш», «Жауунну тыяр ючюн айтылгъан алгъыш», «Уугъа тебиреген заманда айтылгъан алгъыш», «Юйге мурдор салынганда айтылгъан алгъыш», «Жангы айгъа айтылгъан алгъыш», «Кюн бла Ай тутулгъанда айтылгъан алгъыш», «Адам узакъ жолгъа тебирегенде айтылгъан алгъыш», «Буздан сакълагъан алгъыш»,

«Аман хансдан сакълагъан алгъыш», «Къышда сууукъдан сакълагъан алгъыш», «Жаз башы келгенде айтылгъан алгъыш», «Тёренни аллында төречиле этген алгъыш», «Малны кесерден алгъа айтылгъан алгъыш», «Адамны тилин тыяр мадарда айтылгъан алгъыш», «Хыйны мадарла этер ючюн айтылгъан алгъыш», «Сюймеклик бла байламлы алгъышла», «Къызны бурун эрге бере туруп айтылгъан алгъыш», «Бурун жашха къатын алгъанда айтылгъан алгъыш», «Боза этгенде айтылгъан алгъыш», «Сыра этгенде айтылгъан алгъыш» эм дагъыда кёп тюрюлю биз билмеген, халкъыбызны кёлюнде жюрюген алгъыш чыгъармала бардыла.

Дуния фольклористика илмуда, алимле айтханнга кёре, бек эрттеден келген жырылагъа уучурукъ бла байламлы чыгъармала саналадыла. Ала бизни фольклорубуз энчи эм сыйлы жерни аладыла. Аланы жыйыу, басмалау эм тинтиу XIX ёмюрню ахырында башланганды. Ол чыгъармаланы асламысы халкъдан 1950-1970 жыллада Къабарты-Малкъар илму-излем институтуну ишчилери Ахмат Бозиев, Саид Отаров, Ахия Соттаев, Азрет Холаев, Алим Теппеев эм Саид Шахмурзаев болгъандыла.

1970-2000 жыллада фольклор чыгъармаланы жыйыу ишге жаш алимле Танзила Хаджиева, Анатолий Рахаев, Махти Журтубаев, Хамид Малкондуев тири къатышхандыла.

Институтну тышында да бир-бир эсли адамла ол ишни бардыргъандыла. Ала Таумурзаланы Далхат, Улакъланы Зейтун, Газаланы Исхакъ эм бирсиле эдиле.

Уучурукъ бла байламлы малкъар-къарачай халкъ жырыла кеслерини ниет хазналары, магъаналары бла төрт къауумгъа юлешинедиле:

1. Мажюсюлюкде адамла кийик жаныуар ёлтюрюрге таугъа, агъачха тебирегенде уучурукъну тейриси Апсатыгъа айланып, андан кюнубюз иги болсун, бизге ырысхынгдан бир зат тюшюрюрге болуш деп тилегендиле. Ол тилекни «Апсатыны жырында» айтхандыла. Жыр тюрюлю-тюрюлю вариантлада жюрюйдю. Ол жыр бурун уучурукъ бла байламлы болгъанды эм, жаланда адамла уугъа тебирегенде, тохташдырылгъан адетде айтылгъанды.

2. Жыр айтхан адет болуп, уугъа биринчи кере чыкъгъан жаш адамла уучурукъну тейриси Тотурдан (Аш-Тотурдан), анга жораланган «Тотур ташда, Аш-Тотур ташда» деген жырыларын айтхандыла. Уугъа бёрюге, сюлесиннге, айыугъа баргъанларында да, тилекни Тотургъа элтип болгъандыла, нек дегенде, мажюсюлюкде анга табынганла таулуладан сора да ингушлула, чеченлиле, дюгерлиле эм Кавказда жашагъан башха халкъла да болгъандыла. Аны аты бек терен заманлагъа кетеди эм бурун кавказ миллет (субстрат) бла терен байламлыды.

3. Адет-тёре бла тохташмай, алай баш магъаналары уучурукъ фикирле бла байламлы бир къауум жыр барды. Ала «Бийнегерни жыры», «Боташны жыры», «Аш-Тотур бла Батокъ бий», «Жантуугъанны жыры», «Аппа бла Кишини жыры», «Аппа бла бёрю» эмда кёп бирси чыгъарамалалыдыла.

4. Фольклористика илмуну жорукъларына кёре, уучурукъ бла бай-

ламлы энчи чыгъармаланы «Агъач киши бла Гуё», «Агъач кишини жыры», «Аймушну тауруху», «Маккуруш», «Маккуруш бла Аймуш», «Агъач киши бла Маккуруш» деген, поэзия халда жюрюген миф-таурухланы санаргъа тийишлиди, нек дегенде, Агъач киши, Аймуш, Маккуруш атланы жюрютген миф инсанла агъач табийгъат бла, анда жашагъан жаныуарла бла, эчкилени жаулары – бёрюле эм айыула бла байламлыдыла. Агъач киши кесини байлыгъын сакълай эсе, Аймуш – кьойларын, Маккуруш а – эчкилерин огъурсуз жаныуарладан кьоруулайды. Ол кьауум затла уа уучулукъ бла терен байламлыдыла. Бу кьауум жырла кьалайда да жырланьргъа болукъдула – юйде, тойда, кьошда, кьонакьда, тюрлю-тюрлю кьууанчлада.

Таулу халкъны жылны кезиую бла байламлы, хар заманда аны байламлы бир затха жоралап айтхан фольклор чыгъармалары болгъанды. Ала халкъны кёлюнде бек эрттеден сакъланадыла. Эм бююннге деричи окъуна унутулмай келедиле. Ол чыгъармала быллай кьауумлагъа юлешинедиле:

а) Жаз башында эм жайда айтылгъан жырла, назмула, айтыула.

б) Кюз артында эм кьышда жюрюген поэзия бла айтылгъан, сёз байлыкъ бла жылны ол кезиуюне багъа бичген сёз хазнала.

Жылны кезиую бла байламлы малкъар-къарачай халкъ чыгъармаланы юсюнден бурун М.М.Ковалевский, В.И.Филоненко, Л.И.Лавров, Х.О.Лайпанов, А.З.Холаев, И.Шаманов, Т.М.Хаджиева да жазгъандыла.

Бизни поэзиябызны акъсакъалы Шахмырзаланы Саид кесини назму китапларыны бирине «таулуну календары» деп окъуна атагъанды. Поэт анда халкъдан жыйып алгъан фикирлени, оюмланы, заманны келлигин халкъда кьалай бичиуню юсюнден назму хал бла жазады. Китапны баш магъанасы, Саид халкъдан айланы атлары кьаллай миллет терминле бла жюрюгенлерин окъуучулагъа билдиреди.

Иш бла байламлы энчи жырла да бардыла. Аланы бир-бирлери жылны кьайсы кезиуюнде да жырланады. Сёз ючюн, тиширыула жюн тарагъанда неда чепкен сокъгъанда «Инай», «Онай», «Анай», Басханчыла уа «Киппай» деген жырланы жырлагъандыла, тикген кийимлери иги болсун, жарашдыргъан жюнлеринден, халыларындан айырма кийимле тигилсин деп.

«Долай» деген жырны асламысында гыбыт бла жау чайкъагъанда айтхандыла. Аны кьауум макъамы эм вариантлары барды. Жыр Къарачайда, Малкъарда да сюйюп жырланганды.

Хуна кьаланганды не юй ишленгенде «Хуначыны жырын» айтхандыла. Ишлерин да бардыра, чыгъармагъа кеслеринден жангы сёзле да кьошхандыла.

«Эрирей» деген бек белгили халкъ жырны уа, төреде болгъаныча, жалаанда кюз артында ёгюзлени жегип, сабан агъач бла мирзеу алыргъа жер сюргенлеринде айтхандыла.

Бир эрттегили фольклор чыгъармалагъа, кёп туююл эселе да, мажюсюлюкден келген бир кьауум сарнауланы эгерирге тийишлиди. Ала «Бёрю ананы сарыны», «Айыу ананы сарыны», «Апсатыны сарыны», «Байдыматны сарыны» эм бирси чыгъармаладыла.

Бу биз хазырлагъан китапха, төреде айтылгъан жырладан сора да, бир кьауум таш, терек, жер атла бла байламлы миф фикирле, таурухла кире-

диле. Белгилисича, мажюсюлюкде Къарачайда, Малкъарда да ташлагъа, агъачлагъа, энчи жерлеге, шауданлагъа баш уруп болгъандыла.

Сёз ючюн, Къарачайда Джангыз Терекге табыннгандыла, аны тегерегине айланып, тилек жырла айтхандыла, баш ургъанларын билдиргендиле. Къарачайны Къадау ташы деп, ол ташны сыйлы кёргендиле. Уллу Малкъарда Раубазы деген кертме терекге баш ургъандыла, аны сыйлы кёргендиле, къатына аш-азыкъ элтгендиле. Чегемде, Кам деген элчикде Элия таш, Думалада Ач Элия ургъан, Уллу элде (Эл Тюбюнде) Байрым ташха, Сегиштите Аш-Тотур, Бызынгыда – Тотур таш, Басханда – Къарындашла ташлары деген жерлени сыйлы кёргендиле эм алагъа баш ургъандыла. Аллаи затла дагыда тау элдеде кёп болгъандыла. Айгъа, Кюннге айланып, тепсеп, жырла айтхандыла. Сёз ючюн, ай не кюн тутулса, чегемлиле Чоппачыла деген жерге жыйылып, гюрен айланып, «Чоппаны жырыны» тюрлю-тюрлю макъамларын дауурбас, къынгыр къобуз, гыбыт къобуз бла ойнагъандыла эм тепсегендиле.

Чоппачыла деген жер Донгатны къатында болгъанды. Бурунгуда алайда Къарачай-Эл деп эски журт къуралгъанды. Эл алайдан Басхан ауузуна нек кёчнуп кетгенини юсюнден таурух да жюрюйдю.

Бу биз жарашдыргъан китапны материаллары асламысында Къабарты-Малкъар гуманитар излем институтуну фондларындан алыннгандыла. Китапны жарашдыргъанла биз айтхан институтну малкъар-къарачай фольклор бёлюмюню ишчилери Тёппеланы Алим, Малкъондуланы Хамит, Берберланы Бурхан, Османланы Аскерхан, Зануколаны Фаризатдыла.

Бизни малкъар-къарачай фольклорда бек эрттегили чыгъармалагъа кёк, жер, кюн, тенгизле, жулдузла къалай жаратылгъанлары, адамла жер юсюнде къалай жашап башлагъанларыны юсюнден терен миф магъананы тутхан фикирледиле. Аллаи чыгъармала жаланда нарт эпос бла байламлыдыла. «тейриле бла нартла» деген таурух жаланда бизни кёлден чыгъармабызда угъай, саулай кавказ эм тюрк мифологиялада бек сейирлик миф таурухладан бириди.

Аны 1974 жылда Огъары Чегемде Шахмырзаланы Саид Геграланы Жамилядан жазып алгъан эди. Чыгъармада Кюн тейриси кюнню, Жер тейриси жерни жаратханларыны юсюнден айтады. Жер бла кёкню арасында Кюн тейриси Къайнар жылыуун, жарыгъын иеди, жерде адамла жаратыладыла, эм Жер тейриси анда берекетле битерча, жемиш, аш ёсдюрюрча оноу этеди. Суу тейриси да адамлагъа суу берирге оноу этеди. Кюн тейриси жерни жылытыргъа, Кёк тейриси – жауунла жаудуругъа дегендиле. «Кюн тейриси тейрилени башыды, оноучусуду», – дейди таурухда.

Биз бу чыгъармада Кюн тейрисине артыкъ сый, аперимлик, кюч нек бериледи. Ол таурух бек эртте заманны, адамла биринчи Кюннге табыннганларын ачыкълайды. Белгилисича, тюрк-монгол мифологияда энчи сый Кюн тейрисине бериледи. Жерни, Кюнню, Айны, жулдузланы ол жаратханнга саналады.

Алай а «Тейриле бла нартла» деген таурух кесини миф-фикир жорукълары бла биз келтирген тюрк-монгол оюмладан эртте жаратылгъаны

шартды, нек дегенде, адам улу эшта алгъа Кюннге, артда уа башха затлагъа табыннганды.

Фольклорну юсюнден филология илму айтханнга кёре, поэзия бла байламлы бек эрттегили чыгъармалагъа адам кесини сёзюню кючю бла къаллай да болсун аурууну тохтатыр ючюн, огъурсуз кийик, юй жаныуарлагъа айтханларын этдирир ючюн, жауун жаудурур ючюн, Ай не Кюн тутулгъанда аланы эркин этер ючюн, малланы бир-бирлерине къошханда иги тёлү болсун эм алача кёп затлагъа жораланып фитна төре-адет алгъышла саналадыла.

Аллай чыгъармала жай, къыш деп къарамай, жылны къайсы кезиуюнде да айтгылыргъа боллукъдула. «Алгъыш» деген сёз тюрк маданиятта бек эрттеден келген терминледен бириди. «Алкышла – бурундан келген халкъ поэзия жанрды, сёзню кючюне уллу магъана берген, тилек эм ариу сёз бла ишде, жашауда жетишимлеге жетер мадарда айтыладыла. Алтай халкъны фольклорунда бюгюннге дери да кёмеден, чечекден, кёз ауруудан, эси аугъандан сакълар ючюн алкышла жюрюйдюле», – деп жазады белгили алтайлы алим С.Каташ.

Малкъар-къарачай халкъ поэзияны бек эрттегили сёз маданиятына, жаз тил бла жюрюген «жилян алгъышла» саналадыла. Ала халкъыбызны къайсы ауузунда, элинде да жюрюйдюле. Ол чыгъармала, жарсыугъа, кеч жыйылып тебирегендиле, нек дегенде, аланы ачыкъ айтыргъа жарамгъанды. Болсада, аны бла байламлы бир къауум хатлагъа эсибизни энчи бурмай жарамаз. «Жилян алгъышла», халкъ поэзия чыгъармача, Чегем ауузунда жашыртын айтылса да, бир-бир тукъумланы Чегем ауузунда энчи жилян алгъышлары болгъандыла. Сёз ючюн, «Газаланы жилян алгъыш», «Акайланы жилян алгъыш», бирси чыгъармалача, жаз тилде айтылгъандыла эм ол энчи поэзияны сёзлерин жаланда Газаланы неда Акайланы адамлары билип болгъандыла. Аладан сора да халкъда жилян азапдан сакъларча, ол хата келтиралмазча кёп алгъышла жюрюгендиле.

Сёзлери бек эртте заман бла байламлы болгъан эм бурун заманнга кетген Уллу Малкъарда жюрюген «жилян алгъышладыла». Аланы бир-бирлерини сёзлери арталлы да ангылашынмайдыла.

Алай заман бу чыгъармалагъа да тюрлениуле салгъанды. Биз 1980 жылда халкъда жазгъан текстледе кёп жангылыкъла, назму халгъа ушагъан, рифмалары ариу айтылгъан, метрика жиклери бир-бирлерине тап келишген чыгъармалагъа да тюбегенбиз. Ол тюрлениуле, эшта, кеч киргендиле текстлеге.

Бу хыйны-тилек алгъышланы жилян адамны не малны къабып къыйынлыкъ салса, окъуп болгъандыла. Жашаулу адамла айтханнга кёре, алгъышны сёзлери ауругъан адамгъа, малгъа да болушхандыла. Кёпген жери чёкгенди, асламысында иги болгъанды.

Чегем ауузунда «жилян алгъышланы» билгенле эм биз жазып алгъанла Аккайланы Ханафи, Гыллыланы Лейля, Элбайланы Бакуш, Жаникаланы Лейля, Къалабекланы Маржан, Тохаланы Фатимат, Тохаланы Къазий, Кётенчиланы Хызыр, Аттакуланы Харун эм башхала болгъандыла. Аллаи устала Малкъарда да, Къарачайда да болгъандыла.

1977 жылда Хушто-Сырт элде Аккайланы Жагъафардан жазып алгъан «Аккайланы жилин алгъышыны» сёзлери былайды:

*Бисми-лахи-р-рахмани-р-рахим,
Къан элия – къамичинг,
Къамичинг бла ургъанса,
Болатчы кыыздан туугъанса.
Мен муну тилей келгенме: «Бошла», – деп,
Табюлюкге баш уруп.
Акъ дарийден – кёлегинг,
Ызындан жюрюйдю атлы бёлегинг.
Таулада битген – прият ёрюш,
Тюзледе битген – кызыл будай,
Кызыл будай – ётмек кибик.
Бошла муну! Бошламасанг,
Жарыл да ёл, жилин.*

Бирнчи тизгинни сёзлери, муслийман дин бла байламлы болуп, эшта, бу мажюсю алгъышха XVIII ёмюрде киргенди. Ала арап тилде «Кеч-меклиги, халаллыгы чексиз болгъан Аллах ючюндю», - деген магъананы тутадыла. Бир-бир чыгъармаланы башланган тизгинлери уа ислам дин киргинчи быллай болгъан болур деп оюм этерчады. Анга быллай тюрлю тизгинле шагъат этедиле:

*Шахмаран, сенден тилейбиз,
Мингли аскеринг болгъанын билебиз,
Сени чексиз сыйлы кёребиз.*

Тюрк халкъланы мифологияларында Шахмаран жилин жаныуарланы тейрисине саналгъанды. Муслийман дин киргинчи, анга арап эм фарс миллетле да табыннгандыла. Ол сёз иран-фарс тилден «жилин патчах» деп кёчюрюледди.

Бу чыгъарманы энчи поэтика-ниет магъанасы, къалай да этип, сёзню кючю бла ол огъурсуз жаныуаргъа айтханларын этдирир мадардады. Аны себепли, текстде дурус энчи жорукъла бардыла. Ала тенгleshдириу, жаз тилде жюрюген сёзле, белгисиз, ачыкъланмагъан сёз-символладыла. «Къан элия» деп, алгъышда жаз тил бла жилинны кесине айтадыла, «къамичинг» деб'а аны тилине айтылады, нек дегенде, халкъда оюм жюрюгенди, ол жаныуар тили бла заран келтиредди деп. «Болатчы Кыыз» деген баш магъананы тутхан символ-сёзле жаз тилде, жюрюген оюм бла, жилинны анасыны атыды.

*«Акъ дарийден – кёлегинг,
Ызындан жюрюйдю – атлы бёлегинг», – деген тизгинлени магъаналары жаз тилинде:
«Теринг сени – ариу акъды,
Сен алай бош зат туйюлсе,*

Сени ашыргъанлай айланадыла нёгерлеринг», – дегенча оюмладыла.

«Прият ёрюш» деген сёз таулада ёсген къаллай эсе да узун битген кырдыкны атыды. Жилинны «прият ёрюш» эм тюзледе битген ариу «къызыл будай» бла тенг этедиле, узунлугъун, базыкълыгъын а – къызыл будайдан этилген ётмек бла.

Чыгъарманы ахыр сёзлерини магъанасы бу огъурсуз жаныуарны къоркъутур мадардады: не салгъан аурууунгу бошла, неда ёлюрсе, бизни тилегибиз толуп, деп билдиредиле анга мажюсю алгъышланы жюрютген адамла.

Чегем ауузунда «Газаланы жилин алгъыш» деп да болгъанды. Аны жюрютгенлени асламысы бу тукъумну адамлары болгъандыла. Чыгъарманы биз 1985 ж. Булунгу элде жашагъан Элбайланы Элбайны къызы Бакушдан жазып алгъан эдик. Аны сёзлери былайды:

*Бисми-ллахи-р-рахмани-р-рахим.
Арраумуса, бугъоумуса?
«Инжил» келди, тытыр келди.
Сары Иссаны – гусасы,
Тукъумуну – гусасы.
Уубаш къан къамичи.*

Текст саулай да ангылашынмагъан «жаз тил» бла жюрюйдю. Болсада, аны бир-бир тизгинлерине эс бурайыкъ.

«Арраумуса, бугъоумуса?», «тытыр келди», «гуса» деген сёзлени магъаналары жашыртынлай къаладыла, нек дегенде, ала ачыкълансала, алгъышны кючю кетеди эм ол магъанасын тас этеди.

«Инжил» ба «Сары Исса» деген сёзле эски христиан динден келгенлери эм андан бизни алгъышлагъа ётгенлери ишексиз болур. «Сары Исса» деп алгъышда сыйлы «Инжил» китапха энчи эс бургъан эм аны жарашдыргъан Исса файгъампаргъа (Христосха) айтадыла. Бу къауум фикирле уллу орус халкъны мажюсюлюк бла байламлы алгъышларында (заговорлада) да бек жюрюйдюле. Алада христиан дин бла байламлы файгъампарланы атлары терк-терк сагъыныладыла.

«Жилин алгъышла» Къарачайда да бек жюрюгендиле. Ала кеслерини строфика къуралыулары, лексика амаллары эм ич магъаналары бла Басхандагъы фольклор-алгъыш текстлеге жууукъдула. Сёзлерини шатыклыклары, назму-эстетика кючлери бла Къарачайда жюрюген фольклор-алгъыш чыгъармала энчи айырмадыла. Алада «жаз тил» да бай жерни алады.

1970 ж. Мажюсюлюк бла байламлы Къарачайда биз быллай сёзледен къуралгъан чыгъарма жазып алгъан эдик:

*Апу жилин, суну жилин,
Кертейленген – керти жилин,
Жел къамичинги ал, жилин,
Жел жамычынги кий, жилин,*

*Жел атынга мин, жилиян,
Жер тешикге кир, жилиян,
Дасайгъанлы – дасыт, жилиян,
Дасайгъаннга кет, жилиян!*

Чыгъарманы баш магъанасы, бирси «Жилиян алгъышплача», айтылган сёзлени кючюне уллу магъана бериудеди. Аны себепли, бизден узакъ заманлада жашагъан, мажюсюлюкге баш ургъан, къаллай да болсун назму-поэзия халда тизгинле къуаргъа уста болгъан адамланы фахмулары бизни бусагъатда окъуна сейирсиндиричады. Аллай чыгъармаладан бирлери, бу биз бусагъатда келтирген назмуладыла.

Биринчи тизгинледе жаныуаргъа ариу айта келип, сора чыгъармада «жаз тил» ачылады. «Жел» деген сёз «къамичи», «жамычы», «ат» деген сёзле бла айтыла, алгъышда баш магъананы тутуп келеди. Жашыртын жаз тилде бу къауум кёчген магъанасы болгъан сёз тутушла изафет формада бериледи.

Башында айтханыбызча, жаз тилде жюрюген бек эски чыгъармалагъа Уллу Малкъардагъы «Жилиян алгъышланы» санаргъа боллукъду, нек дегенде жашыртын магъананы тутхан тизгинле алада артданлыда ангылашынмагъан лексика-фикир оюмладан къураладыла. Алада не метафора, не символ, неда тенгешдириу поэтика мадарла хазна ачыкъланмайдыла.

Сёз ючюн, биз 1978 ж. Уллу Малкъарда Нёгерланы (къ.т. Аттасауланы) Суратдан жазып алгъан «Жилиян алгъышны» сёзлерин келтирейик:

*Алтынса да – къайтырса,
Кюмюшсе да – кюлюрсе,
Жарлыгъынгы – билирсе.
Акъ къозула соярса,
Алгъын жсиягъын – акъ бийичеге къоярса.
Мамукъ жаярса жолунга,
Кюмюш къаярса къолунга.*

Ууу кючлю болгъан бу жаныуар бла байламлы алгъышланы асламысында «акъ» деген суратлау эпитет, кёп магъаналы сёз болуп, терк-терк тюбейди. Аны магъанасын ачыкълагъан къыйын болса да, бир къауум чыгъарманы тинтгенден сора, ол сёзню жашыртын, энчи белгиси контексте белгиличады дерге къаршы болады, нек дегенде, бурун къайсы тюрк миллетде да, миф жорукълагъа кёре, жаныуарланы патчахлары чыммакъ акъ бетли болгъандыла.

Тюрлю-тюрлю аурууладан адамланы къутхарыр, аланы сау этер ючюн айтылган, «жаз тилде» тилек халда жюрюген «Ёлет алгъыш», «Чечек алгъыш», «Кёме алгъыш», «Кёз алгъыш» эм алача кёп чыгъармала жюрюйдюле къарачай-малкъар фольклорда.

Ёлет бурун Къарачайда эм Беш да Таулу Элде уллу къыйынлыкъ салганды. Таурухла, жырыла эм бир-бир жазмала айтханнга кёре, XVI ёмюрден тебиреп, XX ёмюрню аллына дери ол ауруу, тохтамай, эллени

кырып турганды. Аны юсюнден Уллу Малкъарда, Холамда, Бызынгыда, Чегемде, Басханда, Къобан эм Теберди ауузлада кѣп тюрлю фольклор чыгъарманы айтханы шагъатлыкъ этеди.

Уллу Малкъарда жюриюген таурухлагъа кѣре, ълет ары XVI ъмюрде киргенди эм адамлагъа чексиз кыыйынлыкъ салганды. Ёлле кырылып, иесиз чолу малла уа, къайда болса, анда кечинип айлангандыла. Бир-бир таурухлагъа кѣре, айтхылыкъ уучу Боташ Уллу Малкъардан ълет киргенден сора Чегемге, артда уа Басханнга кетеди. Ызы бла ол Минги тауну этеги Хутуй тау бла ѣтноп, Къобан ауузуна энеди эм басханчыланы артда ары кѣчюреди.

1800–1812 жыллада ълет Бызынгыны бла Тебердини эллерин бек кырады. Аны юсюнден халкъ сейирлик фольклор жыр чыгъармала этгенди. Ала бюгюн да халкъны ауузунда жюриюдюле эм тойлада жырланадыла. Ол жырланы атлары «Бызынгыгъа ълет киргенни жыры», «Орусбийлары», «Ал эмина», «Эмина» деп жюриюдюле.

Къалай болса да, адамла «Ёлет алгъышны» кючюне ийнангандыла, ол жукъгъан, огъурсуз аурууну жыяр, кючюн аз этер деп, умут этгендиле.

Ёлле ол аурудан кырылып тебирегенлеринде, тиширыула, суу боюнуна жыйылып, тазланы уруп, сибиртилени суу этип, аланы таула жанына айландырып, ълетни тыяр мадарда быллай алгъыш айтхандыла:

Шуууй, шуууй, аман эмина, келме бери.

Тау башында жюрию сен!

Тау жели сени тенгизлеге кѣмсюн!

Тейринг сени Кѣк Тейриге берип кюйдюрсюн!

Келме, келме, эмина, шуууй, шуууй!

Желле тарап, кюн къуурууп, гунч болгъун!

Шуууй, шуууй, шууулдама!

Аз да, кѣн да бу тарладан къарама!

Чыгъарманы баш ниети сѣзню кючо бла ълет аурууну, жайылыргъа кыоймай, аны тохтатыудады, хорлаудады, бу мажюсю алгъышны жюриюген эм айтхан жырчыны (бир-юирледе алагъа эски тилибизде «камчыла» дегендиле) борчуду. Текстни сѣзлерини магъанасына кѣре, анда аслам эс Тейрилеге бериледи, адам аладан болушлукъ излейди, бизге таянчакълыкъ болсунла бу кыыйын кюнледе деп. Аллаи фикирле чыгъарма кечирек къуралгъан алгъышша шагъатлыкъ этеди, нек дегенде, бек эрттегили мажюсю текстледе адамла баш магъананы алгъышланы сѣзлерине бергендиле, аланы кючюн тейрилени амалларындан эсе бийикге санап.

Алгъышны «жаз тили», не бек жашырын болса да, бир къауум затланы магъанасын ачыкълайды. «Шуууй» деген сѣзню айтылгъаны «терк къуру, терк кет» деген фикирдеди. «Тау» деген сѣз (пространство) «элден узакъда бол, анда айлан» деген магъанада жюриюдю.

Бурун, къайсы миллетдеча, таулуланы арасында да, чечек, кѣме ауруула да бек жайылгандыла. Ол кѣчюучю ауруула, элден элге жайылып, адамлагъа уллу кыыйынлыкъ бергендиле эм халкъыбызны санын азайтхандыла.

Чечек ауруу жайылгъанда, «тымбыл суугъа» чырламаны неда лѣкъсум-

ну атхандыла, сора ол сууну адамны ауругъан жерине ууакъ сепгендиле, юч кере къайтарып, быллай алгышны айтхандыла:

*Даует бичагъын билейди,
Чечекни сояргъа излейди.
Чечек союм тойюлдю,
Чечекни чегиси тойюлдю,
Урчугъу чыкъды, буту сынды,
Тылыуу тынды.*

Мажюсюлюкден келген, назму-жыр халда жюрюген, керекли заманда ауруу бла байламлы айтылгъан бу алгышны фикир болумларыны юсюнден оюм эте, чыгъармада Дауетни аты бош айтылмайды дерчады. Ол, эштада, чечекни тейриси Тымбылгъа къажан тургъан бир кюч болур ансы, аны аты бла аурууну нек къоркъутадыла?

Къаллай алгыш да болсун, ол бир тюрлю төре бла байламлы айтылса, аны кючю уллу болады деп, ийнангандыла адамла.

Арт юч тизгин ауруу къарыусуз болгъанын билдиреди эм анга ийнандырады ауругъан адамны.

Мажюсюлюкде ауруула бла байламлы чыгъармалада кёмеге жораланган тилек алгышла да болгандыла. Аланы ниет сырлары, ич магъаналары эмда фикир оюмлары саулай да ол аурууну тохтатыргъа, адамлагъа, элlege заран келтирмезча этергеди.

Таурухлада айтылгъаннга кёре, бурун, медицина илму къарыусуз болгъан заманда, сабийле кёмеден бек къыйналгандыла, эм амалсыз адамла башха амал, неда болушлукъ тапмасала, тилек алгышланы айта билген, алагъа уста болгъан адамлагъа баргандыла, болушугъуз деп. Сабий ёлген юйде кёп болса уа, ол юйюр элден башха жерге кёчюп болганды: «Топурагъы жарашмагъан жерди», – деп. Аллай юйюрле Уллу Малкъарда, Чегемде, Бызынгыда да болгандыла. Сёз ючюн, XX ёмюрню аллында Булунгуда Таппасханланы Къонакъны онбеш сабийинден сегизи ёлгенде, ол элден кёчеме деп тебирейди. Алай жамауат жыйылып: «Къой, этме алай, къалгъан сабийлеринги жанларына хурмет эт! Элинге хурмет эт! Кёчме! Къал!» – деп, сокъурандырадыла Къонакъны.

*«Кёме алгышны» сёзлери быллай болганды:
Жети къызыл киши келдиле,
Жети къызыл жамычы кийдиле,
Жети къызыл башлыкъ къысдыла,
Жети къызыл жюген алдыла,
Жети къызыл жерни салдыла,
Жети къызыл атха миндиле,
Жети къызыл туманнга кирип кетдиле.*

Арпа, не будай мирзеуну табакъгъа къуюп, бу алгышны къайтарып-къайтарып айтхандыла, суу бюркюп ол мирзеулеге. Сора ол «дарман

мирзеулени» адамны ауругъан жерине сепгендиле. Быллай адет бла айтылгъан алгъышны кючюне ийнангандыла, ол болушады деп да айтхандыла.

Чыгъарманы сѣзлерине къарайыкъ эм ниет магъанасын, фикир жорукъларын ачыкъ этейик.

«Кѣмени тейриси болгъанмыды?» – деген соруугъа: «Аны атын айтыргъа жарамайды. Айтсанг, уяныргъа боллукъду», – деген сѣзлени эшитгенбиз.

*Кѣме Ана уянсын!
Ауруун биргесине алсын,
Чыран бузлагъа элтсин,
Къайтып, бери келмесин, –*

деп да айтхандыла, сабий кѣмеден ауруса.

Алай бла, Кѣме Ана, Кѣме Тейриси да болгъандыла. Ол аурууну тейриси аты Эмгек болгъанды. Аны атын бек жашырын тутхандыла эм ачыкъ айтмагъандыла.

Алгъышда айтылгъан «жети кызыл киши», «жети кызыл жамычы», «жети кызыл жүген», «жети кызыл жер», «жети кызыл ат», «жети кызыл туман» деген сѣзле мажюсюлюкде жүрюген «жаз тилде» кѣмени тамгъаларын белгилейдиле. «Жети кызыл туманнга кирип кетдиле» деген ахыр тизгинни сѣзлери «Кѣмени тамгъалары (ауруу) адамдан кетди, думп болду» деген магъананы тутадыла.

Кѣме аурудан Къарачайда жүрюген алгъышны келтирейик. Аны сѣзлери, фикир жорукълары эм строфика-тизгин къуралыуу бу биз келтирген чыгъармагъа къаршыды дерчады:

*Бизге бир кызыл киши келди.
Кызыл чарыкълары, кызыл меслери,
Кызыл кѣнчеги, кызыл кѣлеги,
Кызыл бѣркю, кызыл автандугу.
Кызыл эмен тюбюнде
Кызыл шекер эритирме,
Ийнек сютлей чачарма,
Ауруунгу ачарма!*

Эки текстде да «кызыл» деген эпитет бош айтылмайды. «Жаз тилде» ол эки магъананы тутады: бир жанындан, суратлау, экинчи жанындан а – символ болумну, нек дегенде, кызыл сыфат бла чыгъармада ауруу кеси бериледи.

Биринчи тѣрт тизгинде сѣз кимни, нени юсюнден баргъаны белгисиз эсе, экинчи тѣрт тизгинде монолог авторнукъу болгъаны билинеди. «Кызыл шекер эритирме» деген тизгин «Кызыл от этерме да, ол аурууну кюйдюрюрге» деген магъананы тутады «жаз поэзия тилде».

**МАЛКЪОНДУЛАНЫ ХАМИТ,
филология илмуланы доктору.**

СКИФЛЕНИ КЪЫРАЛЫ

Бурун заманлада греклиле тюркюле жашагъан кыралгъа алай айтып болгъандыла, «Скиф» деген сёз жалаңда Россейни бурунгулу жазмаларында тубейди. Ол сёз китапха тюрлендирилип тюшгенди. Запад Европаны кёп кыралларыны тиллеринде ол сёз «Скит» деп эшитиледи. Сёз ючюн, болгарлыла «скит» дейдиле, греклиле, италиялыла, англиз-лиле да алай айтадыла. Эрменлиледе ол сёз «сикют» деп жюрюйдю. Малкърлыланы «ц» бла сёлешген кыауумларында анга ушагъан «зигит» деген сёз жюрюйдю. «Зигит» деп малкърлыла батырлыгъы-кишилиги болгъан, атха минерге уста жашлагъа айтадыла. Ол сёз кызакълылада, кыргъызылылада да аллай магъананы тутады. Ф. Павленкону революциягъа дери басмаланган энциклопедия сёзлюгюнде (2346-чы бети) былай жазылады: «Скифле деп бек эртте заманлада тюркюледен бла татарлыладан жайылгъан халкылагъа айтхандыла. Ала Кавказны север жанында эм Къара тенгизни бла Каспий тенгизни араларында ёзенледе жашап болгъандыла. Ол халкъ бир жерден бир жерге кёче баш кечиндиргенди, алагъа кёп уруш этерге тюшгенди. Скифле атда жюрюрге уста болгъандыла, садакъ окъланы бек тюз атхандыла. Динлери уа отха табыныу эм курманнга адамланы бериу бла байламы болгъанды».

Россейде ол сёзлюк тёрт кере кыйтарылып басмаланганды. Бек артта 1910 жылда чыгъарылгъанды. Аны жарашдыргъанла скифлени юсюнден историялы тюзлюкню букьдурругъа кюрешмегендиле. Совет алимлени юслеринден а алай айталлыкъ тыйюлбюз. Ала скифлени барын да индия-иран тилледе сёлешген халкылагъа кышуп кыйгъандыла. Шёндю тюрк халкылагъа тюркюле, туркменлиле, узбеклиле, кызакълыла, кыргъызылыла, хакаслыла, кыракъалпакъла, тувачыла, якутлула, долганлыла, татарлыла, ногъайлыла, туринлиле, ишымлыла, тарлыкка, теплярлыла, дагъыда башхала саналадыла. Кавказлы тюркюле азербайджанлыла, кумукълула, малкърлыла, кырачайлыла, ногъайлыладыла. Молдавияда тюрк тилде сёлешген гагаузла жашайдыла. Тюрк халкыладан Уралда татарлыла, башкирлиле, чувашлыла бардыла.

Эртте заманлада половчуланы, печенеглени, болгарлыланы, хазарланы, гуннланы, аланланы, кыпчакъланы, сарматланы, кимерлилени, сакланы да тюрк халкылагъа санагъандыла. Эбзелени ата-бабалары – картлыла тюрк тилде сёлешгендиле – малкърлыланы бла кырачайлыланы тиллерине жууукъ тилде. Испанияда иберлиле да тюрк тилде сёлешгендиле.

Бурунгулу Грецияда кёп племяла тюрк тилде сёлешип болгъандыла. Сёз ючюн, пелазгиле, аххейчиле, фракийчиле, карийчиле, мизийчиле, ликийчиле, лемисола, фригийчиле. Ал кезиуде ассириячыла да тюрк тилде сёлешгендиле. Геродот айтханнга кёре, алгъын капподакийчилеге сириячыла деп болгъандыла. Критде жашагъан минойчиле да тюрк тилде сёлешгендиле.

Россейли лингвистлени илму ишлеринде айтылган хар зат да тюздю дерге боллукъ туююлдо, аны юсюндеи окуучулагъа эскертип къояргъа сюеме. Мен кесим оюм этгенча, кесим ангылагъанча жазам. Кёп бурунгулу жазмаланы магъаналарын ачыкълагъанма эм аланы тюзлюклерин къайда да къорууларгъа боллукъма, аны ючюн жууаплылыкъны кеси бойнума аллыкъма. Этруск иберий, ликий эм башха тюрлю жазмала россейли лингвистлени ишлеринде тюз кёргозтлюмегендиле.

Тюрк тилде бурунгулу аварла, славян халкъладан дреговичле, бернейле да сёлешгендиле. Ол тилде сёлешген эрттегили филистимлиле. Сихем (Чегем) сахарны ишлегендиле. Бу тил бурунгулу вавилончуланы да ана тиллери болгъанды. «Вавилон» деген сёз «Бабаиль» деген тюрк сёзден къуралгъанды. Ол а ата-бабаланы халкъы деген магъананы тутады. Бурунгулу чойютлюлени тилинде жюрюген бабилия (библия) деген сёз да андан къуралгъанды. «Библиотека» деген сёз «библио» эм «тека» деген грекли сёзледен къуралгъанды. Греклиле кеслери ол сёзню къайдан жаратылгъанын билмейдиле, алай аны «жыяргъа» деген магъанада жюрютедиле. «Тека» тюрк тилден алыннган сёздю, букъдурургъа, сакъларгъа деген магъананы тутады. Башхача айтханда, «китапла сакълаучу жер».

Былайда мен энта бир затны юсюнден айтыргъа сюеме. Ол да неди десегиз, тюрк тилледен дуняаны кёп халкъларына сёзле киргенлерини юсюнден. Монгол тилде жюрюген мингле бла сёзле тюрк тилден киргендиле. Тюрк тилли сёзле Кытайда да жюрюйдюле. Сёз ючюн, Кытайда «эр» деген сёз «киши» деген магъананы тутады. Къууанчха уа биздеча къууанч дейдиле. Бу сёз къытайлылагъа манчжур тилден келгенди. Кытайлыланы арасында манчжур тилни сюйгенле кёп болгъандыла, артыкъ да императорну тегерегинде ишлеген эм аны бла байламлыкълары болгъан адамла. Индияда хайырланылган «хинду» эм «урду» тилледе да тюрк сёзле кёпдюле. Тюркизмле араб тилде да бардыла. Тюрк сёзле италиялы, испан, герман, португал, грек, инглиз тилледе да жюрюйдюле. Сёз ючюн, быллай бир юлгю келтирейим. Беш жыл мындан алгъа мен МГУ-да бир филолог бла тубешгенме. Мен анга былай соргъанма: «Шёндю орус тилде «секс» деген тыш къыраллы сёз кёп жюрюйдю. Орус литературада кеслерини тиллеринден хайырланырча аллай сёз тапмагъаыдыла да, инглиз тилден алгъандыла. Энди ол сёз орус тилде литература сёзча жюрютюледди. Ол сёз орус тилде жюрюй эсе, Россейде жашагъан бирси халкъла да аны жюрютмей боллукъ туююлдюле. Ол алай болсун, бизге уа, тюрк тилли халкълагъа не этерге керекди? Ол сёз тюз аллай магъанасы бла кёп тюрк тилледе жюрюйдю...» Мени ол сорууума филолог тиширыу сейир-тамаша болуп къалган эди. Ары дери ол аны юсюнден ахыры да эшитмегенди.

Бу сёз эски латин тилде да жюрюгенди. Немец тилде «секс» «зегс» деп жюрютюледди. Ол сёз латин тилге этруксладан келгенди, андан а кёп тиллеге кёчгенди. Бусагъатда уа аны битеу дуняда да биледиле.

Дагъыда бир затха эс бурургъа тийишлиди. Тюрк тилле Америкада бурун заманладан бери жашагъан индеецлени тиллери бла да

байламлыдыла. Абрар Каримулинни «Татарлыла: этнос эм этноним» деген китабында былай айтылады: «XIX ёмюрню ахырында Калифорни-яда акъ адамла малланы союучу бир жерде ачдан амалсыз болуп тургъан индеецли кёргендиле. Ол колониячыла жокъ этген бир племядан квалгъан адам болгъанды. Сен кимсе? – деп соргъанларында, акъ адамла, аланы тиллерин ангыламай, «иши» деп жууаплагъанды ол. Аны племясыны тилинде ол сез «киши» деген магъананы тутханды. Белгили этнограф Т. Кребер индеецлени культураларын тинтиу жаны бла кёп кюрешгенди. Ол эм Абрар Каримулин жазгъанларына кёре, Америкада жашагъан индеецлени тиллеринде тюрк сёзле кёпдюле. Индеецле жюрютген «акцинал» деген сёзден европачыла «ацтек» деген сёзню кырагъандыла. Ацтекледе «ак цилан» тюрк тилледе «ак илан», «ак жылан» деп жюрюйдю.

1986 жылда «Лениншил жас» газетде история илмуланы кандидаты Сабетказы Акатаевни «Баурластыкъ тамыры» (Жууукълукъну тамырлары) деген статьясы басмаланганды. Ол анда былай айтады: «Американы Юкатан штатыны топонимикасында «таш-ице» деген ат бла сахар болгъаны белгиленеди. Тюрк тилде аны жаланда «таш ичи» деп ангыларгъа боллукъду. Юкатан штатда «Ялкау» деген аты бла суу барды. Ол тюрк тилде жалкыау деген сёзге келишеди. Индеецлени тиллеринде тюрк тилледен алынган дагъыда башха сёзле жюрюйдюле. Сёз ючюн, «яш чилан» (жаш жилин), ак (акъ), таза эм д. а. к.

Джон Джосселин индеецлени тиллерин тюрк тилле бла тенгleshдиргенди, алай аны айтханына киши да кыулакъ салмагъанды. 19-чу ёмюрню ахырында Отто Рериг Сиу деген индеецли племяны ара-сында эки жыл жашагъанды, аланы тиллерин, адетлерин, тёрелерин тинтгенди, жомакъларын, таурухларын жазгъанды, артта уа китап этип чыгъаргъанды. Сёз ючюн. Сиу племяны тилинде «Тан» деген сёз барды, ол тюрк тилде «танг» деген магъанагъа келишеди. О. Рериг тюрк тилде жюрюген «хан», «каган», «агъа» деген сёздеде Сиу племяны тилинде «улык», «уль» деген сёзле бла жууукълукъну кёреди. Сиуну тилинде «ина» деген сёз «ана», «ыина» деген магъананы тутады. Ол тилде дагъыда «сап-сары», «кып-кыара» деген сёзле бардыла. Алай бла, Рериг Сиу племяны тилин Уралны бла Алтайны халкъларыны неда тюрк халкъланы тиллери бла байламлы этеди. Анга дагъыда бир кыошарыгъым: бу племяда таугъа «тибет» дейдиле. Ол а Ара Азияда орналгъан Тибет деген кыралны атына бек ушайды.

Бусагъатда битеу дуняда тюрлю-тюрлю халкыла сёлешген тюрк тилле 35 боладыла. Ол тилледе 100 миллиондан артыкъ адам сёлешеди. Аланы арасында малкърлыла бла кырачайлыла, энчи жерни аладыла, нек дегенде, ала кеслерини тиллерин тазалай сакылагъандыла. Юч минг жыл мындан алгъа этрускла, аххейчиле, торянчыла кылай сёлешген эселе да, шёндю малкърлыла бла кырачайлыла алай сёлешедиле.

А.АЛИШЕВ



АБАЙЛАНЫ Сакинат

АЛТЫН КЮЗ

Бюгюн дунияны кюз арты бийлегенди.
Сары, кызыл, ала суратладан.
Төгөрекге ахыр ариулугун ийгенди,
Көп бармазын къайсыбыз да биле.

Агъачны от алгъанча, жарытады.
Дуния ариу тюрсюнледе жана.
Хар терекни кеси айбаты барды,
Къалай кысха жолда бары бара.

Бек уллу ариулукъ да аз заман чыдайды.
Нек ёхтемлисе, кетерик чырай?
Шургу жая, жангы жашаугъа бермей
Ызны, сен той бла, жыр бла ашыра.

Мен ыразыма, ариулукъ эсленмей
Бир кезиуде да къалмазын биле.
Ёхтемлигинг махтау бла келишеди,
Кетеригинг баям, ариуса, сен....

Сени ариулугунгу ким да белгилейди.
Көп тизгинле, жырла да айтыла.
Сурат ишлей, макъам жаза турсанг да,
Сени тюрсюнюнге ушайма, къадала.

Кесича, ариулукъну тюрлендирмей,
Ёхтемлигинге баш ура, ишлей.
Арабин, бу ызны уа бузмай,
Табийгъатны суратына ушай.

Сен кесинге баш урдур билесе,
Махтау, ахыр ариулукъну кючю.
Кете туруп да, жарсыугъа батылмай,
Къууанч бере, тюрсюнгю махтай.

Табийгъатны хар иши махтаулуду.
Адам улун ол юйретеди фахмугъа.
Кёре билген – ол көп байлыкъ хазнады.
Жюрек толгъан макъамгъа баш ура.

БАЛЛИ ТЕРЕГИМ

Атама

Мен излерме тангны аллында
 Сакъланмаз сёзлени тауушун.
 Мен къайгырмай кюлмем арада,
 Ушашдырмай алсанг эсими.

Къалайда къалалсам да унап.
 Сен ышанма чакъгъан баллиге
 Кюреширме деп салмай излеп
 Бой салыу да турмаз биргенге

Учхалауду мени акъылым.
 Сезимсиз къалгъаннгача ушай.
 Табылмазча сени акъылынг,
 Ётюрюкча, жазгъы баллилей.

Баллиле да чагъа да агъа,
 Ариулукъча, чексизди, сёзсюз.
 Алдаулу заманнга ышана,
 Къыйнала да, дагъыда чагъа.

Сейирлик акълыкъгъа батыла,
 Сезимни сен малтайса, ийнан.
 Жюрегим да чагъа да, къала,
 Ийналмай къаласа, бугъа.

Ышанырча излейме сёзле,
 Уялта кесими бир-бирде,
 Нек сакълай эдим мен, алдана,
 Агъаргъан баллиден уяла?

Гюллени сырында жырлата,
 Кёп къыйнайма сени, ышанып,
 Кёрме дейме мени, акъгъанда
 Чакъгъан баллини гюллери.

Жырлатханча жюрек жияны,
 Ийиси бла ариу макъамла,
 Чачынга тюшген акъ гюллени
 Баллини чакъдыргъан жазынгда.

Макъамны тартыуун ангылап,
 Тохташып къарайыкъ терекге,

Баллини бек омакъ гюллери
 Жюрекни алдарла жырында.

Узакъда болмазла жумушла,
 Макъамны тепдирген жияла,
 Амалсыз болалмай, гюллени
 Агъарын сакълагъан жюрекге.

Асырама, керекди ол кюч
 Ариулукъ ашыргъан жазгъыда.
 Тамамлай келген жаз жырында
 Бюсюремей турсанг гюллеге.

Экибиз да жырларбыз аны,
 Тауусулмай турурча эде.
 Мен бушуу эталмам керексиз
 Акъ чакъгъан баллини гюлhone.

Мен атарма сени атынгы
 Терекни гюлhone чырайгъа,
 Кюн тийген бутакъны къубулта,
 Сен тийген жерине къысыла.

Кетме, жаз, жюрекни жарсыта.
 Ол къыйын сынауду сезимге.
 Берме, гюл къысымны унута,
 Кёзлерим бла турсам къубулта.

Мен къаргъарча жашамачы сен,
 Суюмейме мен къаты болургъа.
 Алай не айтсанг да, бил сен,
 Бердирмем ол гюлню кишиге.

Гюллени сылтауу бек уллу,
 Ол жарайды сени таныргъа.
 Керекли бола, сен умутда
 Къарагъанча ол акъ умутха.

Къалдырмам муратны жартылай,
 Гюл къысым келтирлик насыпны,
 Менден къачма, жазгъы умутла,
 Гюл къысымча, балли терегим.

* * *

Асхатха

Мени эсимдеди узакъда кюн батыш,
Къызыл алада кюн таякъларын
Тенгиз жутуп баргъанча аясуз,
Кёрсе эди жырчы бла назмучу.

Сурат ишлеуге сейирлик заман...
Сейирди тюрсюнле: кёк, кюн, тенгиз.
Ахшам, алыкъа къарангы туююл,
Алай болгъанлыкъга уа, ингирлик шошлукъ.

Не кёп къарай барсанг, жүрек тола,
Ол ариулукъну кетмезин ишлей.
Мен хар ууахтыдан кёрмезлик суратла.
Къонакъ болуп келгеним тенгизге.

Ол шошлукъну толкъунда ангылай,
Кеси сериуюню бла ийнакълайды,
Къалай къутуруп бузар эди, ийнан,
Ариулукъну табийгъат жаратады...

Ол юйретсе, биз не этерикбиз, айт,
Кёргюзтмесе, къайдан билирбиз, жаным?
Кёк, кюн батыш, Тенгиз, сайлап,
Тюрсюнлени ариууна шагъат этгенди.

Дуниягъа белгили суратчыла, излеп
Айланмай, тюбегендиле аны бла
Жия къобузгъа, суратха сала,
Билгендиле ол ариуну сайлай да.

Мени кёлум а къаламны излей,
Жюрегиме сыйынмагъан тизгин бла
Сюе эдим айтыргъа жангыдан
Шош толкъунну, кёкню, кюнню жырын да.

Аны тюрсюнлерин макъамгъа, суратха да
Мен жазалмам, ажашмай умутда,
Сёзюм эшитдирген назму тизгин бла
Салкъын тенгиз толкъунчукъну сайлай.

Мен къарасам, уллу тенгиз кюнню да
Тизгин хорлагъанча кёреме айбатны.
Кёкню . Жарсыу сагъатына ийнанмай,
Кюн батышны булутха букъдура.

Ол пелиуан кючледиле битеу да
Ариулукъну кёргюзте, букъдура.
Ариу тюрсюнле булутда къалса да.
Къалгъан кючле, табыла, чыгъарла.

ЖАБОЛАНЫ Масхудо

АТАСЫЗ ЁСДЮМ

Атасыз ёсдюм, кёп кыйналдым,
Ач, жаланнгах, кёлсюз да болдум.
Атам урушдан кыйтмай кялды,
Кесин Къыргызстаннга кысталдым.

Аталары келген жашчыкылагъа
Мен жашырын кырап сукъландым.
Кёзлеримден жиямуку агъа,
Къаннган эсем, жиямукудан къандым.

Атам ёлгенди, зорлукъ сынап,
Хужу концлагерьде – Деаауда.
Энди бир сабий да, атасына
Термилип, кюймесин жашауда.

Кетип барады мени ёмюрюм
Атама термилип, ачып.
Эй, мени жашауда кёрюрюм,
Нек болур эдинг былай ачы?

Жаланда бир затха сукълана
Жашайма, дау эте кыдаргъа.
Аллахха шукур: барды анам.
Сукъланама атасы баргъа.

1962 ж.



ЖУГУТУР

Тау кийикле отлайла,
Чыгып ёр бийиклеге.
Мен сукъланып кырайма
Ол ёхтем кийиклеге.

Гуждар тик кыя жухдан
Сакъ кырайды тийреге,
Мазаллы мюйюзлери
Булутлагъа тюйреле.

Мен кырайма ташадан
Ол азат жугъутургъа.

Кылай жарайды шо бу
Ариулукъну атаргъа?

Тау кыушну ауанасы
Тийип кыя ташлагъа,
Кыарт жугъутур сюрююм
Алып кыачды ташагъа...

Кыя жухда бир ёхтем
Сюеледи жугъутур.
Ой, аныдамы бирде
Окъ кыядан жыгылтыр?

1990 ж.

БАТЫРЧЫКЪ

Таулу жашчыкъ Батырчыкъ,
Чырпачыкъды башчыгъынг.
Келчи былай къююума,
Мени Жабо жашчыгъым.

Болушаса сен манга
Келгенича къолунгдан.
Насыплыма мен алай –
Кюн кетмейди жолумдан.

Тёрт жылчыгъынг болгъанды
Бюгюн, таулу уланчыкъ,
Чёрчек, батырчыкъ болуп,
Хоразланы къуугъанчыкъ.

Сен, мушулдап, ишиме
Болушургъа сюесе.
Мени Жабо жашчыгъым,
Кюнюм болуп тиесе.

БУЛБУЛ ЁНЛЮ

Ой, дум къара кёзлеринг
Санларымы къыялла.
Ариу, жан аурут манга, –
Шашхын этип къоялла.

Ой, таулу кыз, таулу кыз,
Кёзлериме бир къара.
Ашланганлай турады
Сен салгъан жүрек жара.

Булбул ёнлю ауазынг
Не жырдан да ариуду.
Мени татлы къыйнагъан
Бу суймеклик арууду.

Жарамы сау этерик
Сени ариу сёзюнгдю.
Ышанып сакълайма мен,
Манга къалгъан – тёзюмдю.

1990 ж.

ТАУЛУ КЫЗ

Марал кёзлю таулу кыз,
Сен жулдузгъа ушайса.
Манга ариу ышара,
Жюрегимден бошайса.

Марал кёзлю таулу кыз,
Ариу сёзлю таулу кыз,
Жюрегим не болгъанды?
Санга кетип къалгъанды.

Къонакъ эт да, сен аны
Жюрегинге къаты кыс.
Сенича ариу жанны
Ким кёргенди, таулу кыз!

2008 ж.

ШАМУРЗАЛАНЫ Зайнаф

ЖЫРЧЫ ЖАШ

Жырчы жашны сайлагъанма,
Бек сюеме мен аны.
Ауазы нечик ариуду,
Къалай субайды саны.



Чууакъ кече аязчыкъдан
Санга салам иеме.
Билмейди да ниетими,
Мен жалынсыз кюеме.

Ашасам да, аш жарашмай,
Жукъу кирмей кёзюме,
Башыма къайгъы алгъанма:
Эл этмезми сёзюмю?

Бу сезим менден кючлюдю,
Айгырыкъ айта берсин.
Сюймеклигими жашырмай,
Жыр этгеними кёрсюн.

АРИУ КЪЫЗ

Сюеден суюе барама сени,
Ариулугъунга терилип.
Бир улуу насып туусун таулада,
Бир бирибизге берилип.

Жети жыл болуп барады, ариу.
Мен сени суююп тургъанлы.
Сен ийнан анга, бир къызны былай
Жаратмагъанма туугъанлы.

Кёзю къыймайды ол къырс атангы
Сени тышына берирге.
Нек унай болмаз туугъан баласын
Насыплы болуп кёрюрге?

Сенден ариу жан болур амалы
Жокъду бу жерни юсюнде.

Хар кече сайын сени кёреме,
Эрттен жулдузум, тюшюмде.

Сюймеклигими ангылаялсанг,
Сен жангылмазлыкь сунама.
Башха жаш санга лакьырда этсе,
Мен бек тилейме, унама.

БЕШИК ЖЫР

Белляу, белляу, балачыкь,
Жукьла, алтын кьалачыкь.
Кёзчюклеринг инжичикле,
Ариучукьса гинжичиклей.

Белляу, белляу, жаным, жукьла.

Ай тийгенди биягьы
Камук башы кьяягьа.
Мени алтын журчугьум,
Кьыйнамасын жукьчугьунг.

Белляу, белляу, жаным, жукьла.

Окья тухтуй тигилген
Жууургьанчыкь юсюнгде.
Татлы жукьла, балам, сен
Элгенмейин тюшюнгде.

Белляу, белляу, жаным, жукьла.



ЖУРТУБАЙЛАНЫ Махми

ПАРТИЗАН ХАПАР

Эки къарачайлы, партизан болуп, таулада-кьооллада айлана кетгендиле да, бир кюн а немислилени кьоолларына тюшгендиле. Къобан суу кьутуруп келген заман болгъанды. Офицер, къарап, суу бойнунда бёчкеме ёсген терекни кёргенди да, солдатлагъа:

- Экисин да ма ол терекге асыгъыз, - дегенди.

Сюргендиле экисин да алайгъа. Бир терек бутакъгъа жыжым атхандыла да, партизанладан бирин асхандыла, алай, бир жерчиги чирип тура болур эди, жыжым юзюлюп кетгенди. Къарачайлы суугъа кетгенди да, жоузе кетип, ол жанына кьутулгъанды. Солдатла атып ёлтюрөбиз дегенде уа:

- Дунияда жүрюген законнга кёре, бир адамгъа эки кере ёлюм жаза жетдирирге жарамайды, - деп, офицер атаргъа кьоймагъанды. - Экинчи партизанны асыгъыз.

Аны эшитгенлей, жал барып тиледи, дейди, ол къарачайлы:

- Немчачыкъла, къарнашчыкъларым! Аллах бла тилейме, мени бир иги жыжым табып, алай асыгъыз, мен жоузе билмейме!



БУРУЧ СОРУУ

Къазахстанда эки таулу кьоншуда жашагъандыла - бири къарачайлы, бири малкъарлы. Бир кюн малкъарлы эртенбла кьобуп, арбазгъа чыгып къараса - кьоншусуну бауундан кьалын тютюн чыгъа турады. Къычырады сора:

-Уой, къарацайлы! - деп.

Ол да, хуна артындан къарап:

- Не болгъанды? Не хахай этесе? - дейди.

- Сорлугъум барды. Сени ийнегинг тютюн ицемиди?

- Кет, юйюнге! Ийнекни тютюн ичип ким кёргенди?

- Да ол тютюн ицмей эсе, сора бауунг кюе турады.

АХЧАМЫ КЪАЙТАР

Къазахстаннга кёчюрген ал жылларында адамла аш тапмай бек кыйнала эдиле. Хар ким башына мадар этерге кюреше эди, болмагъаннга - не этерик эдиле ансы. Башха амал тапмай, бир кёнденленчи,

къаргъаланы тутуп, тюклерин ариу жулкъуп, тауукъ балала сундуруп, базарда сатып башлады, дейди. Ким биледи, ненчасын сатхан болур эди, бир ауукъ заманны алай этип а тургъанды. Кеси уа оюнчу адам болгъанды.

Сора, бир тиширыу андан къаргъа сатып алады да, арлакъ кетип, не эсе да шекли болуп, милицаны чакъырады. Аны кёрюп тургъан кенделенчи иш кыртыды деп, къатында сюелген малкъарлыгъа:

- Ый, маржа, сен бу тауукъ балаланы сата бир тур, мен жарым сагъатдан къайтырма, - деп тилейди.

Малкъарлы да, Аллахны бир тюз къулу, охо дейди. Кенделенчи уа, бир жанына кетип, бугъуп, энди уа къалай боллукъду деп, къарап турду, дейди.

Бир заманда ол тиширыу да, милица да келип, малкъарлыгъа сорадыла:

- Сенми сатаса быланы?

- Мен саама.

- Алай эсе уа, бек ахшы, - дейди да милица, малкъарлыгъа ол къаргъачыкъланы да жыйдырып, кесин да тутуп кетеди. Он беш суткагъа олтуртадыла жарлыны. Айхай, сууукъ тюшген заман болады кеси да. Он беш сутканы да тюремде туруп, ёбкесине да сууукъ чабып, малкъарлыгытычыгъында ауруп жатып тургъанлай, кенделенчи, аны кёре келип:

- Саусуз болма, алан! Къалайса? Ол къаргъачыкъларымы багъаларын да къымып къойгъан болурса дейме! - дегенни айтады.

- Уй, итден туугъан, жана тургъан жюрегими андан да бек нек жандыраса?! - деп, малкъарлы, бир балтаны да сермеп алып, кенделенчиниызындан къууду, дейди.

НАЗМУ

Кёчгюнчюлюкге тюшгенде, таулула, къарачайлыла алгъа: «Уой, жангылып этгенди власт бу аман ишни. Бусагъат къарап, билип, артха къайтармай къоярыкъ туююдюле» деп тургъандыла. Жыл озады, эки жыл, беш жыл. Бир киши да ала къайгъылы болмайды. Сора, жюреги къыйналгъан бир таулу, сагъыш эте келип, айтды, дейди, тюнгюлюп:

Аллахыбыз Къудай болду,
Нартюхюбюз будай болду,
Киштигибиз мысыкъ болду,
Кёзлерибиз къысыкъ болду.

ЖАНДАУУРЛУКЪ

Таулула Къзахстандан къайта башлагъан заманда бир эшелон келип, Нальчикде станцада тохтайды. Жаз башында эди. Вагонланы

эшиклерин ачадыла. Станцада уа жан да жокъ, жангыз да арлакъда биреулен эшек арбачыгъы бла кетип бара эди. Сора, Башийланы Амий деген бир къарт, аны ызындан къарап туруп, айтды, дейди:

- Ай, жарлы черкес а! Айланамыса энтта эшек арбада, башынг къалтырай?

БАЗАРДА СЮЕЛМУНЮ МАГЪАНАСЫ

Бир къарт таулугъа болжалсыз ахча табаргъа керек болгъанды. Сагъыш эте келип асыралгъан иригин тутханды да, базаргъа баргъанды. Кеси да базар къатында жашай эди. Келеди, дейди, биреулен. Ирикни сыртын сылап:

- Хороший баран! Продаёшь? - деп сорады.

- Продаю, оллахий.

Соргъанлыкъгъа, алмай кетип къалады. Экинчи да биреу келеди, ол да ирикни сыртын сылап, жаратып, алай а, багъасын да сормай, кетеди. Ючюнчючюсю, тёртюнчюсю, жыйырманчысы да тюз ол халда - къарап, ирикни сыртын сылап, кетип къаладыла. Ингир ала бола тебирейди. Таулу да, базар насыбым жокъ кёреме, андан эсе юйюме барайым деп, кетеме дегенлей, дагъыда биреу келеди.

- Продаёшь, отец?

- Нет! - дегенни айтады къарт.

- Почему? Зачем тогда барана на базар притащил? - дейди ол адам, сейир этип.

- Уоллахий, на массаж!

ОЮСНУ ЖУУАБЫ

Оюс Кичибалыкъда школда ишлей эди. Бир кюн, ораза айда, тюнню да букъулатып, ишге бара тургъанлай, бир танышы:

- Алан, Оюс, битеу сени тенглиле, сени нёгерлеринг оразадыла. Сен а нек тутмайса? - деп соргъанды.

- Ай, мен аланы оразалары къалай болуучусун билеме! Кече сайын иегилери керилгинчи ашайдыла да, артда уа, тойгъанларын кётюралмай, ауурланып, кюн узуну уф-чүф этип айланадыла. Ол оразамыды?

АКЪЫЛЛЫ СЁЗ

- Акъыллы адамла уа бар эдиле, оллахий. Ма биреу былай айтханды, дейдиле: «Мени оноуум болса эди, бу дунягъа келмез эдим, келмей болмаса уа, бу дунядан кетмез эдим» деп.

- Ким эсе да былай айтханды деп къоядыла да, сора ол адамны уллу акъыллыгъа санап айланадыла. Мен кюн сайын аз тюрлю акъыллы сёз

айтмайма, атымы киши да сагынмагъанлыкыгъа.

- Тейри, сен ол акъыллы сёзлеринги кече къатынынгы къулагына шыбырдай болурса ансы, мен туугъанлы сени аузундан бир акъыллы сёз чыгып эшитмегенме!

КЪОРКЪА БЪЛМЕГЕН

Хасаниячы жашла, жыйын болуп, чалгъы чала эдиле, кече къошда къалып. Чала кетгендиле да, арып, сора, бир кюн солуй болгъандыла. Ингир ала, шишлик этип, сыра тарта, кюле-ойнай турдула. Жашладан бири уа:

- Оллахий, арыгъаным кетмегенди не эсе да, барып бир кесек жукълайым, - деп, къошха барып жатып къалады.

Ол заманда элден дагъыда бир жаш келеди, аш-суу келтирип, аны бла бирге уа - желимден этилген беткъап, дуняда мындан эриши сыфат болмаз дерча - бир къарт къатын, бурунунда да бир уллу губусу бла, тишлери да къынгыр-мынгыр.

Сора чалгъычыланы бирлери:

- Тейри, мен ол жукъучуну къоркъутмай къоймам, - деп, къарангыракъ болгъанлай, ол къапны да кийип, къошха кирип кетеди. Жашны уятады да, тюз бетине къарап турады. Ол а, къоркъгъан деген эсинде да жокъ, ачыуланып:

- Кетчи былайдан! Нек къоймайса жукъларгъа? - деп, бир жанына бурулуп, биягъы жукълап къалады. Ол къапны кийип тургъан да, сейир этип, чыгып кетеди.

Экинчи кюн а, ол «алмостудан» къоркъмагъан жаш бир нёгерине айтды, дейди:

- Алан, ол Ибрахим ичсе не эрши болады!

ТАУУКЪ ЭСИНДЕ - ТАРЫ БЮРТЮК

Бир хасаниячы тойгъа барып, шайтан суудан мардасыз иче келгенди да, юйюне эсирип къайтханды. Жатханды да, жукълагъанды, эрттенбла уа, танг аласында, башы ауруп уянганды. Баш жазаргъа мадар излей, чыгып, орамда бара тургъанлай, къоншуларындан бири ызындан:

- Эй, салам аликум! - деп къычыргъанды.

Ол а, терк окъуна артха бурулуп:

- Стаканмы, дейсе?! - деп сорду, дейди.

КЪЫЛЫКЪ

Оруслу бир таулугъа соргъанды:

- Таулула хар эки сёзден «оллахий» деп нек айтадыла?

- Билмейме, оллахий!

КЪАРЫУСУЗЛУКЪ

Фермада ишлеген бир хасаниячыны алты-жети сабийи болгъанды. Айхай да, аланы тутхан тынч тьююл эди да, бир-бирде фермадан юйюне сют алып келиучю эди ингирде, милица зат кѳрмесин деп. Кеси уа бек къарыулу адам эди, дейдиле.

Бир жол, эки жыйырмашар литр сыйынган эки фляга сютню да алып, тѳшден юйюне энип келе тургъанлай, аллына милица чыгып къалгъанды. Элгенип, эки фляга да къолундан тюшоуп, мангылайын женги бла сюртюп, айтды, дейди, хасаниячы:

- Алан, ийнанамыса, грамм къарыуум къалмагъанды!

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

САГЪЫШ

Аллахакъы, мен бек терен сагъышдама! Аллаи сагъышдама, аллай сагъышдама, жауума да бермесин Аллах аллай сагъыш! Жарсыйма, битеме, ѳлеме, кетеме! Кюеме, бишеме, тѳшекге тюшеме! Къолларым къалтырайды, санларым къыйылады! Башым атылады, жюрегим жарылады! Некми? Да нек? Энди уа къаллай жыйрыкъ алайым юсюме деп! Ма олду мени титиретген, олду ырмах этген! Кюлмегиз! Ол сизге кюлجو болгъанлыкъга, манга кюлجو туююлдо! Керти айтама, амманы жаны ючюн! Ол манга ѳломдجو, ѳлом! Ма, сѳз ючюн, тюнене ѳлюрге оздан къалгъанма! Некми? Айтайым! Опчим, Бермезлада къурманлыкъда олтурама! Ну, канишна, жангы жыйрыгъым бла. Шифон! Бир ариу маймуллары бла да юсюнде. Пазлий Бакудан келтиргенди. Майрусну тѳтѳсы. Асобий заказым бла. Бот! И будуруг, къарасам, ол киретек Майрус сугъулуп келеди. Юсюнде уа... Юсюнде уа точна мендеча жыйрыкъ. Тот же самий маймулла! Толка менде юч, анда уа тѳрт! Целый тѳрт маймул! Аман маймул таларыкъ бетин! Жюрегинг жарылмай не этсин анга, а? Келеди да, пиридстабляиш, манга не айтады? Сен, дейди, гиде бизяла эта жыйрыкъ? Такой жыйрыкъ тбе не идѳт! Тбе нада сарапан! Или халат! Ти старий уже... Ол да аны айта тургъанлай тѳтѳсы киреди. Юсюнде беш маймулу бла! Тоист, юсюнде угъай, жыйрыгъында деригем, жыйрыгъы бош къаллыкъны! Ызындан да ол юйде къаллыкъ къызын тагъып! Къызыны юсюнде уа, маймулла уже - алты! Алты жарыллыкъны! Биз да бир бирге къарай тургъанлай, къызыны къызы киреди. Анда уа маймулла - сегиз! Оу, анааам! Анымы кѳре эдик, Майрус да, мен да алынабыз да къалабыз! Кесибизни юслерине атабыз: «Ссен, деп къычырады Майрус тѳтѳсына, - ссен къарт тонгуз, манга къаллай жыйрыкъ келтиргенсе, не? Жаланда тѳрт маймулу бла! Къызында уа - алты! Ол неге ушагъан ишди а?»». «Точна,- дейме мен да. - Менде жангыз юч маймулчукъ, бу бодуркъу ту-удугъунгда уа -сегиз! Сегиз кесек боллукъну! Не уяты, не хаяты болмай, сау



сегиз маймулну къаплап келеди къатыма, къатып къаллыкь мычымай!»

Тюйюшебиз ахырысы алайда, чач-баш болуп. Алай туюнош да тур! Биз туюношгенликге, маймулла кѣпмо боллукь эдиле? Наабарот, мени бир маймулumu Майрус жыртады, бирин а ол къарт обур, Пазлий эсе да, гебох эсе да, ол хуртак-хуртак этеди! Бот! Охо, мен да къуру къалмайма! Майрусну эки маймулун юзюп, къолуна тутдурама, Пазлийни маймуллары уа кеслери къачалла! Алай, амманы жаны ючюн!

Мен тели уа Мажитден иш да жашырып бергенем ол мегежиннге, Пазлийге айтама, ахчачыкъ. Манга кишиде да болмагъанча жыйрыкъ алырса Бакуда деп. Бот! Аны этип келгенине уа уа бир къарагъыз, аланла! Не айтасыз анга? Не дейсиз? Мажитинг а кимдими? Ий, не этесиз муну, ким эсе да? Мажитмиди къайгъым? Ол къайнайды! Жалан айланса да ким къарайды анга? Иш мендеди, менде! Панимайти мени! Последний бремяда юсюме жукь алып къарыуум жокьду! Некми? Да нек? Мен не да алайым, ол сагъат халкъ аны киеди! Не аламат, не сейир! Мындан алда бир чурукъла алгъанем. Эрменлиден! Юслеринде бир ариу маймуллары бла! Пиридстабляите, андан сора пакъыр эрменли Априкагъа кѣчюп кетди. Майрусдан башын алып! Манга да аллай чурукъла эт деп асыры къадалып тургъандан! Энди, харип, эрменли этерик да болур эди, алай мен, дуняда жашар умутунг бар эсе, этип бир кѣрчо дедим да, кече бла къачды! Бу маймулла бла кѣмолчюгюз деди да! Кофта уа, кофта! Сынап алгъанем бирин! Юсюнде беш маймулу бла! И шыго ви думаити? Эртген бла Майрусда тюз кеси! Толка маймулла жети! Сегизинчи да инбашында! Инбашы къурурукъну! Энди уа, айтама да, терен сагъышдама! Юсюме не алайым деп! Бир пуфайка алып кѣрюем? Он маймулу бла юсюнде! Бир жарылысынла, ахырысы!

ТОЙДАН СОРА

Башым жарылып къалады мен харипни. Некми? Да нек? Тюнене тойда болгъанма. Хоншу элде. Къайын анамы къайын атасыны ючге айланган бир жууугъу къатын алгъан эди. Бусагъатда тойланы уа биле болурсуз! Ичген бла ашагъандан сора жукь да жокь. Асобинна ичген. Хайда къуй, хайда къуй! Бизден къаллыкь жаугъа къаллыкьча кюрешебиз да, анассына.

Ма тюнене. Столгъа олтурур - олтурмаз бирер топпа - толу стакан тутдурадыла: «Апититигиз ачылыр ючюн!» - дейдиле да. Ачылады. Ызы бла мычымай экинчилени толтурадыла: «Биринчи бла экинчини ортасы къысха болургъа керекди, аударугъуз!» – дейдиле да. Аудурабыз. Бизда ашха узалгъынчы, шапа ючюнчюню да къуяды: «Бу жаш юдегиге бир алгъыш этигиз», – дейди да, этебиз. Андан, бешинчилени берелле: «Жолда сууукь болгъан болурсуз, бир кесек жылыныгъыз», – дейдиле.

Не этеригек? Жылынабыз. Жылыныр-жылынмаз, алтынчыла толу. Юйню иеси ючюн деп. Ичебиз. «Къарындашлары ючюн, – дейдиле да, ичебиз, эгечлери ючюн, жашлары ючюн, къызлары ючюн да ичебиз.

Сора, юй бийчесине айланабыз да, бир жууукъчугъун да къоймай, барысы ючюн да ичебиз. Андан айланабыз да келген келинни жанындан жууукъла ючюн ичебиз. Кесинден башлап жюз жыллыкь аммасына дери, хар бири

ючюн энчи тартабыз. Сора, тамата: «Аланла, бу столда олтургъанла бир бирни танып къалыр эдик, былайда таныгъан да бар, танымагъан да бар, – деп, дагъыда къуйдурады. Танышабыз. Андан ары уа ит иесин танымазча болады. Киши кишини танымайды, киши кишини эшитмейди. Хар ким кесиникин жарма-лайды.

Бир заманда тамата: «Эй,– дейди шапагъа,– келинни баш ауун аламысыз?» «Билмейме,– дейди шапа, тили бюлджоргю эте. Сени баш ауунгу ала эсек да хапарым жокъ...хыкъ... жокъду.»

«Къалай жокъду?– Тамата ачыуланады.– Сора, биз мында не атабызны башына олтурабыз да? Бар! Къонакъла ашыкъгъан этелле де. Башласынла циримонияны!»

Шапа кетип, къайтмай къалады. Бир кесекден а тамата да дууулдайды, болгъан каша болуп, нек келгенибизни, не этгенибизни– бир киши билмейди. Къачан чачылдыкъ, юйге къалай келдим– хапарым аз. Боюнуму тарт, кес,- бир зат билмейме. Кимни эсе да тарт-соз этгеним, ол да къулакъ жанымы кыздыргъаны эсимдеди, андан сора уа сау кёрейим. Бир да-бир да! Эрттен бла уа уянып къарасам- ёлоп турама. Саным, къолум тутмайдыла.

Меникиле тойюлдоле. Мени оноумдан чыкъгъандыла. Башым а... Башымы уа айтма да къой! Кетип барады къайры эсе да. Ташайып!

Не этсин адам? Не хадагъа этейим, къайры кетейим? Бир затымы билмейме, башым асыры чанчхандан. Ичинде темирчиле жыйылып, темир тоймей эселе бир да билмейме. Айхай, хуржунумда жукъ болса уа нек жарлыем? Къупша- къурума, анассына! «Мда,– дейме кеси кесиме, – бу туруу туруу тойюлдо, бир мадар этмей эсем». Кийине башлагъанымлай, «шып» деп участковый кирип келеди.

–Тааак,– дейди,– тебире.

–Къайры?

–Отделениягъа.

–Нек?

–Тюнене кече къайдиенг?

–Тойда.

–Ма аны ючюн!

Не этеригем, тебрейме. Келебиз отделениягъа. Киребиз ичине. Кирип къарасам, тюненеги нёгерлерим анда. Смирна къатып олтуралла бир узун шинтикде. Таматабыз да биргелерине. Мени кёргенлей, тамата, секирип къобуп: – Жолдаш милица, жолдаш милица,– деп участковыйге чабады, – тюнене тойюшно башлагъан буду,– деп мени кёргюзтеди. – Муну хатасындан болгъанды не да!

– Барыгъыз да тапларындансыз,– дейди участковый. Биринги айт да, биринги къой. Къысхасы, ишигиз сюдтеди. Судия къарарыкъды. Юйлеригизден ары-бери таймай туругъуз. Барыгъыз,– деп ашырады. Чыгъабыз, мугурайып.

Эки ыйыкъдан сюд болады. Онбешишер сутка – барыбызгъа да. Не этеригек?

Олтурдукъ. Олтурдукъ,– деп алай айтылады ансы, хоу ма былай, ол мен кёргенле, жумушакъ шинтик да берип, тилибизир аллында «ох»- деп олтурта эдиле дейсе, арбаз сыйпагъан бла, багуш чыгъаргъандан бошатмай турдула. Ол а тоюнг!..



К Ю З Г Ю

Кечени шошлугъундан адам къоркъурчады. Аны къара жамычысындан искилтин болгъанча, уллу кюзгюню аллында бир къарелди сюеледи. Кюзгю къатында жан ала тургъан жау чыракъны мутхуз жылтини, къарелдини сазлыгъын чертлейди.

Не сууукълукъ барды тегерекде... жангызлыкъ. Къарелдини эсине бир зат тюшгенча, башын ёрге атып, терен ахтынды. Эзилген санларыны ауурлугъу хорлай, кюзгю аллында шинтикге чекдю. Кеси аллына бир затла шыбырдай, къалтырагъан къолу бла чыракъ тар-тманы асламыракъ этип, кюзгюде ауанасын жарытды. Тюклю къол, бир уллу иш тындырып арыгъанча, мыккыл болуп, энишге салынды.

Жангызлыкъ. Шошлукъ. Жер башында адам тыпыры къуруп, чалбаш бла ауанасындан сора киши къалмагъанчады. Хау, кертиси да алайды. Болсада, кюзгю! Кюзгю, жау чыракъ. Кюзгюдо бизни къоркъутхан, къууандыргъан да...

Баштёбен къарелди, олтургъандан тюнголгенча, къургъакъсыгъан эринлерин къымылдата, уллу къара кёзлерин къыйналып кётуре, кюзгюде ауанасына ишекли къарады. Кёрюмдюсюнден къоркъгъанча, титиреген да бир этди, болсада, бет сыфатындан кесин таный, саргъалгъан бетин зыбыр къолу бла сылай, жюрек ырахатлыкъ тапханча, ауур солуду...

Узакъдан ит улугъан таууш эшитиледи. Къара кёзле сагъайып, къулакъгъа чалланган улуугъа тынгылайдыла: «Хоу бир да, бош алай эшитилгенди». Къара кёзле, кеси кеслерин ёхтемлендире, кепден бери кёрмей, къыйналып таныгъан бет сыфатына сейирсинедиле: «Да-а-а, шуёхум. Ауруу ашап, теренге батхан кёзлерингден сора жугъунг къалмагъанды. Тейри сакъалны да чал хорлагъанды. Алай терк? Жюлюрге керек болур. Жюлюргеми? Нек? Башхалыгъы болмаз. Алай кеп къалмагъанды. . . Бу таууш неди?! Адаммы сарнайды огъесе... ит! Итле улугъан таууш. Аладыла сарнау жырларын бардыргъанла. Ёлет сарнауларын...»

Къара кёзле ол сарнауу эшитмегенча этип, бет сыфатында жашау салгъан терен сызланы къолу бла сылайды.

«Ич кийимлени алышындырыгъа керек эди. . . эй, хомух болма. Уллу Аллах берген, алгъан да этеди. Къадар. . . кийимлени алышындырыгъа? Нек? Хоу бир да. Кереги болмаз. Тюш. Тюшюмдеча? А-а-а, хау, хау... Тюшюмдеча. Тюшюмде сен, жалан аякъ, эрттен чыкъда, гюлле толу ёзенде, къайры эсе да узая... кюлгенинг тегерекни зынгырдата. Мен а, къуууп, ызынгдан жеталмай. Сора, къанатла битип, учуп кетген эдинг. Мени жангызлай ол айтхылыкъ гюл ёзенде къоюп. Сора, къанатларынг Жанаденгиз толкъунлагъа кёмюлдюнг, ханым. Мени къычырыгъымы эшитмей эдинг. Жилягъанымы. Ма, ол тахлыкъ гюл бахчабызны кир

толкунла жуудула. Ёзен батмакъ, балчыкъ болду. Мен ары, батмакъгъа батып чыгъалмай. Нанымы уа суу алып кетди. Жилиндан толу кир суу. Ызынгдан жеталмай, сарнадым. Улудум. . . тюшюм. Къачан кѳргенме ол тюшню? Тюшноммю?! . .

Дуния къатыш болгъанды. Бу башны кѳрмейсе. . . Билеме, сеземе терслигими. Охо, энди кѳп къалмагъанды. Жолугъурбуз. Кийимлерими алышындырыргъа. . . нек? Къайгъырмаз, сен мени кеч, наным. Ангыла. Телисине сандырай турама.

...Сен адаммыса?! Малгъунса сен, сатхыч! Сен эркин туйюлсе жашаргъа. Жаныуарса сен! Угъай, жаныуар угъай. . . жер юсюнде сени сыфатынгы ачыкълар ат жокъду. Малгъун! Сенляйланы бу жер къалай кѳтюре болур?! Не-е? Ичпими? Ичгенден жугъунгу билмей?! Уй-й, сени. . . дагъыда жулургъа кюрешесе терслигинги! Ёз къабынгы тазаларгъа. Юй бийченги орунуна, сен тийишли эдинг, жаханым эшигин къагъаргъа! Сен! Ибилис! Кѳрчю бир, хы-хы? Къайда санга аллай кишилик, жигитлик? Бу баш, мыйы. . . Къан. Ууалгъан кюзгю. Кюзгю. . . Къызыл къан. . . кюзгюде. . .

БЕК КЪЫСХА ХАПАРЛА

КЪАРАЧАЙ ДѳРДЕН

Бурун заманлада бир эмеген, къайдан эсе да бир ёхтем къарачайлыны тутуп, къол аязына салып, аны бла ойнай болгъанды. Жангыз кѳзюм анга аралтып, сейирге къала, бармагъы бла тинте, тюрте да жыгъылта, сейирлик илляу тапханына къууана, харх этип кюле эди.

Къарачайлы къол аязда, хайнухча бурула кетип, эмеген бармакъдан бир жанлыракъ секирип, аякъ юсюне сиреледи:

- Эй, сен ким эсенг да, къолчугъунгу арлакъ тебер!!! – деп, къамачыгына узалып, дѳрденчигин эмегеннге кѳпдюрдю.

ЖЫРЧЫ АСЛАНЧЫКЪ

Асланчыкъ бешинчи классда окъуйду. Иги окъугъаны ючюнмю, огъесе кесин алакат жюрютгенденми, кюнлени биринде устазы атасын школгъа чакъыртады. Атасын, Асланчыкъны да классда досканы аллына сюеп, устаз Масхутну жилирыгъы келе, журналны ачып, тарыгъыуун башлады.

- Оллахий, Осман, мени къарыуум тауусулгъанды. Не окъуп окъуу болмаса, не хыпыярлыгъы тыйылмаса сабийни, айт, не этейим?! Ма, кесинг къара журналгъа. Экиден башха жукъ кѳрлюк туйюлсе. Ма, арифметика – эки, геометрия – эки, химия – эки, ана тил, орус тил, орус литература – эки... хы-ы энди пение – бешди. Пениядан башха дерсле-

ден барысы да экиле! Айт Осман, не этейик?!

Осман, бир уллу терслиги болганча, баштёбенди. Бир кесекден, Асланчыкъ таба мудах къарап: - Жыр... пеня беш?. . . Тыпырынг къурумагъан, жашым, кёлонг барып да къалай жырлайса? – дегенни айтып, биягъы баштёбен болду.

МАЖИРНИ АЛГЪЫШЫ

«Телиси болмагъан элни, перекети болмайды», – дейдиле. «Тели» Мажирни къабыргъа кьоншусу Сюлемен уллу къуллукъда ишлейди. Кюнлени биринде Мажир, малланы кыстап, орамга чыкъганлай, кьоншусу, жангы чурукълары да жым жылтырай, аллына чыгып къалады.

- А, салам алейкум, Сюлемен. Ишгеми тебирегенсе?!

- Хау Мажир, - деди, менсинмей, Сюлемен.

- Ахшы жолгъа, иги жолгъа! Къара-къара, чурукъларын да жангыла болурла дейме? Сау кий. Ала жылтыргъынчы бир жаша! – деди Мажир, таза жюрегинден алгъышлай.

Кюнча жарыгъан Сюлеменни бетин къара булутла басып, ызына, юйюне эрлай къайтды. Терк окъуна жангы чурукъларын тешип, къатынына узатды.

- Э киши, неди бу этгенинг?! – деди Сюлеменни къатынчыгъы, сейирге къалып.

- Чурукъланы теркирек кюбюрге букъдур! Ол ант жетмезликни алгъышы жетер деп кьоркъама! Букъдур чурукъланы! «Телини тилеги, терк жетер», деучюдоле.

Билмейме, ол «къуллукъчу» саумуду-шаумуду, чурукъланы уа кюбюрге хапарлары барды.

«Телиге жол бош, айраннга суу кьош» деп да айтычудула тауула.

КЪАБЫРГЪАДА СУРАТ

Хажосну кьой кьыркьыргъа кьошха изеуге чакъырса, бек суюючюдо. Кьой кьыркьыгъанны жаратып угъай, иш бошалгъандан сора той-оюн, ашау, ичиу...

Ма бу ингирде да, кьой кьыркьыуну бошاپ, кьош ичинде, стол тегерегинде олтурадыла. Хажосну кёзчюклери сюзюлгеннге кёре, ичгенчиги татый башлагъанды, баям. Ауузунда кълан эки тишин чёп бла чучхуй, къабыргъада тагъылып тургъан суратха тюрслеп къарайды. Къабыргъада суратдан бир омакъ тиширыу Хажосха къарап ышарады. Ол эрттеден тагъылып тургъан сурат болур, тейри. Тюбюнде да «календарь» деп жазылып, суратны кыйырлары да онгупдула. Хажос, суратдан кёзюн алмай, къарай кетип, жеринден кьобуп, кьош ичинде,

онгуна, солуна жоргут башлайды. Стол таматасы, Хажосну халын жаратмай:

- Хажос, не этесе? Тейри, ичгенинг татып хайран болганса дейме. Къой бу жортуулу, къартлыгъында неди бу этгенинг? – деп, Хажосну тьяргъа кюрешеди.

- Кёрюгюз муну! Уй къамамагъан, бетсиз! – деп, къолун суратха узатып, ачыуланып, мюйюшден мюйюшге чабады. Халкъ, сагъайып, Хажосха къарайдыла.

- Не болгъанды, Хажос? Кимге урушаса?! – деди биягъы тамата, сейирге къалып.

- Да ма бу къамамагъан кахмеге урушама. Ары барсам да - манга къарайды, бери ётсем да - манга аралады! – деп, Хажосчукъ къош ортасында ёхтем сирелди. Халкъ, ишни болушун ангылап, бууала болуп башладыла.

- Хау, тейри, Хажос, сени жапынгы кёрген, сенден кёзюн къалай алысын?! – деп къошду тамата да, Хажосну къагъа.

КЪЫЗЫЛ ЧУРУКЪЛА

- Аллахакъына, бу жолча суймей а чыкъмагъанма эрге, - деди Хайшат, терен ахтынып, эрге барычу къызыл чурукъларын кие...

Хайшатны жарсыларын эшитген элбуздукъ Хажос ауузунму тьярыкъ эди:

– Да, хайырсыз, быладан алай тюнгиюрча ненча кере чыкъгъанса эрге?! – деп сорду, мыйыкъ тюбюнден ышара.

Тейри адамы, Хайшатны аузуна да бармакъны салма, - Къайдан билейим, аурунг, аланымы санап тургъанма? Кел дегеннге бардым да турдум!! – деп къатдырды Хайшат, бийиктабан къызыл чурукълагъа мине.

Баям, бар чурум чурукълада болса керек.



ДАРМАН ХАНСЛА

БАЛКЪОЗ (ТИОН УЗКОЛИСТНЫЙ)



Дукъур-дукъур тамырлары болган, кѣпжыллыкъ кырдык битимлени къауумуна киреди. Чапыракълары ууакъ иничкеледиле. Гюллерини чапыракълары уажарыкъ бетли-къызылладыла неда саргъылдым-къызылладыла. Битимни кѣгетлеринде ууакъ эм кѣп урлукъчукъла боладыла. Ала къаралдым-мор тюрсюнлюледиле.

Балкъоз эртте жаз башында чагъады. Ол Россейни кѣп регионларында, ол санда Кавказда да тубейди. Ёсген а агъач талалада, тѣш бетледе, ёзенледе этеди.

Дарманнга битимни кырдыгын эм тамырларын хайырланадыла. Химия жаны бла ол алыкъа тийишлисича тинтилип бошалмагъанды.

Балкъоз уулу битимлени къауумуна киреди.

* Халкъ медицинада аурууну сынтыл этиучю, жѣтел къысхан саусузланы хыппириклерин тазаларгъа себеп болган битимнича хайырланадыла. Балкъозну тамырларындан жарашдырылган настойканы жюреклери къыйнагъанлагъа, ёпкелери туберкулѣздан ауругъанлагъа багъыуда хайырланадыла. Аны жѣтел этгенлеге, къанлары азайгъанлагъа да ичиредиле.

БУКЪУБАШ (ДЫМЯНКА ЛЕКАРСТВЕННАЯ)



Ичлери борунху, сабакълары тюз ёрге ёсген, жан-жанына бутакъла айыргъан биржыллыкъ кырдык битимди. Хар чапырагъы югге юлешинипди. Гюллери ууакъчыкъладыла, къызгъылдым-шакъы бетлиледиле, артыкъ улуу болмагъан жоппучукълагъа жыйылыпдыла. Кѣгетлери шар формалыладыла.

Битим май-август айлада чагъады. Ол, Европаны бирси жерлериндеча, КъМР-де да тубейди. Сабанлада, бахчалада, жаш агъачлада ёседи. Кеси да заранлы эм уулу битимге саналады.

Дарманнга букъубашны кырдыгы хайырланылады. Аны битим чакъгъан заманда жыядыла эм хазырлайдыла. Ол кырдыкда

изохинолин кѡаумгѡа кирген алколоидле, фумаровая кислота, витаминле, дубиль веществла, органика кислотала тубейдиле.

* Халкѡ медицинада букѡубашны кырдыгыннан жарашдырылган настойканы бла отварны адамны ашха ачыуда, кислотносту аз болганнга, безгекден, сапырандан, тиширыу аурууладан, гепатитден, холециститден, геморройдан, ёпкелери туберкулёздан ауруганлагѡа, нервалары ауруганлагѡа, ётлеринде ташлары болганлагѡа багѡыуда хайырланадыла. Битимни кырдыгыннан этилген жангы сок эм балхам кичиу, темиреу, ирин этген ауруулагѡа жарайдыла, букѡубашны жангы кырдыгыннан жарашдырылган настойка эм сок жарадан келген кѡанны тохтатыргѡа болушадыла.

Гастритден ауруп, кислотностьлары азайганлагѡа букѡубашны согун, настойкасын кеслери алларына, бирси битимле бла кѡатыш ичерге да жарайды. Сёз ючюн, аллай сокну не настойканы сыра неда хуппеги бла кѡатышдырып ичедиле.

Ёсде тутаргѡа! Битимден этилген дарманланы ичгенде бек сакѡ болургѡа, анга врач контрольлукѡ этерге тийишлиди.

* Букѡубашны тууралган кырдыгыннан 3 столова кѡашыкѡ бла бирни 0,5 литр кѡайнар суугѡа кѡуюп 2 сагѡат тутадыла, андан сора сюзедиле. Ол суу бла темиреу, сирке (экзема) аурууладан да багѡадыла.

* Битимни кѡургѡакѡсытылган эм уууакѡланган кырдыгыннан 2 чай кѡашыкѡны 2 стакан кѡайнар суугѡа кѡуядыла, 2 сагѡат турганнан сора, сюзедиле. Аны, сууукѡ ётѡп, кѡууукѡлары ауруганлагѡа, аш орунларында жаралары, ётлеринде ташлары болганлагѡа ½ стаканын ауузланырдан алгѡа кюннге 3 кере ичиредиле.

БЮРЧЕ КЫРДЫК (КЛОТОВНИК/КРЕСС-САЛАТ)



Кырдык кѡаумгѡа саналган биржыллыкѡ битимди. Аны орусча экинчи аты кресс-салатды. Бийиклиги 15-40 сантиметрге дери жетеди. Сабагѡы бутакѡсыз тѡз ёрге ёседи, баш жаны сибиртги маталлыды. Аны тѡп жанында чапыракѡларыны сапчыкѡлары боладыла, огѡары жанындагѡыла уа сабакѡлагѡа жабышып ёседиле. Кёгетлери тёгерекледиле - жумуртха формалыладыла.

Урлукѡлары да жумуртха маталлыладыла, кѡаралдым-морладыла, сыйдамладыла.

Битим июнь-июль айлада чагъады. Урлукълары августда бишедиле. Россейни европа кесегинде, ол санда Кавказда, Узакъ Востокда эм Орта Азияда тубейди. Сабанланы кыйырларында эм кир-кипчикле тегулген жерледе ёседи.

Дарманнга битимни кырдыгы бла тамырлары жарайдыла. Бардырылган тинтиуледен ачыкъ болгъанына кёре, анда флавоноидле, татран жау (горчичное масло), тюрлю-тюрлю витаминле, калий, каротин, кальций, йод, фосфатла тубейдиле. Бюрче кырдыкны урлукъларында уа хрыу (слизь), стероидле, жау, изотиоцианатла бардыла.

* Халкъ медицинада бюрче кырдыкдан жарашдырылган дарманланы солуу органлары ауругъанлагъа багъыуда, адамланы ашха ачыуда, аланы нерва системаларын кючлеуде хайырланадыла. Ала аш орунну тап ишлеуюне себеплик этедиле, тамырлада къанны басымын эм жукъуну игилендиредиле. Битимден сыгъылып алынган сок къанлары аз болгъанлагъа, тиш этлери (кириуле-ри) ауругъанлагъа болушады. Бюрче кырдыкны урлукъларындан этилген порошокну горчичниклени орунларына хайырланыргъа жарайды. Къургъакъсытылып тартылган урлукъланы бла эритилген сары жауну 1:5 ёлчемде къатышдырып жарашдырылган балхам (мазь) бла кичиуден эм ирин этген жарагъа багъадыла.

* Къургъакъсытылган эм ууакъланган бюрче кырдыкны 12 граммын 1 стакан суугъа къуядыла, 3-4 минут къайнатадыла, 1-2 сагъат сууутадыла, андан сора сюзедиле. Ол халда жарашдырылган отварны 1/3-1/2-шер стаканын бурунунда полипи болгъанлагъа ауузыланырдан алгъа кюннге 3 кере ичиредиле.

КИШИУТАБАН (КОШАЧЬЯ ЛАПКА)



Ёсюмю 8-30 сантиметрге жетген кёпжыллыкъ битимди. Тюклю жумушакъ акъ сабакълары эм сюркелип ёсген бутакълары бла. Чапыракъларыны ёрге айланган жанлары жашилледиле, жерге айланган жанлары уа акъсылдым жумушакъладыла. Гюллери четенчикледе боладыла, ала ёсген да сабакъланы чукуйларында этедиле. Эр киши гюлле акъ, тиширыу гюлле кызыл тюрсюнлюдюле. Кёгетлери кыйырларында чачлары бла зугулчукъладыла.

Битим май-июнь айлада чагъады. Тубеген Россейни юг кесегинде, Кавказда, Сибирьде, Узакъ Востокда этеди. Ол юзmez-

ли жерледе, биченликледе, жайлыкълада, черек жагъалада, агъач талалада ёседи.

Дарманнга битимни гюл четенчиклери эм кырдыгы хайырланыладыла. Гюл четенчикледе дубиль вещества, сапонинле, чайырла, К витамин, каротин болгъанлары тохташдырылгъанды

Кишиутабанны гюл чапыракъларындан бла кырдыгындан этилген настойка ётною иги ишлетеди, адамны ичинден неда жарасындан келген къанны тохтатады, сууукъ ётюп, сиялмай къыйналгъанлагъа болушады. Ол себепли аны бауурлары ауругъанлагъа, холециститден, холангитден къыйналгъанлагъа, ётлеринде ташлары болгъанлагъа бакъгъанда хайырланадыла.

* Халкъ медицинада кишиутабанны кырдыгындан бла тамырларындан хазырланылгъан настойканы, сууукъ ётюп, тамакълары ауругъанланы тамакъларын аны бла чайкъатадыла, жараланы байлайдыла, солуу органлары ауругъанлагъа, ичлери ётгенлеге, ичлеринден къан келгенлеге, ёпкелери туберкулёз болгъанлагъа ичиредиле. Ол сют безлери, кёзлери ауругъанлагъа, макъалары (зоб) болгъанлагъа да жарайды.

* Ууакъланган битимни 2 чай къашыгъын 1 стакан суугъа къуядыла, аны бираз къайнатадыла. Жётел этгеннге, ичлери ётгенлеге аны 1-2-шер столова къашыгъын кюннге 3-4 кере ичиредиле.

Киштиктабанны къургъакъсытылгъан эм ууулгъан кырдыгындан 1 столова къашыгъын 1 стакан къайнар суугъа къуядыла эм 30 минутдан сора сюзедиле. Ичинден тохтамай къан келген саусузгъа аны 1-шер столова къашыгъын хар 2-3 сагъатдан ичиредиле.

ЧАПЫРАКЪКЪОШУН (КУБЫШКА ЖЕЪЛТАЯ)



Кырдык битимлени сууда ёсген къауумларынданды. Базыкъ тамырлыды. Андан жан-жанына халы маталлы иничке тамырчыкъла барадыла. Битимни чапыракълары узун саплыладыла, къошун формалы (баям, чапыракъкъошун деп андан аталгъанды) къалынладыла.

Гюллери сарыладыла эм уллуладыла, хар бири башха-башха ёседиле. Кёгетлери сыйдамладыла, жумуртха формалы коробчакъкълада боладыла. Аланы ичлеринде эллипс маталлы урукъла кёпдюле.

Чапыракъкъошун май-август айлада чагъады. Урукълары сентябрьде бишедиле. Битим Россейни Европа кесегинде, ол санда Кавказда, Запад эм Восток Сибирьде, Орта Азияда, Белорусияда

эм башха жерледе тубейди. Ёсген а кёлледе, акырын баргъан суулада этеди.

Дарманнга битимни тамырлары, чапыракълары, гюллери эм кёгетлери хайырланыладыла. Специалистле бардыргъан тинтиуледен ачыкъ болгъанына кёре, аны тамырларында алкалоидле, углеводла, каротин, фенолкарбон кислотала, дубиль эм чайыр вещества, кумаринле, стероидле бардыла. Урлукълары бла гюллери да тюрлю-тюрлю хайырлы вещества бла байдыла.

Чапыракъкъошунну тамырлары сууукъ ётюп ауругъанлагъа, аурууну сынтыл этерге жарайдыла. Ала кыйналып сийгенлеге, ётлери иги ишлемегенлеге да болушадыла.

* Халкъ медицинада битимни башлары, аш орунлары-чегилери, сууукъ ётюп буйреклери, кыуукълары ауругъанлагъа багыуда хайырланадыла. Аны бла бирге ол тюрлю-тюрлю тери ауруулагъа, безгекге, туберкулёзгъа да жарайды. Чапыракъкъошунну жангы гюллеринден жарашдырылгъан настойка жукълаялмай кыйналгъанлагъа болушады. Аны кёгетлеринден этилген настойка уа жукълаялмагъанлагъа болушхандан сора да адамны нервларын шошайтады. Битимни гюллеринден жарашдырылгъан настойканы ваннала этгенде хайырланадыла, адамны желден (ревматизм), падаградан ауругъан жерлерине сюртедиле. Аны сырада кыйнаылгъан тамырындан отвар бла башны жууса, чач иги ёседи.

Ёзде тутаргъа! Чапыракъкъошун къошулуп жарашдырылгъан препаратланы ичерге тюше эсе, бек сакъ болургъа тийишлиди – битимни тамырларын ашагъанла ууланган, ёлген кезиуле да болгъандыла.

БУУУНЛУКЪ (МАНЖЕТКА ОБЫКНОВЕННАЯ)



Бийиклиги 15-50 сантиметрге жетген кёпжыллыкъ битимди. Аны сабакъларыны тюп жанларында ёсген чапыракълары узун сапыладыла, баш жанындагылары уа сабакълагъа жабышыпдыла, 5-6 къанатлыладыла. Гюллерини чапыракълары акъла неда кызгъылдым бетлиле боладыла. Кёгетлери кыйырлары кыйырылгъан чертлеуюклеге ушайдыла.

Битимни чакъгъан заманы апрель-июнь айлагъа тюшеди. Урлукълары июль-август айлада бишедиле. Бууунлукъ битимни Кавказны хар къалайында да кёрюрге боллукъду. Ол мылы жерледе, агъач талалада, жукъа агъачлада ёседи.

Буунлукъну дарманнга кырдыгын бла чапыракъларын хайырланадыла. Аны кырдыгында дубиль вещества, финолкарбон кислотала, С витамин, стероидле, липидле, гюллеринде уа флавоноидле бардыла.

Битим кыйналып сийгенлеге болушады, сабийлерине ёшюн салгъан тиширыулары сютлери кёп болурун жалчытады, жётелден кыйналгъанлагъа хыппириклерин тазаларгъа, ауругъанны ичинден келген къанны тохтатыргъа, ётню тийишлисича ишлеуюне себеплик этеди.

* Халкъ медицинада битимден этилген настойка бла огъаргы солуу органлары кыйнагъанлагъа, хыппириклерин тазалаялмагъанлагъа, бронхиальный астмалары, ёпкелери туберкулёз болгъанлагъа, мыйылары ауругъанлагъа багъадыла. Аллай настойка ичлеринден къан келгенлеге, аш орунларында-чегилеринде жаралары болгъанлагъа, ётлери, къууукълары кыйнагъанлагъа да жарайды.

Буунлукъну кырдыгындан этилген сок эм чапыракъларындан жарашдырылгъан настойка бла ачыкъ жаралагъа, кёзлеге да багъадыла.

* Битимни 4 чай къашыгъын 1 стакан кыйнар суугъа къуядыла, 4 сагъатдан сора аны сюзедиле. Ичерге тынч болурча, алгъадан бир кесек бал туз къошуп, климаксдан кыйналгъанлагъа аны 1/2 стаканын ауузданырны аллында кюннге 2-4 кере бередила.

Битимни 15 граммын 0,5 литр жюзюм сокда кыйнатадыла, 1 кюн турмагъа къоюп, сюзедиле. Башлары ауругъанлагъа (мигрень) ауузданырны аллында аны 1-шер столова къашыгъын кюннге 3 кере ичиредила.

КЁКШУУ (ГОЛУБИКА)

Къалын бутакълы, бийиклиги 20-75 сантиметрге дери жетген юлкючюкдю. Чапыракълары кысха саплыладыла, жумуртха формалыладыла. Гюллерини чапыракълары къошун-жумуртха маталлыладыла, къызгъылдым бетлиледиле. Кёгетлери къаралдым-кёк тюрсюнлюледиле.



Июньдан башлап, июльну ортасына дери чагъыуун тохтатмайды. Кёгетлери августну башында бишедиле. Россейни юг кесегинде, ол санда КъМР-де, Сибирьде, Узакъ Востокда да тубейди. Мылылыгъы жетишимли агъачлада, торфлу жерледе ёседиле. Балы болгъан битимлени къауумуна киреди.

Кёкшууну дарманнга чапыракъларын июнь-июль айлада жыядыла. Битимни кёгетлерин алайлай, къатханла этип да хайырланадыла.

Юлкюню кёгетлеринде бал туз, дубиль эм бояучу вещества, органика кислотала, пентозанла, каротин, микроэлементле болгъанлары тохташдырылгъанды. Чапыракъларында бла бутакъларында дубиль вещества бла арбутин, урлукъларында уа жау тубейдиле.

* Халкъ медицинада кёкшууну къатханла этилген кёгетлеринден къайнатылып жарашдырылгъан отварны ичлери ётгенлеге, артритден, гастритден, энтеритден къыйналгъанлагъа багъыуда хайырланадыла. Ол жүреклери, жүрек тамырлары ауругъанлагъа, къууукъларына сууукъ ётгенлеге, къан басымлары мардадан уллу, алаша болгъанлагъа да жарайды.

Чапыракълары бла къатыш жаш бутакълары къайнатылып этилген отварны жүреклери (ревмакардит), буйреклери эм къууукълары ауругъанлагъа ичиредиле. Битимни чапыракъларындан жарашдырылгъан настойканы сахар диабетлери болгъанлагъа бердиле.

• Кёкшууну ууакъланган къатхан кёгетлеринден 1 столова къашыкъны 1 стакан къайнар суугъа къуядыла, аны термосда 2 сагъат тутадыла, андан сора сюзедиле. Аны 1-шер столова къашыгъын ичлери ётгенлеге, ичлеринден къан келгенлеге (дизентерия), авитаминоздан къыйналгъанлагъа хар 2 сагъатдан бир кере ичиредиле.

АКЪТАМЫР (СТАЛЬНИК ПОЛЕВОЙ)

Кёпжыллыкъ кырдыкды, къудору къауумгъа киреди. Бийклиги 1 метрге дери жетеди, акъ тамырлыды. Сабакълары тюз ёрге ёседиле. Чапыракълары къысха саплыладыла. Гюллери жарыкъ-къызыл неда шакъы бетлиледиле, бирге экишер-экишер ёседиле. Кёгетлери узунлукълары 7 сантиметрге жетген жумуртха формалы къудоруладыла.



Битим июнь-август айлада чагъады, аны кёгетлери уа август-сентябрьде жетедиле. Север Кавказы Ставрополь эм Краснодар крайларында, Къабарты-Малкъар, Север Осетия-Алания республикаларында сабан чекледе, илипинлени жагъаларында, хайырланылмай атылып тургъан жерледе ёседиле.

Медицинада битимни тамырларын хайырланадыла. Аланы

кюз артында жыядыла. Тамырланы хауада неда, кызыурукъну 50 градусдан оздурмай, сушилкалада кьургъакъсытадыла. Алада флавоноидле, дубиль вещества, эфир жау, чайырла, органика кислотала, минерал тузла болгъанлары тохташдырылгъанды.

* Халкъ медицинада битим XXI ёмюрде окъуна кенг хайырланылып тургъанына шагъатлыкъ этген документле табылгъандыла. Аны бла буйреклер, кьууукълары ауругъанлагъа бакъгъандыла.

Шёндюгю медицинада ол битим къатышдырылып жарашдырылгъан препаратла кьууукъларында ташлары болгъанлагъа, тромбофлебитден, геморройдан, ичлери къатып кыйналгъан саусулагъа ахшы себеплик этедиле. Сууукъ ётюп, буйреклер, кьууукълары ауругъанлагъа, кьууукъларында ташлары болгъанлагъа битимни тамырларындан жарашдырылгъан дарманланы бердиле.

* Аллай дарманладан бирин былай хазырлайдыла: битимни ууукъ тууралгъан тамырларыны 15 граммын 2 стакан сууда кыйнатадыла. Ол суугъандан эм сюзюлгенден сора, ауузыландан алгъа башда айтылгъан аурууладан бири болгъан саусузгъа андан кюннге 3 кере 50-шер миллилитр ичиредиле.

* Болгар халкъда жюрюген рецептни да хайырланыргъа боллукъду. Ол былай хазырланылады: кьургъакъсытылгъан тамырладан этилген порошокну 1-2 граммын кьууукъларына сууукъ ётюп ауругъанлагъа, тийишлисича сиялмай кыйналгъанлагъа ауузыландан алгъа кюннге төрт кере суу бла ичиредиле.

ТЮЙМЕБАШ (ТИЖМА ОБЫКНОВЕННАЯ)

Гюллени астра кьауумуна кирген кёпжыллыкъ битимди. Бийиклиги 1-1,5 метрге жетеди. Ёрге ёсген сабакъларыны тышлары зыбырладыла. Аланы төппелеринде четенчиклени ичлеринде туюме формалы сары бетли гюлле боладыла. Чапыракълары узунладыла, кьаралдым-жашилледиле, кыйырлары быхчы ауузу маталлы хырезледиле. Кёгетлери жумуртха формалыладыла, кюл бетлиледиле.



Туюмебаш июнь-август айлада чагъады. Кьыралны хазна кьалмай хар кьалайында да тубейди. Север Кавказы регионларыны тау этекли зоналарыны жол жанларында, агъач талаларында, череклени жагъаларында, сабанланы кыйырларында ёседиле.

Дарманнга битимни гюллерин бла кырдыгын хайырланадыла. Аланы битим

чакъгъан заманда хазырлайдыла – къыпты неда бичакъ бла кесип алып, аума жерде къургъакъсытадыла. Тюймебашда эфир жау, флавоноидле, фенолкарбон кислотала, дубиль эм башха хайырлы вещества болгъанлары тохташдырылгъанды.

* Халкъ медицинада битимден жарашдырылгъан дарманланы адамланы, артыгъыракъда сабийлени ичлеринден сууалчанланы кетерир ючюн эрттеден бери хайырланадыла. Аны бла бирге аллай дарманла башлары (мигрень), жиклери (падагра) ауругъанлагъа, ревматизмлери, аш орунларында жаралары, нервалары, къууукълары, буйреклери, безгеклери болгъанлагъа да иги болушадыла.

Эсде тутаргъа! Тюймебашдан этилген дарманланы ауурлукълары болгъан тиширыулагъа бла сабийлеге берирге жарамайды.

* Тюймебашны гюллеринден 1 столова къашыкъны къайнатылып сууутулгъан 2 стакан суугъа къуядыла, ол адырны башын гам жабып 4 сагъат тутхандан сора, сюзедиле. Подаграсы болгъаннга ауузланырдан 30 минут алгъа аны $\frac{1}{2}$ стаканын кюннге 2-3 кере ичиредиле.

* Битимни гюл четенлеринден 5 граммны 1 стакан къайнар суугъа къуядыла, 2 сагъат сууума къююп, сюзедиле. Базыкъ чегилерине сууукъ ётюп ауругъанлагъа (колит) ауузланырдан 20 минут алгъа аны 1 столова къашыгъын кюннге 3-4 кере ичиредиле.

* Тюймебашны гюллеринден 6 граммны 200 грамм къайнар суугъа къуядыла, башы гам жабылгъан адырда 20 минут тутадыла, андан сора сюзедиле. Ичлеринде сууалчанлары болгъанлагъа ол халда хазырланылгъан настойканы 4 кюнню ичинде бирер столова къашыгъын кюннге 3 кере ичиредиле. Андан сора уа саусузгъа ични ётдюрюючю дарман бередиле.

* Тюймебашны гюллери къошулуп жарашдырылгъан чагъыр жел ауруудан (ревматизм) къутулургъа болушады. Ол былай хазырланылады эм хайырланылады. Битимни гюллеринден 50 граммны, мускат чагъыргъа къююп, 8 кюн тутадыла. Тюшде эм ингирде ауузланнгандан сора тауусулгъунчу дери андан 30-40 граммышар ичерге керекди.



ДУУЖАНА (АДОНИС / ГОРИЦВЕТ ВЕСЕННИЙ)

Къысха эм базыкъ тамырлы кёпжыллыкъ кырдыкды. Бийиклиги 40-50 сантиметрге дери жетеди, аз эм баразалы сабакълары бардыла. Аладан жан-жанына кёп бутакъла айырыладыла. Чапыракълары 1-2 къанатлыладыла, иничгеледиле. Гюллери улууладыла, бирер-

бирер ёседиле, жарыкъ-сары бетлиледиле, кеслери да бутакълары кыйырларында боладыла. Кёгетлери жумуртха формалыладыла, жыйырмакъладыла.

Битим чакъгъан апрель-май айлада этеди. Кёгетлери июль айда бишедиле. Кавказда, Запад Сибирьде, Къырымда, башха жерледе тюбейди. Тюзледе, агъачлада, тау бетледе ёседи.

Жыл сайын аздан-аз бола баргъаны себепли, къыралда дууажана къорууланган битимлени санындады. Ол ариу гюлно адамла айбатлыкъгъа деп арбазларында, дачаларында да ёсдюредиле.

Эсде тутаргъа! Дуужана уулары болгъан битимлени къауумуна киреди. Ол себепли аны хайырланган заманда бек сакъ болургъа тийишлиди.

Дарманга битимни кырдыгы хайырланылады. Анда жүрекке жарагъан гликозидле битим чакъгъан эм аны кёгетлери бишген кезиуледе артыкъ да аслам боладыла. Алимле эм специалистле тохташдыргъанларына кёре, жүрек ауруулагъа жарагъан 25 тюрлю гликозидле бардыла ол битимде. Ол хайырлы эм бек керекли дарманлыкъ вещества дуужананы чапыракъларында бла бишмеген жашил кёгетлеринде артыкъда кёп тюбейдиле.

Битим къошулуп жарашдырылгъан препаратла жүрек дарманланы къауумуна киредиле. Ала жүрекни терк урууун селейтедиле, аны тийишлисича ишлерин жалчытыугъа ахшы себеплик этедиле. Ол препаратла кючлери эм саусузлагъа кёп заманны жарап туруулары бла жаланда оймакълыкъ (напертянка крупноцветковая) битимден этилген дарманлагъа хорлатадыла. Андан сора да ала саусузну ара нерва системасын тынчайтадыла, къан тамырланы кенгертедиле. Ол препаратланы жүреккери невроз, жукъгъан ауруулары болгъанлагъа, буйреккери къыйнагъанлагъа багъыуда да хайырланыладыла. Дуужана астмагъа къажау кюрешде Трасковну, Бехтеревни микстураларына да къошулады. Бронхиальная астма кери болгъанла ол микстураланы

1-шер столова къашыгъын кюннге 3 кере ичерге керекдиле.

Басмагъа АППАЙЛАНЫ Музафар хазырлагъанды.





Тема: Токумаланы Жагъафар «Батырлыкъ».

Дерсни мураты: окуучулары Токумаланы Жагъафарны «Батырлыкъ» деген хапары бла шагъырейлендириу.

Дерсни юйретиу мураты: Уллу хорламны болдурургъа битеу халкъ бла бирге бизни миллетни къаллай юлюш къошханын ачыкълау; сабийле бла излем иш бардырыу (ветеранлары юсюнден).

Дерсге керекле: Токумаланы Ж. сураты, жазычуну китаплары, Уммайлары Мухажирге аталган кёрмюч, аны урушда алган саугъалары, ала бла байламлы къагъытлары.

Дерсге чакъырылган адамла: Уммайлары Мухажирни эгечи Байханат, ветеранла Атабийлары Кама, Табакъсойлары Хашим.

Дерсге эпиграф: *Бююн кюнню тюшмегенле кёрюрге,
Сизни жигитлигизни жасама.
Уруш аулакда къалганла ёмюрге,
Жюрегими къан тамырын къасама!*

Боташлары Исса.

Дерсни баргъаны:

I. Устазны сёзю:

Кюннюгюз ахшы болсун, сабийле! (дерсни темасын эм муратларын айтады). Жангы дерсни башлардан алгъа, юй дерсигизге къарайыкъ. Быллай соруулагъа жууап этигиз.

1. Уруш не заманда башланганды эм не заманда бошалганды?
2. Урушну юсюнден къаллай чыгъармала окугъансыз?
3. Орус тилде билемисиз урушну юсюнден чыгъармала?
4. Быйыл Уллу Ата журт уруш бошалганлы ненча жыл болады?
5. Сиз анга къалай хазырланасыз?

II. Жангы дерсни ангылатыу.

Сабийле, бююннюгю дерсибизде да урушну юсюнден энтда бир чыгъарма окурукъбуз. Ол да Токумаланы Жагъафарны «Батырлыкъ» деген хапарыды.

Кёп жазычула урушну юсюнден жазадыла. Жагъафарны да бардыла бу темага аталган чыгъармалары. «Батырлыкъ» деген хапары да аладан бириди. Чыгъарманы окуй, жазычуну бу затха кесини энчи кёз къарамы болганын ангылайбыз. «Батырлыкъ» деген хапар да анга шагъатлыкъ этеди.

Токумаланы Жагъафарны юсюнден ким не зат айталлыкъды? (Былайда жазычуну юсюнден хапар айтылады, сабийле аны бла тюбешулерини юсюнден айтадыла).

«Нюр» журналда Жагъафарны къаллай хапарларын окугъансыз?

«Батырлыкъ» деген хапарны юйде окъугъанмысыз?

Хапарны сюжетин айтырдан алгъа хапар деп неге айтханларын айтыгъыз.

Сюжет деп неге айтадыла?

Бусагъатда уа хапарны къысха сюжетин айтыгъыз.

Энди уа текст бла ишлейик.

Диалог деп неге айтабыз?

Бир диалогну алып рольлагъа юлешип окъуюкъ.

Бусагъатда уа хапарны юзюгюн ойнап кёргюзтейик.

Сёзлюк иш: кёрюк, гюрбежи, сюнгю, тёш (бу сёзлени магъаналары ачыкъланадыла, суратлары кёргюзтюледиле). Бу иш малкъар тил бла байламлыкъда этиледиле. (Юлгюге. Нарт сёз. «Тёш эсенг тёз, чёгюч эсенг ур.»)

Энди уа хапарда суратлау амаллагъа къарайыкъ. Суратлау амалла деп неге айтабыз? Тенгleshдириу деп неге айтабыз? Текстде тенгleshдириулени табып окъугъуз.

Текстде метафораланы табып окъугъуз. Аланы автор нек хайырланады?

Энди уа текстге кёре соруулагъа жууап этигиз.

1. Хапарда таулу жашланы Уллу Ата журт урушда этген жигитликлерин къайсы тизгинле кёргюзтедиле? Аланы окъугъуз.

2. Темирчи Аслангерийни военком нек чакъыргъан эди?

3. Аслангерийге эки орденни не ючюн берген эдиле?

4. Аслангерийни уруш жолларыны юсюнден къысха хапар айтыгъыз.

5. Жигитликни, батырлыкъны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

6. Урушну кезиуонде атларын жигитлик бла айтдыргъан бизни элде кимлени таныйсыз? Аланы къаллай орденлери не да майдаллары бардыла?

7. Аслангерий ненча жылдан алгъанды орденлерин?

Алай бла чыгъармада бизни маллетибизни урушда хорламны болдурургъа юлюш къошханы кёрюнеди. Чыгъарма ариу, тап тил бла жазылгъанды. Автор тюрлю-тюрлю суратлау амалла бла хайырланганды.

Алайды да, хар чыгъармада да жазыучу жашауунда болгъан затла бла хайырланады. Бу хапар да алай жазылгъан болур. Аны ангылар ючюн бу соруулагъа жууап этигиз.

Аслангерий литература жигитди. Жашауда аллай адам болуп билемисиз сиз? (Уммайланы Мухажир).

Мухажирни юсюнден сиз не зат билесиз? (Былайда Мухажирни биографиясы айтылады).

Устазны сёзю: «Кертиди, малкъарлы жигит жаш Уммайланы Мухажир къыралыбызны бек иги саугъасына тийишли болгъан эди. Алай, жарсыугъа, ол саугъасын заманында алалмагъанды. Чыгъармада Аслангерий саугъасын кеси алып жүреги жапсарылгънды, кёзлери жарыгъандыла. Мухажир, жарсыугъа, ол кюннге жеталмагъанды. Тийишли

саугъасын алып къууаналмагъанды. Мухажирни саугъасын бизни къыралны ол заманда президенти Горбачёв аны эгечи Байханатха бергенди. (Горбачёвну Байханатха жазылгъан телеграммасы окъулады). Кертиди, бизни къуунчыбызны, эгечини къууанчыны да чеги болмаз эди, Мухажир саугъасын Аслангерийча кеси алса. Алай, жарсыугъа, ол урушда алгъан жараларындан ёлюп кетгенди. Ол заманда анга жаланда 27 жыл бола эди. Бюгюн Мухажирни эгечи Байханат мында олтурады. Анга сёз берейик».

Андан сора Мухажирни юсюнден кёрмючге къаралады. Аны Алтын Жулдузу, Ленинни ордени эм башха саугъалары кёргюзтюледиле. (Былайда Занкишиланы Жагъаны «Жигитни Алтын Жулдузу» деген назмусун окъуучулудан бири айтады.)

Энди уа урушну кюйсюзлюгюн ёз башлары бла сынагъан адамлагъа сёз берейик.

Сёз Атабийланы Кама бла Табакъсойланы Хашимге бериледи.

Устазны сёзю. Ма быллай адамланы юсюнден жазганды Къули Къайсын бу сёзлерин:

Окъ не жерде юзсе да жашаууму

Саулайын ёлгеннге тенг болгъандан

Эсе, бет этмеген урушха кирип,

Киши кибик кетген игид дуниядан.

Аланы сёзлеринден сора, Хашимни туудугъу аппасына атап жазгъан назмусун окъуйду.

Дерс Зумакъулланы Танзиляны «Биз урушну суймейбиз» деген назмусу бла бошалады.

III. Дерсни бегитиу.

1. Бюгюн биз не чыгъарманы окъудукъ?

2. Хапарда сёз кимни юсюнден барады?

3. Малкъардан урушха ненча адам къатышханды эм аладан ненчасы уруш аулакъда къалгъанды?

4. Малкъар халкъгъа уруш къаллай экиленнген къыйынлыкъ сынатханды?

5. Урушдан сау къайтханланы атларын билемисиз? Аланы юсюнден не зат айталлыкъсыз?

6. Бусагъатда уруш баргъан жер бармыды?

7. Урушну къозгъагъан адамлагъа сиз не зат айтырыкъ эдигиз?

8. Бизни республикада хал къалайды?

9. Мамырлыкъ кимлени кючлеринден сакъланады? 10. Бу чыгъарма сизни неге юйретеди?

IV. Юйге дерс.

Хапарны шатык окъургъа, соруулагъа жууап этерге. Ветеранланы юсюнден хапарла жазаргъа.

V. Дерсни итогу.

VI. Белгиле салыу.

***ЖАБОЛАНЫ Марина,
устаз, Къарасу эл.***

С Ё З Б Е Р



Эһине: 1. Бир бирге ёч туруу. 5. Не этерге билмей кьалыу. 8. Анга игилик айтыучудула. 9. Тилчи. 10. Ол челекни да тешикли сунар неда аны бла суу ташымайдыла. 12. Алгьын гён чарыкьла бла кийиучю жюнден эшилген зат. 13. Шагъаты кьатында болуучу. 16. Кёргозтюучю бармакь. 17. Жауда бишген... 20. Ол бла бушуу аякьлашып жюрюйдюле неда ол тепсерге юйретир, ачыу жилаьрга юйретир деучюдюле. 25. Кьысха кесилген агъач тёммек.

Ёресине: 1. Кемлик. 2. Тышы... , ичи кьалтырауукь. 3. Уллу болмагъан гитче затчыкьла. 4. Заман. 6. Юй хайьуан. 7. Чириген. 10. Серилтиу. 11. Кюч бла айтханьын этдириу. 14. Солдат тизгин. 15. Керох. 18. Устаны бармагьындан тамады. 19. Магъаналы буйрукь неда анга хыянат. 23. Картофну кьышда сакьлар ючюн кьазыучудула. 24. Эр киши ат.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

*Журналны биринчи номеринде
басмаланган сёзберни жсууаьлары*

Эһине: 1. Хата. 3. Ажиген. 8. Мийис. 9. Терек. 10. Тюе. 11. Гюнях. 12. Кючюк. 13. Кюй. 14. Ачы. 16. Жокку. 19. Келечи. 20. Кьатели. 22. Къанчау.

Ёресине: 1. Хомпук. 2. Тюйюмчек. 4. «Жетегейле». 5. Гьыранча. 6. Неках. 7. Устукку. 15. Чач. 17. Окъа. 18. Кюе. 19. Киеу. 20. Кьакь. 21. Тюн.

АТЛАРЫ

УЛЛУ ХОРЛАМГЪА – 65 ЖЫЛ

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ. <i>Назмула</i>	4
А.ГРУДЦИНА. Ата журтуна жанын кѳурман этген. <i>Статья</i>	6
АДАМ ШОГЕНЦУКОВ. Брест кѳала. <i>Назму</i>	9
ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН.	
Алтын жулдузу тауларыбызны жарытхан. <i>Статья</i>	10
Кишилик сыналганда. <i>Статья</i>	16
Связчы Занкишиланы Хажини жашы Алий. <i>Статья</i>	19
Капитан Кѳудайланы Нохну жашы Хасан. <i>Статья</i>	23
Белоруссияда партизан отрядны комиссары . <i>Статья</i>	30
ЁРТЕНЛАНЫ ЛЕЙЛЯ. «Уллу Хорлам» орденни алган. <i>Статья</i>	35
ЖАРНЕС УЛУ ХАСАН. Элия кѳаралтхан жылла. <i>Статья</i>	38
ШАУАЛАНЫ ОЛИЙ. Жашау жолум. <i>Статья</i>	42
МИСИРЛАНЫ МУХТАР. <i>Назмула</i>	48
КЪОЖАКЪЛАНЫ АНЫУАР. <i>Назмула</i>	49
ЖУРТУБАЙЛАНЫ ХАЖИ-МУРАТ. <i>Назмула</i>	52

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАРГЪА – 75 ЖЫЛ

ЖАЗЫЧУНУ ЮСЮНДЕН.	55
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН.	
Гуртуланы Элдар: аны чыгѳармачылыгы. <i>Статья</i>	57
ЖАЗЫЧУНУ ПОЧТАСЫНДАН.	68
МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ.	
«Акь кѳарда кѳузгъун кѳанаты». <i>Статья</i>	72
ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР. Эрменбий. <i>Повесть</i>	79

ТАУЛАНЫ, ТАУЛУЛАНЫ ДА ТЕНГ СЮЙДЮМ

ГЕННАДИЙ КОММОДОВ.	
Эсгеру юзюкле. <i>Хапарла</i>	123
Ол огъурлу ыз кѳойганды. <i>Статья</i>	135

ПОЭЗЯ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Эсибарла. <i>Поэма</i>	138
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Таула жырлаган сунуучу эдик. <i>Эсгеру</i>	146
САРБАШЛАНЫ ЗУФАР. <i>Назмула</i>	149
ГЫЛЛЫЛАНЫ АХМАТ. <i>Назмула</i>	154

ТУУГЪАН КЮНЛЕРИ БЛА АЛГЪЫШЛАЙБЫЗ

ЛАЙПАНЛАНЫ БИЛЯЛ. Кѳарачай адабиятны бийчеси. <i>Статья</i> . .	157
БОРИС КАГЕРМАЗОВ. <i>Назмула</i>	160
Жашау жолу – чыгѳармаларында. <i>Статья</i>	163
БОРИС МАЗИХОВ. Жумушакь кѳолла. <i>Хапар</i>	164

ЖЕРЛЕШЛЕ БЛА БАЙЛАМЛЫКЪ

АЛЛУБАШЛАНЫ ЛЮБА.	
Владимир Рерих: «Кавказ къаным болгъанына ёхтемленеме». <i>Статья.</i>	169
КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН.	
«Кавказда жашагъанланы насыплыгъа санайма». <i>Сатья.</i>	174

МЕНИ КЯЗИМИМ

МАГОМЕТ ГЕККИ.	
Тейри жарыгъы. <i>Статья.</i>	177
Кязимни жолу. <i>Ушакъ.</i>	179

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

МАЛКЪОНДУЛАНЫ ХАМИТ. Бурунгулу эски жырла. <i>Статья.</i>	181
А.АЛИШЕВ. Скифлени кыралы. <i>Энчи оюм.</i>	195

ОКЪУУЧУЛАРЫБЫЗ ЖАЗАДЫЛА

АБАЙЛАНЫ САКИНАТ. <i>Назмула.</i>	198
ЖАБОЛАНЫ МАСХУД. <i>Назмула.</i>	201
ШАМУРЗАЛАНЫ ЗАЙНАФ. <i>Назмула.</i>	203

ЧАМХАНА

ЖУРТУБАЙЛАНЫ МАХТИ. <i>Чам хапарла.</i>	205
КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. <i>Чам хапарла.</i>	209
АТМУРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. <i>Къысха хапарла.</i>	212

ДАРМАН ХАНСЛА

АППАЙЛАНЫ МУЗАФАР. Дарман хансла.	216
-----------------------------------	-----

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ЖАБОЛАНЫ МАРИНА Токумаланы Жагъафар «Батырлыкъ». <i>Дерс.</i>	226
ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер.	229



МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (150)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители

Министерство по информационным коммуникациям, работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 05.04.10. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,50
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2100 экз. Заказ № 52. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.